

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

Mislav Radošević

**ŠUME BRODSKE PUKOVNIJE U DRUGOJ POLOVICI 18. I
POČETKOM 19. STOLJEĆA**

Diplomski rad

MENTORSTVO

Izv. prof. dr.sc. Hrvoje Petrić, mentor

Nasl. doc. dr.sc. Sanja Lazanin, komentor

Zagreb, prosinac 2018.

SADRŽAJ:

- 1. Uvod**
 - 1.1. Područje i fokus istraživanja**
 - 1.2. Pregled korištenih izvora i literature**
- 2. Ekohistorija i šume**
 - 2.1. Dosadašnji fokus ekohistorijskih istraživanja šuma**
 - 2.2. Fenomeni odnosa prema šumskim površinama u ranonovovjekovnim društvima**
 - 2.3. Različita iskustva u različitim društvima – primjer usporedbe ranonovovjekovne Francuske i Japana**
 - 2.4. Razvoj šumarstva u njemačkim ranonovovjekovnim zemljama i usporedba sa francuskim i japanskim modelom**
- 3. Slavonska vojna krajina u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća**
 - 3.1. Ustroj i povijesni pregled Slavonske vojne krajine od 1750-ih do 1830-ih godina**
 - 3.2. Terezijanske, jozefinske i franciskanske upravne reforme u Slavonskoj vojnoj krajini**
 - 3.3. Brodska pukovnija – prikaz i analiza svakodnevice**
- 4. Prikaz, shvaćanje i odnos prema šumama u Brodskoj pukovnji i Slavonskoj vojnoj krajini: analiza i usporedba povijesnih izvora i literature**
 - 4.1. Prikaz i shvaćanje šume – opis slavanskog okoliša iz različitih izvora**
 - 4.2. Službena politika vojnih vlasti: pravne odredbe, uredbe i zakoni vezani za šume i šumarstvo u Slavonskoj vojnoj krajini tijekom 18. i 19. stoljeća**
 - 4.3. Odnos prema šumskim površinama Brodske pukovnije: analiza odnosa i pojedinih fenomena**
- 5. Kako je Slavonija postala „stara mati žita i šuma“: zaključna pitanja i misli**
- 6. Prilozi:**
 - 6.1. Kartografski prikazi šuma Brodske pukovnije: usporedba jozefinskog zemljovida iz 1780. s katastrom iz 1855. godine i satelitskim snimkama danas**
 - 6.2. Transliteracija i prijevod izvješća nadvojvode Ludwiga o putovanju Slavonskom vojnom krajinom 1808. godine**
- 7. Mjere i terminologija**
- 8. Sažetak/Summary**
- 9. Bibliografija**

ZAHVALE

Prije svega bih se želio zahvaliti mentoru izv. prof. dr. sc. Hrvoju Petriću na uvođenju u okolišnu problematiku iz historiografske perspektive, kao i za pomoć u radu s relevantnom ekohistorijskom literaturom i radovima domaćih i stranih povjesničara koji su se bavili ovim i sličnim fenomenima te općenito za početnu inspiraciju istraživanja ove problematike, bez koje naposljetku ovog rada ne bi ni bilo.

Nadalje se zahvaljujem komentorici nasl. doc. dr. sc. Sanji Lazanin na pomoći oko rada s izvorima i arhivskom građom te na pripremi i savjetovanju oko transliteracije i prijevoda izvora. Također bih se ovdje želio zahvaliti osoblju Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu na omogućenom pristupu u istraživane arhivske fondove i građu, kao i na strpljenju svih spomenutih osoba oko korespondencija i istraživačkog rada.

Naposljetku bih se zahvalio obitelji i prijateljima koji su pružili podršku, savjet, mišljenje ili pokoj ohrabrujuću i motivirajuću riječ tijekom procesa istraživanja i pisanja rada te također na iskazanom strpljenju u svim fazama nastanka ovog rada, jer ipak kaže stara narodna izreka: „Tko se dima ne nadimi, taj se vatre ne ogrije!“

1. Uvod

1.1. Područje i fokus istraživanja

Temeljna polazišta ovog rada prije svega svoju teorijsku podlogu imaju u znanstvenoj disciplini ekohistorije. Predmet istraživanja ekohistorije je složeni odnos između čovjeka i njegovog okoliša u prošlosti, odnosno kako je čovjek u prošlosti svladavao izazove svog okoliša i formirao viđenje prirode i sebe u toj prirodi te kako se ta percepcija mijenjala ovisno o civilizacijsko-kulturološkim potrebama društva kroz povijesna razdoblja. Pri tome treba naglasiti da su te promjene međusobno uvjetovane, odnosno da čovjek mijenja svoj okoliš sukladno svojim potrebama, ali i da okoliš mijenja čovjeka sukladno svojim karakteristikama, što tvori jednu od osnovnih premisa ekohistorije. Budući da bitnu ulogu u tom odnosu igraju civilizacijsko-povijesni faktori, ekohistorijsko istraživanje zahtjeva multidisciplinarni pristup, odnosno poznavanje geografskih, socijalnih, kulturnih, ekonomskih, političkih i filozofsko-ideoloških paradigmi istraživanog doba i prostora. Za teorijski uvod u istraživački rad, korištenu metodologiju i terminologiju referirao bih se na radove svjetskih stručnjaka iz područja ekohistorije, prije svega povjesničara i socijalnih ekologa s američkih i europskih akademskih institucija koji su istraživali odnos čovjeka prema šumskim površinama i percepciju istih, s naglaskom na radove njemačkih i austrijskih ekohistoričara, čija su istraživanja fokusirana na vrlo slične ili gotovo iste fenomene koje bih istraživao u ovom radu te naposljetku usporedba s teorijskim premisama relevantnih ekohistorijskih istraživanja provedenih od strane hrvatskih povjesničara. Htio bih naglasiti također da je ekohistorija kao znanstvena disciplina karakteristična po svojoj metodološkoj heterogenosti i raznovrsnim pristupima istraživačkim problemima te da je ovaj rad samo jedan od mogućih multidisciplinarnih pristupa ovoj temi. Istraživačka pitanja su slijedeća: kako su specifična obilježja šuma posavske Slavonije utjecala na razvoj odnosa lokalnog stanovništva prema njima? Kako se posavsko vojnokrajiško društvo razvijalo unutar okolišnih zadataki vlastitog životnog područja? Koje su bile razlike u pristupu vlasti i lokalnog stanovništva prema šumskim resursima? Kakav prikaz slavonskih, vojnokrajiških šuma ostavljaju dostupni izvori? Koliko je odnos čovjeka i šume u Slavonskoj vojnoj krajini usporediv sa drugim europskim i svjetskim modelima? Jesu li u Slavonskoj vojnoj krajini, odnosno na području Brodske pukovnije u 18. i 19. stoljeću bili prisutni ekološko-ekonomski fenomeni poput nestašice drveta (njem. *Holznot*), industrijalizacije i regeneracijskog ili potrajnog oblika šumarstva?

Rad će se fokusirati na područje Slavonske vojne krajine pod nadležnošću Brodske pukovnije, u razdoblju od militarizacije Slavonske vojne krajine i početka Sedmogodišnjeg

rata (1756.–1763.) do početka 19. stoljeća, uključujući analizu podataka s katastarskih zemljovida sredinom 19. stoljeća. Analizirat će se paradigme terezijanskog, jozefinskog i franciskanskog razdoblja vojne uprave nad tim područjem iz tekstualnih i kartografskih povijesnih izvora. Analiza će obuhvaćati objavljene pisane izvore primarnog i sekundarnog karaktera (narativna djela te statističke i historiografske studije iz relevantnog perioda) te pojedina neobjavljena izvješća i ekonomske listine iz fondova Slavonske generalkomande i Brodske pukovnije Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu. Od kartografskih izvora koristit će jozefinski vojni zemljovid Slavonske vojne krajine iz 1780. godine i katastarski zemljovid Slavonije iz polovice 19. stoljeća (1847.–1855.).

Osnovni metodološki pristup je analitičko-komparativne prirode, no zbog interpretacije pojedinih izvora i informacija te slaganja „šire slike“ koristit će se po potrebi sintetičkim i induktivnim metodama. Pristup i obrada spomenutih izvora odgovarat će prirodi samih izvora, tako će npr. narativni izvori biti analizirani više kvalitativnim pristupom, dok će za statističke izvore imati kvantitativni ili kombinirani pristup. Multidisciplinarnost pristupa će se očitovati ne samo na korištenju literature i izvora različitih historiografskih disciplina (ekonomske, ekohistorijske, socijalne, pravne, vojne i političke historije) već i korištenjem podataka iz relevantne šumarske i agronomске literature.

Cilj ovog rada je kroz analizu i usporedbu relevantnih historijskih paradigmi terezijanskog, jozefinskog i franciskanskog razdoblja prikazati moguće razlike i sličnosti u pristupu okolišu i odnosu vlasti i lokalnog stanovništva prema šumskim površinama na području Slavonske vojne krajine i Brodske pukovnije. Uz percepciju i funkciju šume u mentalitetnoj slici stanovništva i vojnih vlasti također istražiti fenomen pojave ideje održivog šumarstva (princip „potrajnosti šuma“) te zašto je on bio potican od strane vojnih vlasti. Za 18. stoljeće je bio specifičan i u Europi vrlo raširen fenomen „netašice drveta“ te je jedan od ciljeva ovog istraživačkog rada dokazati prisutnost ili nepostojanje tog fenomena na području Slavonske vojne krajine.

Ekohistorijske teme u hrvatskoj historiografiji su relativno novi istraživački interes te postoje mnoga nedovoljno istražena područja, među ostalima i pitanje percepcije i odnosa prema šumskim površinama u prošlosti. To vrijedi naročito za šume Slavonske vojne krajine u 18. i početkom 19. stoljeća, koje su iz modernih historiografskih perspektiva gotovo netaknuta tema. Ovim istraživačkim radom ne očekujem samo ponuditi analizu i prikazati stanje šuma Brodske pukovnije i Slavonske vojne krajine općenito, već i otvoriti mogućnosti

za daljnje istraživačke zahvate na području odnosa čovjeka i njegovog okoliša na hrvatskom povijesnom prostoru, s posebnim naglaskom na istraživanje ekohistorijskih fenomena i problematike u okolišu vojnokrajiških sustava Habsburške Monarhije.

1.2. Pregled korištenih izvora i literature

U ovom radu je korištena raznovrsna bibliografska građa, koju sam odlučio podijeliti, zbog jednostavnijeg pristupa i pregleda, na četiri kategorije: neobjavljeni izvori, objavljeni izvori, literatura i internetske stranice. Kartografski izvori su svrstani pod internetske stranice jer su objavljeni u tom formatu i dostupni široj javnosti te su priložene fotografije s internetske stranice, no vojni zemljovid sastavljen u vrijeme vladavine Josipa II. 1780. godine je objavljen također u sklopu serijala *Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. I XIX. stoljeće*.¹

Od neobjavljenih izvora korištena je arhivska građa Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu iz fondova Slavonske generalkomande (HR-HDA-430) i Brodske graničarske pukovnije (HR-HDA-445). Radi se dakle o rukopisnoj i tabličnoj građi vojnih institucija Slavonske vojne krajine, pisanih na njemačkom jeziku i na njemačkom pismu. Analizirani su relevantni podaci i izvještaji iz Ekonomskih Protokola Slavonske generalkomande za period druge polovice 18. stoljeća te relevantni tablični popisi Šumarskog ureda Brodske pukovnije iz prve polovice 19. stoljeća. Korišteno je također izvješće Generalnog direktora Vojne krajine iz 1808./1809. godine, nadvojvode Ludwiga von Habsburg-Lothringena, koji je prošavši Slavonskom vojnom krajinom u svrhu inspekcije stanja ljudstva i okoliša ostavio korisne opise i mišljenja za navedene istraživačke fenomene. Za navedeno izvješće u prilogu na kraju rada prilažem također transliteraciju rukopisnog originala i njegov prijevod na standardni hrvatski jezik.

Korišteni su objavljeni izvori različitih provenijencija, od narativnih izvora do izvora statističke prirode. Prije svega su tu korišteni prvi putopisi i opisi slavonskog okoliša u drugoj polovici 18. stoljeća (Friedrich Wilhelm von Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Koenigreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien*; Franz Stefan Engel, *Opis kraljevine Slavonije i vojvodstva Srema*), potom djelo Ignjata (Ignaza) Jablanczya *Priručna knjiga za slavonsku seljansku mladex ucsitti u dobro naredjenom poljskomu*

¹ *Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća*. [glavni urednik Mirko Valentić] Svezak 2 : *Brodska pukovnja*, pripremili Alexander Buczynski, Milan Kruhek, transliterirala i prevela Mica Orban Kljaić. (Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 1999.)

radjenju koje je nastalo kao prijevod austrijskog (njemačkog) poljoprivrednog priručnika na „slavonski ili ilirski“ (hrvatski) jezik, kao i narativna djela raznih autora druge polovice 18. i 19. stoljeća koji se dotiču problematike slavonskog okoliša i vojnokrajiškog sustava (Matija Antun Relković, Josip Stjepan Relković, Mijat Stojanović, Johann Csaplovics). Odlučio sam se koristiti originalnim, tiskanim von Taubeovim opisom Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema na njemačkom jeziku radi boljeg uvida u korištenu terminologiju toga doba, no taj opis postoji također uređen, objavljen i preveden na hrvatskom jeziku (*Friedrich Wilhelm von Taube: Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema*, uredio i preveo Stjepan Sršan, Osijek, 2012.). Od statističkih izvora korištena su djela kraljevskih i carskih činovnika i statističara Andreasa Demiana (*Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen: Band 4 - Militärgrenze in Slavonien und Ungarn*) i Carla Hietzingera (*Versuch einer Statistik der k. K. Militärgrenze des österreichischen Kaiserstaates*) s početka 19. stoljeća, koji su skupili i objavili važne statističke podatke za prostor Slavonske vojne krajine. Također su korišteni izvori pravne provenijencije u vidu skupljenih i objavljenih zakona i uredbi iz druge polovice 18. i početka 19. stoljeća, u svrhu analiziranja terezijanskih, jozefinskih i franciskanskih reformi u Slavonskoj vojnoj krajini, kao i prvi historiografski radovi o Vojnoj krajini (Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*; Fran Vrbanić: *Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku*) te izvori kronološke prirode (*Kronika franjevačkog samostana u Brodu* i *Zapovidi Babogredske kompanije 1823–1824. godine*) koji nam daju izvrstan mikrohistorijski uvid u vojnokrajišku svakodnevicu i njezin okoliš.

Od literature su prije svega korištena relevantna i recentnija istraživanja na poljima ekohistorije šuma i ranonovovjekovnih europskih društava te historiografska istraživanja Slavonske vojne krajine, napose ona recentnija istraživanja za područje Brodske pukovnije. Od internetskih stranica su, osim kartografskih izvora, korišteni prije svega leksikoni, enciklopedije i jezični portali za svrhe definiranja pojmova i slaganja terminologije te pronalaska relevantnih podataka o mjernim jedinicama istraživanog razdoblja.

2. Ekohistorija i šume

2.1. Dosadašnji fokus ekohistorijskih istraživanja šuma

Kako bi se mogao razumjeti istraživački fokus oko problematike vezane za šume (od samog definiranja pojma šume, njezine pojave i fizičkog izgleda u različitim geografsko-klimatološkim uvjetima, iskorištavanja njezinih resursa od strane ljudskog društva kao i njezinu važnost za opstanak civilizacije te do proučavanja samog odnosa između čovjeka i šume kroz sve historijske epohe), treba prvo shvatiti osnovne metode i ciljeve ekohistorije kao zasebne grane znanosti, odnosno znanstvene discipline koja se nalazi na granici između prirodnih i humanističkih znanosti. Jedne od prvih temelja ekohistorijskih istraživanja je postavio američki ekohistoričar Donald Worster. On u svom kratkom članku *Appendix: Doing Environmental History* iznosi tri „nivoa“, odnosno ciljeve istraživanja ekohistorije:²

- a) Razumijevanje same prirode: tu podrazumijeva njezinu organizaciju i funkcioniranje (u sadašnjosti i prošlosti), njezin organski i anorganski aspekt te ljudska bića kao karike u njezinom lancu
- b) Interakcija ljudskog društva s prirodom na socio-ekonomskom području: naglasak ovdje je na organizaciji i strukturi proizvodnje i iscrpljivanja prirodnih resursa te na razlikama među njima (npr. razlike između zajednica ribara uz more i zajednica stočara na planini, konfiguracije samih društava)
- c) Analiza mentaliteta: percepcija okoliša (ili prirode) od strane čovjeka (ili društva), zakoni definiranja prirode i etika odnosa prema njoj, prosuđivanje vlastitog odnosa prema prirodi (moralnost i ukazivanje na uništavanje) te analiza dinamike tog odnosa.

Iako Worster ovdje postavlja osnove ekohistorijskog istraživanja, koje možemo promatrati kao temelje i nosive stupove „hrama ekohistorije“, dužnost ekohistoričara je baš poput restauratora starih arhitektonskih zdanja tražiti načine očuvanja i obnove tih temelja i stupova, ali i njihovo poboljšavanje ili adaptaciju za nove istraživačke potrebe i izazove. Zbog toga nije trebalo dugo da se jave i drugi autori sa svojim mišljenjem ili kritikom Worsterovog modela, poput Williama Cronona i Carolyn Merchant, koji se uz Worstera smatraju pionirima američke ekohistorije. Cronon prije svega kritizira holističko-materijalistički pristup ekohistoriji kod Worstera te smatra da je Worster zagrabio samo „površinski sloj“ jedne

² Donald Worster, „Appendix: Doing Environmental History“ u: *The Ends of Earth: Perspectives on Modern Environmental History*, ur. Donald Worster, Alfred W. Crosby (Cambridge University Press, Cambridge, 1988), 289-308

dublje ekohistorijske problematike (u članku *Modes of Prophecy and Production: Placing Nature in History* objavljenom u *Journal of American History*, vol. 76, 4, 1990.). Kritiku Worsterove kapitalističko-materijalističke perspektive argumentira prvenstveno uvođenjem dinamike socijalnih odnosa unutar ekohistorijskih fenomena (npr. na razlike u odnosima različitih ekonomskih, vjerskih i statusnih slojeva društva prema okolišu, kao i razlike između urbanih i ruralnih društava). Carolyn Merchant u svojim istraživanjima (npr. *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*; 1990. i *Major problems in American environmental history: documents and essays*; 1993.) naglašava aspekt rodni uloga u ekohistoriji kao i kritiku dotadašnje slike „nepromjenjivih“ tradicionalnih društava u historiografiji. Za američku ekohistoriju od velike važnosti je pojam „ekološkog imperijalizma“ koji se bavi fenomenima tzv. „europske biološke invazije“ na Novi Svijet (uvoza dotad strane flore i faune, od stoke i štetočina do korova i bakterija). Taj fenomen je prvi obradio i imenovao američki povjesničar, geograf i biolog Alfred W. Crosby u svojoj knjizi *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*. U međuvremenu je ekohistorija našla na američkom tlu toliko „plodno“ područje za razvoj da se uspjela i institucionalizirati na nekim vodećim američkim sveučilištima, a poznati ekohistoričar J. Donald Hughes je 2006. objavio prvo izdanje priručnika *What is Environmental History?* koji daje jedan sveopći pregled i definiranje metoda osnovnih ekohistorijskih istraživanja američkih, ali i svjetskih istraživača.

Naspram američke ekohistorije, europska ekohistorija nije uspjela pronaći dosada plodno tlo za takav oblik institucionalizacije, što ima svojih prednosti i mana. Problematiku europskog modela ekohistorije i njegovu usporedbu s američkim modelom su obradili švedski ekohistoričar Sverker Sörlin i britanski ekohistoričar Paul Warde.³ Naglašavaju problem jezičnih barijera koji vlada između različitih „raštrkanih“ ili slabo povezanih institucija i istraživača po Europi, odnosno nepostojanje univerzalnog jezika pisanja europske ekohistorije i institucije koja bi nadzirala taj proces. Također ističu razliku u pristupu ekohistorijskim fenomenima, prije svega opisujući američki model ekohistorije kao sintetički, za razliku od europskog modela koji je analitičke prirode, no zbog toga postoji veliki potencijal za metodološku i konceptualnu razmjenu. Osim spomenutih razlika, ističu kako i ekohistorija nema isti publicitet i „mainstream“ popularnost kao u npr. američkom slučaju, čak i afričkom slučaju, gdje se razvija usporedno od kraja 80-ih godina prošlog stoljeća unutar regionalnih

³ Paul Warde, Sverker Sörlin, *The Problem of the Problem of Environmental History* u: *Environmental History* Vol. 12, No. 1, (Oxford University Press, siječanj 2007.), 107-130

historiografija. Jedan od razloga tomu je i problem korisnosti, odnosno iskoristivosti ekohistorijskih istraživanja u današnjem dobu te kako predstaviti ekohistoriju široj publici. Tu bih istaknuo prije svega korisnost ekohistorije unutar hrvatske historiografije, koja ne pruža samo jedan novi i drugačiji uvid u hrvatsku povijesnu baštinu i daljnje otkrivanje njezine važnosti za lokalne, regionalne, europske i globalne razmjere, već omogućuje hrvatskoj znanosti suvremeni pristup u rješavanje problema okolišno-društvenih trendova današnjice ili barem aktivnu ulogu u (re)interpretaciji istih. Osvrnuo bih se pri tome opet na rad Williama Cronona, koji je obradio i to pitanje korisnosti ekohistorije na globalnoj razini. On tvrdi da se treba izbjeći populizam i nudenje apsolutnog odgovora na relativna ekološka pitanja i pretpostavke o budućnosti, već da se trebaju ponuditi narativi i koncepti koji nude interpretacije onoga što bi se moglo dogoditi u određenim kontekstima. Najbolje to opisuje u sljedećem citatu:

Ovime ne želim reći da šutimo o budućnosti ili da smatramo naše povijesti irelevantne za sadašnje probleme ili brige. Umjesto toga prihvaćamo jednu puno stariju, iako manje zavodljivu znanstvenu i retoričku strategiju. Radije ćemo ponuditi parabole (usporedbe) o tome kako interpretirati nešto što bi se moglo dogoditi, nego predvidjeti što će se dogoditi. Koliko god čudno zvučalo, smatram da je ovo najvažnija kontribucija koju mi ekohistoričari možemo ponuditi u svijetu gdje je stručno znanje, u većini slučajeva, zaboravilo osebujni oblik znanja kojeg predstavlja parabola.⁴

Kontekstualizaciju narativa Cronon objašnjava na klasičnom primjeru američke ekohistorije: „Zdjele prašine Velikih (središnjih) nizina“ (Dust Bowl of the Great Plains), gdje iznosi koje sve vrste narativa pronalazi kod drugih autora koji su se bavili tim fenomenom.⁵ Binarizam ili oprečnost je u ovom slučaju najčešći pristup, tako da se razlikuju mnogi međusobno isključivi narativi: pozitivistički („kolonizacija divljine“, „fronta-krajina“, „ljudski progres“, „kultivacija zemlje“, „izazovi i barijere“) i pesimistično-deterministički („destrukcija prirode“, „ljudsko djelovanje kao autodestruktivno“, „sudbina čovječanstva“), individualistički (dostignuća i asimilacija pojedinaca ili manjih kolektiva u svladavanju

⁴ William Cronon, „The Uses of Environmental History“, str.17 u: *Environmental History Review* Vol. 17, No. 3 (Oxford University Press, 1993), 1-22 [„This is not to say that we are silent about the future, or that we regard our histories as irrelevant to present concerns. Instead we adopt a much older, albeit less seductively scientific, rhetorical strategy. Rather than make **predictions** about what **will** happen, we offer **parables** about how to interpret what **may** happen. Strange as it may sound, I believe this may be the most important contribution we environmental historians can make in a world where expert knowledge has for the most part forgotten the peculiar form of wisdom that the parable represents.“ - Preveo Mislav Radošević]

⁵ William Cronon, „A Place for Stories: Nature, History and Narrative“ u: *The Journal of American History*, No. 4 (Oxford University Press, 1992.), 1347-1376

izazova i prepreka) i kolektivistički (državna intervencija, organizacija društva, pomoć „izvana“), odnosno naposljetku konstruktivistički (divljina i pustoš u početku, „divlja priroda“ postaje „kultivirani okoliš“ čovjekovim djelovanjem) ili destruktivistički narativ („bogata priroda“ postaje „osiromašeni okoliš“ čovjekovim djelovanjem, divljina i pustoš na kraju). Tu je zanimljivo reći da se radi isključivo o perspektivi „bijelog čovjeka“, odnosno kolonizatora, dok bi recimo po Crononu bilo zanimljivo napraviti istraživanje perspektive američkih domorodaca te dodaje kako za njih povijest Velikih Nizina prestaje izlovom bizona, odnosno riječima jednog poglavice plemena Crow: (...) *kada je bizon otišao (nestao), srca mojeg naroda su pala na zemlju, i nisu ih više mogli nikada podići. Nakon toga se ništa nije dogodilo.*⁶

Kao što su bizoni u očima domorodačkog stanovništva Velikih Nizina imali poseban status, to je zasigurno imala i šuma u očima ljudskog roda kroz povijest. Šuma je bila i ostala izvor mnogih resursa (od ogrjevnog i građevinskog drveta, humusa, gljiva, životinja, plodova stabala, lišća, raznih drugih ljekovitih i jestivih biljaka, biljaka i trava koje su služile za izradu boja, i mnogih drugih) koja su čovječanstvu pomagala u preživljavanju i izgradnji civilizacije i društva kakve poznajemo danas. Zato je povijest šuma i odnosa prema šumskim površinama bilo jedno od prvih istraživačkih polja kojima se bavila ekohistorija u svojim počecima, iako su temu šuma u određenim kontekstima dotakle i druge grane historije, prije svega ekonomska historija. Osim pregleda nekih najvažnijih institucija (npr. Forest History Society) i istraživača koji su se bavili poviješću šuma koje nam donosi već ranije spomenuti J. Donald Hughes u svojem priručniku, za europsku ekohistoriju je svakako važan rad njemačkih (austrijskih) ekohistoričara Verene Winiwarter i Martina Knolla *Umweltgeschichte: Eine Einführung*. Ne nude samo pregled autora i radova, već ulaze u dublju problematiku pojedinih fenomena te objašnjavaju iz kojih je sve istraživačkih perspektiva pristupljeno dotičnim fenomenima (i problemima). Opis ljudskog zanimanja za šumsku problematiku i tijekom njezina istraživanja je prikazan kronološki, s istaknutim pojedinačnim fenomenima koja su bila stavljena pod povećalo u odgovarajućim razdobljima kao, npr. fenomena „nestašice drveta“ koji se javlja krajem 18. stoljeća i postaje jedna od temeljnih istraživačkih točaka šumarske struke za taj period ili dugo zanemarene povijesti lova u europskim šumama.⁷ Šuma je oduvijek igrala značajnu ulogu u životu europskog društva te je tu zanimljiva također

⁶ William Cronon, „A Place for Stories: Nature, History and Narrative“, str. 1366 ; [„(...) *when the buffalo went away the hearts of my people fell to the ground, and they could not lift them up again. After this nothing happened.*”] – Preveo Mislav Radošević

⁷ Verena Winiwarter, Martin Knoll, *Umweltgeschichte: Eine Einführung* (Böhlau Verlag Köln, 2007.) Poglavlje 6.3: „Forstgeschichtliche Themen mit Umweltbezug“, 154-161

sociološka studija Annette Braun, koja nastoji prikazati kako je čovjek, odnosno društvo percipiralo i shvaćalo pojmove poput „prirode“, „okoliša“ i „šume“ kroz povijesna razdoblja. Od antičke mitološke i marginalizirane instance šuma (primjerice vjerovanja u antičkoj Grčkoj da su barbari stanovnici šuma, jer ne vide nebo, tj. božanske znakove na nebu od krošnji stabala) preko daljnjeg srednjovjekovnog misticizma i Božje providnosti nad prirodom do pojave prvih znanstvenih zapažanja i „objašnjavanja“ pojava u renesansi, koja se nastavlja s baroknom i prosvjetiteljskom racionalnošću, ali i apsolutizmom, tj. antropocentričnom gledanju čovjeka kao „vladara“ ili „krotitelja“ svijeta, u čijoj perspektivi šume, odnosno ono što je percipirano kao „divljina“, postaje sociološko ne-mjesto.⁸ Sličan razvoj percepcije šuma kroz različite povijesne etape europskog društva su obradili i neki ekohistoričari, s posebnim naglaskom na pojavu moderne ideje šumarstva i sistema „održivosti“ u šumarskoj znanosti, kao i binarnoj opreci ekonomskog i naturalističkog koncepta šume (npr. Ciancio i Nocentini⁹; Selter¹⁰). Za poticanje istraživanja fenomena percepcije šuma kroz povijest, kao i iskorištavanja njihovih resursa te učinaka (ili posljedica) koje su ti odnosi i iskorištavanja imala na ljudsko društvo je na europskom tlu prije svega zaslužna Međunarodna udruga šumarskih istraživačkih organizacija (IUFRO – *International Union of Forest Research Organizations*) koja djeluje još od 1892. godine sa sjedištem u Austriji, a zadnjih 30 godina objavljuje radove vezane za šumsku i šumarsku problematiku iz najrazličitijih znanstvenih polja i područja (šumarstvo, biologija, kemija, botanika, ekologija, ekonomija, klimatologija, ali i s područja humanističkih znanosti poput povijesti i sociologije, s naglaskom na ekohistoriju i socijalnu ekologiju¹¹).

I u hrvatskoj historiografiji se javljaju u zadnjih nekoliko desetljeća istraživanja vezana za ekohistorijsku problematiku. Kao početak ekohistorijskih istraživanja se može uzeti članak Miroslava Bertoše na talijanskom jeziku iz 1978. godine naslova *L'iniziativa ecologica di un rettore veneto dell' Istria negli anni 1623-1624*, koji se bavi istraživanjem

⁸ Annette Braun, *Wahrnehmung von Wald und Natur*, Forschung Soziologie nr. 58 (Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2000.), 30-60

⁹ Orazio Ciancio, Susanna Nocentini, „Forest Management from Positivism to the Culture of Complexity“ u: *Methods and Approaches in Forest History*, ur. Mauro Agnoletti, Steven Anderson. (IUFRO Research Series, Volume 3, CABI, 2000.), 47-58

¹⁰ Bernward Selter, „Economic Areas and Forest Nature: the Search for Forest Images and the Understanding of Nature in the Past“ u: *Methods and Approaches in Forest History*, ur. Mauro Agnoletti, Steven Anderson. (IUFRO Research Series, Volume 3, CABI, 2000.), 59-66

¹¹ Izdanje zbornika iz 2000. godine je bilo posvećeno ekohistorijskim istraživanjima - *Forest history: International studies on socio-economic and forest ecosystem change (Report No.2 of the IUFRO Task Force on Environmental Change)*, ur. Mauro Agnoletti, Steven Anderson (The International Union of Forestry Research Organizations, IUFRO & CABI, 2000.)

ranonovovjekovnog okoliša Istre 17. stoljeća kroz prizmu socioekonomskih faktora, no za prvi institucionalni početak ekohistorije u hrvatskoj historiografiji se može uzeti međunarodni projekt „Triplex Confinium“, nastao u organizaciji i suradnji sveučilišta u Zagrebu, Zadru, Grazu i Budimpešti pod vodstvom hrvatskog povjesničara Drage Roksandića i austrijskog povjesničara Karla Kasera 1996. godine.¹² Projekt se od samih početaka temeljio na reinterpetaciji problematike poimanja pojmova „centra“ i „periferije“ u socioekonomskom, sociokulturnom i ekohistorijskom smislu kroz makro- i mikrohistorijske perspektive. Za hrvatsku povijest je to od iznimne važnosti budući da je fokus istraživanja bio na bivšem hrvatskom srednjovjekovnom prostoru koji je bio podijeljen između tri imperija, odnosno civilizacijsko-kulturna kruga: Habsburške Monarhije, Osmanskog Carstva i Mletačke Republike. Kroz projekt je izgrađen i koncept „višeograničja“ (engl. *multiple borderland*), ne samo kroz prizmu socio-političkih zbivanja i kulturne razmjene, već i kroz problematiku različitosti i sličnosti imperijalnih ekosustava. Za ekohistorijska istraživanja unutar projekta je važna treća projektna konferencija pod naslovom „Eco-history of the Triplex Confinium (c. 1500-1800)“, održana na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zadru 2000. godine uz podršku Damira Magaša, tadašnjeg predstojnika Zavoda za povijesne znanosti, klasičnu filologiju i geografiju, au sklopu konferencije je izdan zbornik 2003. godine naslova *Triplex Confinium (1500-1800) – Ekohistorija*.¹³ Dokaz tomu da hrvatska ekohistorija nema sudbinu „kašnjenja“ za ostatkom šire, europske ekohistorije, već da je ona sinkronizirana sa modernim istraživačkim trendovima je upravo činjenica da je Europsko udruženje za povijest okoliša (ESEH), kao krovna organizacija koja okuplja sve europske ekohistoričare, osnovano tek godinu dana prije (1999.), a prva konferencija ESEH-a u St. Andrews (Škotska) održana je godinu nakon konferencije u Zadru (2001.).¹⁴ Iste (2003.) se godine počelo sa uvođenjem ekohistorijskih tema u nastavi na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, i to seminarom pod naslovom „Ljudi i rijeke u ranom novom vijeku“ uz kojeg je objavljena i seminarska čitanka „Europske rijeke i ljudi u ranom novom vijeku“ (autori Hrvoje Petrić i Marko Šarić) te uvođenjem izbornih kolegija „Hrvatski okoliš ranoga novog vijeka u srednjo- i jugoistočnim europskim kontekstima“ i „Ekohistorija hrvatskih višeograničja u ranome novom vijeku“ pod izvođenjem Hrvoja Petrića. 2008. godine je u sklopu kurikuluma Modula

¹² Hrvoje Petrić, „Environmental History in Croatian Historiography“ u: *Environment and History* 18; 4 (The White Horse Press, 2012.), 623

¹³ *Triplex Confinium (1500-1800) – Ekohistorija*, zbornik radova, ur. Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec, Vinka Glunčić-Bužančić (Književni Krug i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb/Split, 2003.)

¹⁴ Informacije prikupljene sa internetske stranice Europskog udruženja za povijest okoliša (ESEH) - <http://eseh.org/about-eseh/mission/> (posljednji uvid 30.10.2018.)

za hrvatsku povijest ranog novog vijeka pri Odsjeku za povijest uveden obvezan kolegij „Ekohistorija“ u izvođenju Hrvoja Petrića,¹⁵ a tri godine ranije (2005.) je osnovano prvo Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju (predsjednik Hrvoje Petrić, dopredsjednici Željko Holjevac i Mirela Slukan-Altić) koje počinje, uz izdavačku kuću „Meridijani“, izdavati časopis *Ekonomska i ekohistorija* (glavni urednici Mira Kolar i Hrvoje Petrić od brojeva 1-4, od broje 5-8 Drago Roksandić i Hrvoje Petrić) s posebnim naglaskom na ekohistoriju.¹⁶ Svaka nova publikacija časopisa obuhvaća jednu ekohistorijsku tematsku cjelinu, tako recimo prvi broj časopisa je bio posvećen općenito ekohistorijskoj problematici, drugi utjecaju bolesti i epidemija na ekonomiju i okoliš, treći o odnosu čovjeka i rijeka, četvrti o šumskoj problematici, itd.

Od tada su izdani mnogi stručni članci i radovi vezani za ekohistorijsku tematiku i problematiku raznih područja i fenomena; tako su primjerice za ekohistorijsku problematiku krških područja pisali Boris Olujić i Ivo Lučić (već spomenuti Karl Kaser se također bavio pitanjem krških šuma Vojne krajine), za planinska i brdska područja Marko Šarić, Drago Roksandić, Slaven Bertoša i Marin Knezović, problematiku rijeka i voda općenito su obrađivali Mira Kolar, Zlata Živaković Kerže, Dubravka Mlinarić, Drago Roksandić, Hrvoje Petrić, Slaven Bertoša i dr., dok su o odnosima i ekohistorijskim fenomenima bolesti i gladi pisali Dubravka Mlinarić, Tatjana Buklijaš, Miroslav Bertoša, Mira Kolar, Viktorija Košak i Gordan Ravančić.¹⁷ Klimatske promjene su fokus istraživanja Miroslava Bertoše, Hrvoja Petrića i Krešimira Kužića te se ne smiju izostaviti ekohistorijska istraživanja geografa poput radova Mirele Slukan-Altić, Borne Fuerst-Bjeliš, Dragutina Feletara i Josipa Faričića, kao i za ovaj rad važna problematika šuma, kojom su se, u različitim pristupima, bavili Nataša Štefanec, Mira Kolar, Miroslav i Slaven Bertoša, Marin Knezović, Hrvoje Petrić,¹⁸ a koja je kroz geografsku, ekonomsku i ekohistorijsku prizmu istraživana i u nedavno izdanom zborniku *Slavonske šume kroz povijest*. U zborniku je obrađena šumska problematika na prostoru zemalja koje poznajemo pod današnjim terminom Slavonije od antičke do moderne povijesti, no važno je pri tome naglasiti kako je u analizi izostavljen faktor slavonskih vojnokrajinskih šuma 18. i prve polovice 19. stoljeća (neke aspekte šuma u Slavonskoj vojnoj krajini je obradio Vladan Gavrilović kroz opise njemačkih putopisaca u 18. stoljeću dok je

¹⁵ Drago Roksandić, *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu [Ekohistorijski ogledi]* (Meridijani, Društvo za hrvatsku povijesnicu i Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2018.), 6-15

¹⁶ Petrić, „Environmental History...“, 624-625

¹⁷ Petrić, „Environmental History...“, 626-627

¹⁸ Petrić, „Environmental History...“, 627

Robert Skenderović obradio problematiku prijelaza iz vojnokrajiškog u industrijsko šumarstvo u drugoj polovici 19. stoljeća). Na posavskim šumama Slavonije i Srijema, koje su u 18. stoljeću i 19. stoljeću bile samo jedan dio širokog i geografski raznolikog šumskog areala pod upravom vojnokrajiškog sustava, i danas se vide utjecaji društva proizašlog iz tog sustava. Zbog toga je važno analizirati i odrediti kontekst razvoja odnosa između društva i šuma u Slavonskoj vojnoj krajini kako bi se bolje razumjeli mikrohistorijski aspekti tog odnosa, važni za razumijevanje lokalnih povijesnih procesa, ali i makrohistorijski pogledi na razvojne procese unutar šireg sustava habsburške Vojne krajine i kako su oni formirali današnja društva i okoliš. Budući da u navedenom zborniku ti fenomeni i procesi nisu analizirani, jedna od motivacija ovog rada je bilo upravo prikazati relevantne povijesne i ekološke razvojne pravce u spomenutom periodu i području.

2.2 Fenomeni odnosa prema šumskim površinama u ranonovovjekovnim društvima

Rani novi vijek kao period ljudske povijesti, iako vrlo različito datiran i percipiran za svaki političko-kulturni ili nacionalni krug, jedinstven je po tome što predstavlja (barem na tlu Europe) tranziciju srednjovjekovnog feudalnog društva u (pred)modernu (proto)kapitalističko društvo. Ovdje se naglašava makrohistorijski prikaz, jer svakako moramo uzeti u obzir da iako su neki društveni, kulturni, politički, religijski ili ekonomski makrohistorijski obrasci prepoznatljivi među društvima, svako pojedino društvo bilo je jedinstveno i po svojim mikrohistorijskim obrascima, no zbog svoje političke, kulturne ili geografske „blizine“ s drugim društvima, možemo promatrati jednake ili slične procese koji su prethodili modernizaciji i industrijalizaciji većine tih društava u 19. stoljeću. U ovom makrohistorijskom prikazu uzimam širi kontekst europskog društva, koje naspram primjerice dalekoistočnog azijskog društva naizgled djeluje homogeno, no zapravo unutar mikrohistorijskih obrazaca pokazuje velike različitosti i polarizacije unutar svojih sastavnica. Za razvoj takvog društva nisu bile dovoljne samo političko-društvene reforme, već i promjene na tehnološko-ekonomskom planu. Tadašnje društvene situacije ili reforme su zahtijevale redistribuciju i reevaluaciju određenih resursa unutar društva, a jedan od najvažnijih resursa, svakako je bila šuma. Tako su i prva ekohistorijska istraživanja ranonovovjekovnih europskih šuma u 80-im i 90-im godinama prošlog stoljeća bila koncentrirana na pojam šume kao važnog ekonomskog resursa, iako je već važnost šuma kao ekonomskog faktora bila istraživana unutar određenih radova ekonomskih i tradicionalnih historičara, no u pravilu češće iz pozicije i perspektive

tržišta i ekonomskih kretanja, nego društveno-ekoloških pitanja koja su se detaljnije počela proučavati u radovima ekohistoričara zadnja tri desetljeća. Kratak pregled tih radova i uvod u neka od ekoloških pitanja nude Knoll i Reith u svom priručniku *An Environmental History of the Early Modern Period*¹⁹. Tako recimo navode kako ekohistoričari krajem 80-ih godina prošlog stoljeća otvaraju pitanja i rasprave oko fenomena „nestašice drveta“ (njem. *Holznot*), koji je karakterističan za razdoblje 18. i 19. stoljeća i na čijem temelju se razvija šumarska znanost, a polazeći od pretpostavke da su šume spašene isključivo otkrićem kamenog i smeđeg ugljena, koji zamjenjuju upotrebu drvenog ugljena i prebacivanjem industrije na fosilna goriva u drugoj polovici 19. stoljeća. Uz to se javljaju i studije odnosa između različitih društvenih slojeva prema šumama i međusobnim problemima i sukobima koji su nastali zbog nemogućnosti dogovora ili nepoštivanja prava oko iskorištavanja šumskih resursa, što su neki ekohistoričari komentirali kao posljedicu socijalne evolucije, iz društva temeljenog na (komunalnoj) upotrebljivosti i korisnosti (*utility-based society*) do društva (privatnog) vlasništva i posjedovanja (*property-based society*),²⁰ što je dovelo do pojave novih fenomena unutar kaznenih zakona, poput krađe drvene građe ili ilegalne ispaše stoke te zabrane sječe određenih šuma ili vrsta drveća unutar šume.

Po uzoru na francusku Školu Anala (povjesničari okupljeni oko časopisa *Annales d'histoire économique et sociale*), prije svega inspirirani djelima i radovima Fernanda Braudela koja su vezana za socijalno-ekonomsku analizu fenomena mediteranskog prostora u dugom trajanju, ekohistoričari su počeli proučavati tradiciju iskorištavanja šuma, odnosa prema šumama i shvaćanja pojma šume kao fenomene dugog trajanja. Nadalje, povjesničar Winfried Schenk tako izdvaja nekolicinu fenomena i problema kojima se istraživači ranonovovjekovnih šuma bave i koje susreću, a to su međusobni utjecaj čovjeka, njegove okoline i šume, analiza unutarnje strukture šuma i shvaćanja samog pojma šume, socio-ekonomski i politički faktori specifičnog razdoblja ili načina vladanja koji su utjecali na odnos čovjeka i šume, s naglaskom da se fenomeni ne bi smjeli analizirati zasebno i izolirano, odnosno bez šireg globalnog i užeg regionalnog konteksta kakav recimo nedostaje u ranijim istraživanjima. Problemi se prije svega javljaju u prikupljanju ekstenzivnih statističkih podataka, zbog nedostupnosti ili nepostojanja tih podataka te pristupom u uspoređivanju

¹⁹ Martin Knoll, Reinhold Reith, *An Environmental History of the Early Modern Period*, (LIT Verlag, Wien-Berlin, 2014.), poglavlje „Early Modern Forests“, 33-44

²⁰ Fenomeni „vlasništva nad prirodom“ mogu biti proučavani iz više perspektiva i analizom različitih povijesnih iskustava. Za npr. fenomen privatnog vlasništva iz ekohistorijske perspektive vidi:

Louis Warren, „Owning Nature: Toward an Environmental History of Private Property“ u: *The Oxford Handbook of Environmental History*, ur. Andrew C. Isenberg (Oxford University Press, 2014.), 398-424

tadašnjeg stanja ili rezultata analize s današnjom situacijom na terenu.²¹ Drugi zanimljivi fenomeni koji se mogu proučavati unutar ekohistorije i povijesti šuma ranonovovjekovnog razdoblja uključuju fenomen tzv. poljošumarstva (agro-silvikulture), gdje se usporedno uzgajaju i koriste ratarske, vrtlarske i šumarske kulture i tehnologije, pojava i razvoj održivog šumarstva, razmjena flore i faune Starog i Novog svijeta, mentalitet „skladištenja“ i stvaranja viška resursa koji se pojavljuje u 18. i 19. stoljeću, regulaciju i razvoj lova od feudalnog do modernog i usporedno s čovjekovim djelovanjem i djelovanje samih klimatskih pojava i promjena na šume.²²

2.3 Različita iskustva u različitim društvima – primjer ranonovovjekovne Francuske i Japana

U ovom potpoglavlju ću prikazati neke od spomenutih fenomena iz prethodnog potpoglavlja koje su ekohistoričari proučavali u kontekstu dviju ranonovovjekovnih političko-društvenih cjelina koje su kulturno, geografski i civilizacijski bile „izolirane“ jedna od druge – Kraljevinu (kasnije Republiku) Francusku i Japan (šogunat i carstvo). Iako se ne može govoriti o potpunom nedostatku kontakta i utjecaja – otkriće Japana u 16. stoljeću od strane Portugalaca i Španjolaca i međusobna trgovina – ipak se zbog političke situacije u Francuskoj u 18. stoljeću kao što su ratovi u Europi, kolonijalna politika i sukobi u Sjevernoj Americi i naposljetku Revolucija i japanske politike izolacionizma za vrijeme Tokugawa šogunata tzv. *Sakoku* period 1636.-1853. godine, može zaključiti da se u tom slučaju radi o minimalnim razmjenama i utjecajima na mogući smjer razvoja šumarstva ili odnosa prema šumskim površinama. O šumama i razvoju šumarstva u monarhističkoj i revolucionarnoj Francuskoj u 18. stoljeću pisala je američka ekohistoričarka Kieko Matteson u svojoj knjizi *Forests in Revolutionary France: Conservation, Community, and Conflict, 1669-1848*, dok je o tim fenomenima na japanskom tlu za vrijeme Tokugawa šogunata pisao američki povjesničar i japanolog Conrad Totman u svojem djelu *The Green Archipelago: forestry in preindustrial Japan*.

²¹ Winfried Schenk, „Preindustrial Forests in Central Europe as Objects of Historical-Geographical Research“ u: *Methods and Approaches in Forest History*, ur. Mauro Agnoletti, Steven Anderson (IUFRO Research Series, Volume 3, CABI, 2000.), 129-139

²² Martin Knoll, Reinhold Reith, „Early Modern Forests“, 36-42

Matteson fokusira svoje istraživanje na jednu specifičnu regiju Francuske: tzv. *Franche-Comté* (u doslovnom prijevodu „Slobodna Grofovija/Zemlja“)²³, dio nekadašnjeg kraljevstva Burgundije, teritorijalno smješten između regije Burgundije i Švicarske, na samoj istočnoj granici Francuske, koji je i danas smatran najšumovitijim krajem Francuske. Oko 29% ukupne površine Francuske je pokriveno šumom, naspram 44% za navedenu regiju, što je velika razlika uzevši u obzir da je veličina regije Franche-Comté oko 16 000 km², a to je otprilike 3% ukupne kontinentalne površine Francuske²⁴. Pokrajina je između 1477. i 1678. bila pod vlašću Habsburga (formalno pod Svetim Rimskim Carstvom Njemačke Narodnosti), ali Matteson navodi kako osim poreza i slanja vojske za ratove koje je Carstvo vodilo nije bilo većih zadiranja u pokrajinsku upravu, tako da je administracija bila većinski autonomna i prepuštena lokalnim plemićkim obiteljima i gradskim magistratima.²⁵ Budući da do dolaska francuskog kralja kao suverena nad tim područjem nije bilo pokušaja centralizacije administracije i veće kontrole državne vlasti, o lokalnoj privrednoj politici, u koju ubrajamo i politiku prema šumskim površinama i iskorištavanju resursa odlučivalo se na razini plemićkih i crkvenih posjeda te gradskih i seoskih naselja.

Šume su bile podijeljene na državne, privatne i općinske (komunalne). Državne šume veću ulogu igraju tek dolaskom francuske vlasti u pokrajinu, privatne su podijeljene na plemićke i crkvene, a od 18. stoljeća je sve više građanskih vlasnika šuma, dok su općinske šume podijeljene na gradske i seoske. Stanovnici spomenutih gradskih i seoskih naselja (kao i selišta na plemićkim posjedima) uživali su određena tradicionalna komunalna ili grupna prava korištenja (fr. *usagère*), među kojima su bila i šumska prava. Šumska prava su bila podijeljena na tri kategorije: pravo na drvo (ogrjevno drvo, građevno drvo, drvenu građu za obrt i izradu alata), pravo na ispašu stoke (na šumskim čistinama, u šikarama i žbunju, žirovanjem hrastovim ili bukvinim žirom ili sličnim orašastim plodovima) i sekundarna prava (pravo na skupljanje lišća, plodova, trava, treseta, itd.)²⁶ O važnosti tih prava pristupa i korištenja šuma svjedoče pismene žalbe i potraživanja (fr. *Cahiers de doléances*) triju Staleža koje su predane kralju pred Revoluciju u proljeće 1789. godine. U njima se navodi da je pristup šumama „potreba od životne važnosti poput kruha“ i da je ogrjevno drvo strateški važan resurs i roba, kao što je u današnje doba nafta te je pitanje vlasništva i prava nad iskorištavanjem šumskih

²³ Kieko Matteson, *Forests in Revolutionary France: Conservation, Community, and Conflict, 1669-1848* (Cambridge University Press, 2015), pogledati bilješku na stranici 16

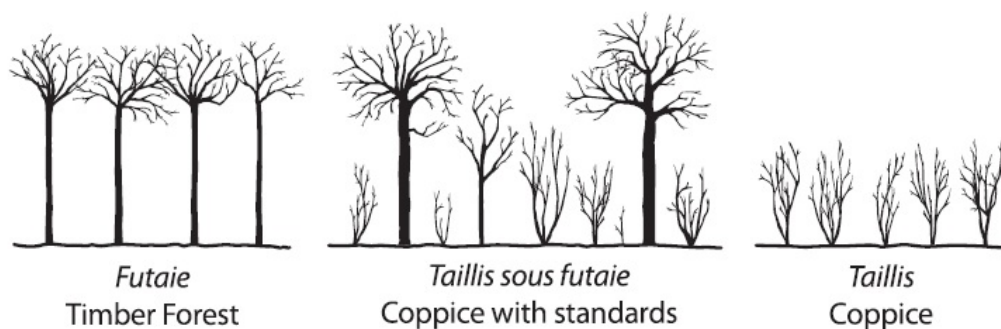
²⁴ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 17-18

²⁵ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 16

²⁶ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 6-7

resursa bilo katkad pitanje života i smrti.²⁷ Stanovnici Comtéa su prilagodili svoje šume po tim pravima i svojim potrebama na specifičan način: najčešći uzgojni oblik šume je bila srednja šuma, odnosno niska šuma panjača s pojedinim visokim stablima izraslima iz sjemena (fr. *taillis sous futaie*), kao što je u svojoj knjizi prikazala Matteson:

Prilog 1: Prikaz visoke (*futaie*), srednje (*taillis sous futaie*) i niske (*taillis*) šume²⁸

U takvim srednjim uzgojnim šumama razvijen je poseban oblik sječe i vrtlarenja, tzv. *jardinage comtois*, iz kojeg se uspješno dobivalo građevno drvo (deblo, balvan), ostavljajući pri tome plodonosna stabla poput hrasta, bukve i oraha za žirovanje stoke. Iako je ispaša stoke štetila prirastu drveća niske šume, jer bi stoka očistila srednji kat šume, znači grmlje i šikaru, pazilo se da uvijek ostane dovoljno ogrjevnog drva i drveća koje bi poslužilo seljacima i obrtnicima za izgradnju alata, poput npr. graba, javora, jasena i lipe te naravno pravo skupljanja mrtvog drveta ili slomljenih grana koje bi se našle nakon vjetrovitih i olujnih nevremena.²⁹

Ovakav ruralni oblik šumarstva i stočarstva je usporediv sa šumarstvom i stočarstvom lokalnog stanovništva Slavonske vojne krajine utoliko što naglašava kontinuitet tradicionalnih (običajnih) prava iskorištavanja resursa i zemljišta te sukob sa institucijama centralne vlasti (kraljevsko-civilne u francuskom primjeru, dvorsko-vojne u slavonskom, vojnokrajiškom primjeru), koja nastoji oduzeti ili reformirati lokalna tradicionalna prava iskorištavanja šumskih površina u vlastitu, državnu korist. Osim državnih institucija i reformi, tradicionalni oblici šumarstva i stočarstva u slučaju regije Franche-Comté doživjet će prijetnju i pojavom određenih manufaktura i industrija koje se razvijaju u interesu lokalnog građanstva i plemstva u regiji. Za ovu regiju su najvažnije u to doba solane i željezare i u manjoj mjeri staklane, koje su imale drugačije zahtjeve i potrebe od tamošnjih šuma. Prije svega bilo je potrebno ogrjevno

²⁷ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 4

²⁸ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, stranica 28

²⁹ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, stranice 20-21

drvo kao gorivo koje bi pokretalo i grijalo peći, kovačnice i kotlove za proizvodnju. Zbog toga su se uz šume i u šumama često razvijale peći ugljenice, odnosno mjesta za proizvodnju drvenog ugljena (na hrvatskom području se nalaze razni nazivi, poput *vuglenice*, *kope*, *mulci* ili *karbunice*). Drveni ugljen je imao veću gorivu vrijednost i iskoristivost od ogrjevnog drveta. Ugljarima nije bilo isplativo sjeći visoke trupce i debla zbog njihove visoke cijene i manje kvantitete, kao i dužeg perioda čekanja da visoka stabla stasaju. U ovom su im slučaju više odgovarale niske i mlađe šume, koje su davale više ogrjevne građe za manju cijenu i u kraćem vremenskom roku.³⁰ To je razlog sve većeg nestanka srednjih šuma s područja Comtéa, odnosno njihove pretvorbe u niske šume za potrebe rada manufaktura, što je dovelo do sukoba između korisnika tradicionalnih šumarskih prava (seljaka) i vlasnika manufaktura (plemstva i građanstva). O opsegu djelovanja manufakturne proizvodnje tog doba i utjecaju na šume najbolje opisuju sljedeći podaci: za rad jedne prosječne željezare u 16. stoljeću je bilo potrebno oko 120 hektara šume pretvorene u ugljen, što bi za efektivno i plansko vođenje zahtijevalo zalihu od oko 2000 hektara šume, a u regiji su bile zabilježene 23 željezare 1562. godine.³¹ Većina ih je bila smještena na lokalnim rijekama, jer im je trebala i voda za hlađenje pogona, odvoz otpada i transport robe, što je predstavljalo još jednu veliku ekološku opasnost i štetu za lokalni ekosustav. U teoriji, niske šume panjače su se periodično mogle obnavljati i sjeći, no u praksi se pokazalo da je za dostizanje optimalne starosti debla bilo potrebno 15-20 godina rasta, što je bilo predugo vrijeme čekanja za ugljenare, koji su zbog sve većih zahtjeva rastuće manufakturne proizvodnje počeli sjeći sve mlađa stabla u kraćim rotacijama, dobivajući tako lošije gorivo i radeći dugotrajnu štetu šumskim površinama, koje su postajale pustarama mrtvih i suhih panjeva. Također nestankom plodonosnog drveća i građevnog drveta iz niskih šuma i zabranom ispaše stoke u dijelovima šume dok mladice ne bi izrasle u zrelo dob (znalo se dogoditi da pastiri ne smiju sa stokom ući u dio mlade šume i do 12 godina), došlo je do smanjivanja ekološke raznolikosti i plodnosti samog tla te sve češćih sukoba s lokalnim zajednicama, pogotovo zato što su radnici u manufakturama većinom bili stranci najamnici iz gradova te lokalno stanovništvo nije imalo direktne koristi od manufaktura u smislu prehranjivanja obitelji.³²

U pravnom smislu bio je to sukob kantonskog oblika posjedničke koncesije (fr. *cantonnement*) – koji je odgovarao vlasnicima tradicionalnih komunalnih prava još od 12. stoljeća jer su po njemu imali pravo pristupa u dvije trećine šumskih površina pod

³⁰ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, stranica 22

³¹ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 27

³² Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 28-29

vlasništvom plemića dok je ovaj direktno kontrolirao jednu trećinu – i trijaže (fr. *triage*), nastale polovicom 16. stoljeća na osnovi ideje da pravo na zemlju polažu kralj ili plemić, po kojoj su plemići mogli prisvojiti jednu trećinu općinskih šuma, iako su im preci možda prethodno poveljama darovali tu zemlju.³³ Još veći društveni, ekološki i pravni problemi nastaju dolaskom nove državne vlasti u obliku francuske krune 1678. godine, koja je odmah započela s implementiranjem „Dekreta o vodama i šumama“ iz 1669. godine (fr. *Ordonnance des eaux et forêts*), prvog zakona koji je regulirao šumske odnose i prava unutar državnih, ali i privatnih šuma u kraljevstvu. Iako je prvi zakon u kojem se spominje šuma donesen 1219. godine za vrijeme vladavine Filipa Augusta, no tada se termin *forêt* odnosio na šumsko područje gdje je samo kralj imao pravo lova i držanja zečjih rupa i jelenskih parkova.³⁴ Zanimljivo je da su se lokalni stanovnici borili protiv kraljevske administracije u šumama kojim god putem im je bilo omogućeno, bilo sudskim žalbama ili otvorenim pobunama i banditizmom kako bi sačuvali svoja stara prava. Zbog nasilja i kriminala kraljevske šume su bile pod nadzorom naoružanih čuvara, a zapošljavali su ih već prethodno i plemići u svojim šumama. Matteson naglašava kako su čuvari ipak, zbog loše ekonomske situacije tijekom ratova i pred Revoluciju, kao i vrlo niske plaće, vrlo često bili potkupljivani od strane lokalnog stanovništva.³⁵ Neefikasnost državnog šumarskog osoblja je problematika usko vezana i za slučaj vojnokrajiškog šumarstva, gdje su sve do polovice 19. stoljeća slučajevi korumpiranosti, potkupljivosti ili ambivalentnosti šumarskog osoblja u vidu puštanja i nekažnjavanja prekršaja i nedopuštene sječe bili češće pravilo, nego iznimka. O problematici tih fenomena u Slavonskoj vojnoj krajini će biti riječi u sljedećim poglavljima rada.

Francuska kruna je imala dva cilja u svojoj šumskoj politici: htjela je uvid u svaku šumsku površinu radi provjere stanja na terenu; i preusmjeriti eksploataciju šume s agrarne na proizvodno-komercijalnu politiku, prije svega na razvoj manufaktura i brodogradnje. U tome su državne vlasti donekle i bile uspješne, pošto su se državni prihodi od šuma u regiji Franche-Comté između 1722. i 1764. godine povećali s 35 000 na 200 000 francuskih livri, dok su se npr. na razini države ukupni šumski prihodi od uvođenja Dekreta 1668. godine do 1683. godine povećali s oko 169 000 livri na 1 029 000 livri!³⁶ Većina tog novca je dolazila od prodaje trupaca i izdavanja dozvola (licenci) za sječu ogrjevnog drveta lokalnim

³³ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 31

³⁴ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 34-35

³⁵ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 30 (vidi bilješku) ; 42

³⁶ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 52

željezarama i kovačnicama.³⁷ Cijene ogrjevnog drveta su bile u stalnom rastu, ne samo prouzrokovanog razvojem i povećanjem manufaktura, već i zbog klimatskih faktora, kao npr. oštrog i dugotrajnog mraza 1739. godine, koji je smrznuo većinu mladica u francuskim šumama³⁸. Osim klimatskih faktora, utjecali su još i povećani demografski rast nakon 1700. godine te kraljevski porez u žitaricama, zbog čega su mnoga šumska područja trajno raskršena i pretvorena u oranice.³⁹ Pokrajinsko seljaštvo, koje je prije toga većinski živjelo od stočarstva, bilo je prisiljeno prijeći na agrarnu proizvodnju. Za potrebe brodogradnje su također posječene i uložene velike količine drveta, tako da je za izgradnju jednog linijskog ratnog broda sa 74 topa trebalo 2 800 trupaca stogodišnjeg hrasta i oko 6 338 trupaca borovog drveta.⁴⁰ Već je 1698. upravitelj provincije Jean-Baptiste Desmarets de Vaubourg komentirao:

*(...) za strahovati je da bi šume uskoro mogle postati rijetkost, ne samo zbog štete njima učinjene, već i zbog nereda i nepažnje... primijećene tijekom sječe; već je teško pronaći pogodno drvo za gradnju u blizini gradova, većinom je bukva: ima dosta hrasta i bora, ali većinu uzima i odvozi mornarica.*⁴¹

Polovicom 18. stoljeća se intenziviraju fiziokratske misli u praksi, šire se područja pod oranicama najčešće na štetu šumskih površina te se počinje sve više razmatrati o načinu boljeg gospodarenja šumama. Inspiriran lošim stanjem francuskih šuma, mornarički inženjer i botaničar Henri-Louis Duhamel du Monceau piše svoje djelo *Traité complet des bois et des forêts* u osam svezaka, koje se i danas smatra pionirskim djelom modernog šumarstva te koje obrađuje vrlo široko polje poslova vezanih za šumu, od očuvanja sjemena do transporta drveta vodenim i kopnenim putovima. Također du Monceau naglašava kako bi svaka zemlja bez drveća bila nenastanjiva, pitajući se, čime bi se čovjek grijao i čime bi kuhao?⁴² Zanimljivo je naglasiti kako je i među pojedincima vladalo mišljenje da narod sve više živi luksuzno i troši veće količine drveta nego što su im potrebne ili više nego što su koristili njihovi preci. Tako se kritizira prekomjerna gradnja i grijanje, nestajanje visokih šuma te dostupnije ogrjevno drvo u urbanim nego u ruralnim sredinama, jer su stanovnici sela bili pravno i ekonomski bespomoćni zaustaviti plemstvo da prevozi i prodaje drvo u gradskim sredinama. Svakako je zanimljiv komentar jednog lovca na vukove, Delisle de Moncela, iz 1791. godine:

³⁷ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 42

³⁸ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 45

³⁹ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 49

⁴⁰ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 53

⁴¹ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 39 – Prijevod Mislav Radošević

⁴² Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 65

*U vrijeme naših očeva – hrabrih, ali jednostavnih (priprostih) Francuza – jedno ili najviše dva ognjišta bi bila dovoljna...: luksuz (luxe), kao opasna poplava koja ruši sve, je promijenio stanje stvari; danas građanin sa mrvicom bogatstva pali četiri ili pet ognjišta u svome domu.*⁴³

Pred izbijanje Revolucije, samo je oko 13% ukupne kopnene površine Francuske bilo pod šumom (oko 6 500 000 hektara), od toga manje od 600 000 hektara visoke šume predviđene za brodogradnju.⁴⁴ Francuska je otprilike proizvodila oko 30 milijuna kubičnih metara (m³) drva, od toga je 10 milijuna m³ odlazilo za potrebe proizvodnje željeza, 5 milijuna m³ na gradsko grijanje i oko 1.5 milijun m³ u staklarske manufakture.⁴⁵ Povećanju potrošnje drveta u željeznoj industriji svjedoči i činjenica da je za rad jedne prosječne visoke peći 1780. godine trebalo biti posječeno oko 170 hektara 15-godišnje niske šume.⁴⁶ Tu je za zanimljivo istaknuti kako za razliku od Franche-Comtéa (općenito Francuska), Slavonska vojna krajina (općenito Vojna krajina) ne bilježi usporedni agrarni (fiziokratski) i industrijski (manufakturalni) razvoj u 18. stoljeću, odnosno impulse koji su dolazili od strane središnje vlasti ili investitora. U vojnokrajiškom sustavu se prije svega mogu prepoznati dvije gotovo jasno odvojene faze privrednog razvoja: fiziokratska od polovice 18. stoljeća do kraja napoleonskih ratova 1815. godine te manufaktoralno-komercijalna od početka 19. stoljeća do konačnog ukidanja vojnokrajiškog sustava 1881. godine. Pojedini fenomeni i razlozi ovakvoj periodizaciji biti će analizirani i objašnjeni u daljnjim poglavljima.

Nakon Revolucije, nije bilo većih promjena u šumarskim zakonima u Francuskoj, osim nacionalizacije plemićkog i crkvenog posjeda te oko kupovine šuma. Određeno je kako se velike šume neće prodavati, dok će manje biti stavljene na dražbe i licitacije. To su po Matteson bile kontradiktorne namjere, jer su s jedne strane priznavali nužnost opstanka državnih šuma, a s druge strane ih „usitnjavali i dijelili na manje površine“ te prodavali privatnicima.⁴⁷ U „revolucionarnom zanosu“ dopuštena su mnoga prava svim nižim slojevima društva koja su smatrana pravima pojedinca, kao recimo pravo na otvaranje obrta, pravo na lov divljači, pravo na posjedovanje zemljišta, i dr. Tako je dolazilo do česte zloupotrebe prava te je po izvještajima suvremenika, razdoblje od pada Bastilje do dolaska Napoleona na vlast smatrano razdobljem anarhizma što se tiče iskorištavanja šumskih površina, pa je tako bivši

⁴³ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 68 – Prijevod Mislav Radošević

⁴⁴ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 70

⁴⁵ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 72 (vidi bilješku 12)

⁴⁶ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 73 (vidi bilješku 17)

⁴⁷ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 118

mornarički pukovnik Besson komentirao Napoleonu nakon mira sklopljenog s Austrijom 1801. kako bi bilo dobro proslaviti ovaj mir sadnjom 4 milijuna sadnica drveća.⁴⁸ Bilo je i pretjeranih opservacija suvremenika o nerazboritoj potrošnji drvene građe, kao recimo komentar pisca Jules Micheleta kako bi seljaci srušili dva bora da si naprave drvene klompe, no napoleonska administracija je također smatrala da je u razdoblju zadnjih deset godina tijekom Republike učinjeno više štete šumama u Francuskoj nego u monarhiji od vremena prvih fiziokratskih krčenja polovicom 18. stoljeća, iako su ona svakako otvorila put zloupotrebi u procesima krčenja i kupovanja.⁴⁹ Dokaz tomu je pad postotka ukupnih šumskih površina u pokrajini Franche-Comté 1789.–1805. za 9%, a preostalo drveće je većinom bilo ili loše kvalitete ili mlado i relativno nedavno posađeno.⁵⁰ Mnoga stogodišnja stabla hrasta, koja su bila prevelika i preskupa za transport lokalnim stanovnicima, su jednostavno bila srušena i ostavljena pokraj novonastalih oranica da trunu, a jedan putopisac je te prizore opisao kao „bizaran i užasan spektakl beživotnih kostura“.⁵¹ Katastrofalno i anarhističko stanje u francuskim šumama nakon merkantilističkih, fiziokratskih i revolucionarnih pustošenja dovelo je do pada kvalitete same šumarske znanosti, čiji daljnji razvoj više nisu vodili francuski šumari, već njemački, po čijem uzoru nastaju i novi šumarski zakoni u Francuskoj u 19. stoljeću.⁵²

Na drugom kraju globusa, u ranonovovjekovnom Japanu, situacija oko upravljanja šumama i šumskim resursima išla je u drugačijem smjeru. Francuska priča razvoja unikatnog modela šumarstva završila je s krvavom Revolucijom, a japanska je upravo počela s krvavim ratom, odnosno tzv. Sengoku-Jidai, „Doba države u ratu“ (1467.–1603.). Nakon formiranja stabilnog šogunata 1603. godine, novi šogun Tokugawa Ieyasu započinje s velikim radovima i reformama oko obnove zemlje koja je duže od jednog stoljeća provela u stalnom ratu i razaranjima. Zbog nedostataka izvora po pitanju lokalnih zajednica na razini općinskog (komunalnog) ustroja, ne može se prikazati njihov zaseban mikrohistorijski razvoj kao kod recimo francuske pokrajine Franche-Comté, stoga će u fokusu biti općeniti razvoj šumarstva i odnosa prema šumama na državnoj razini. Već u završnim fazama ratovanja, oko 1570. su započele velike obnove dotad uništenih ili zastarjelih utvrda diljem zemlje, što je zahtijevalo veće količine drvene građe. Primjer takve masivne gradnje je Oda Nobunagin drveni toranj

⁴⁸ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 155

⁴⁹ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 158

⁵⁰ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 159

⁵¹ Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 161

⁵² Matteson, *Forests in Revolutionary France*, 167

(jp. *tenshukaku*) od 136 stopa i sedam katova u njegovoj utvrdi Azuchi.⁵³ Ono što je specifično za japansku arhitekturu i način gradnje je to što je drvo bilo i ostalo glavni materijal za gradnju i u ranom novom vijeku, za razliku od Francuske i drugih europskih država gdje tu funkciju preuzimaju pečena opeka (cigla) i kamen. Kamen i zemlja su korišteni pri gradnji temelja, fortifikacijskih sustava i crjepova na krovovima, za sve ostalo je glavni materijal bio drvo. Razlozi tomu su višestruki: od čestih potresa i tektonskih poremećaja na otoku do nedostupnosti vapnenca odnosno njegovog kasnijeg otkrića u dubljim sedimentima stijena.⁵⁴ Tu se može vidjeti i poveznica sa slavonskom vojnokrajškom problematikom, jer je drvo korišteno kao osnovni građevni materijal za izgradnju domova sve do 19. stoljeća, kada je započela intenzivnija proizvodnja opeka i izgradnja privatnih kuća od pečene opeke (dotada su većinom javne i crkvene zgrade bile zidane).

Veći značaj za razvoj Japana od obnove utvrda imale su obnove opustošenih i spaljenih gradova i sela te podizanje novih. Još za Tokugawinog prethodnika, Hideyoshi Toyotomija, započeli su veliki radovi podizanja novih utvrda i gradova te gradnja velike flote za potrebe kasnije neuspješne invazije na Koreju (1592.–1598.). O opsegu tih radova je dovoljan podatak da je u Japanu u periodu od samo 18 godina (1572.–1590.) podignuto čak 90 novih gradova, dok je za usporedbu npr. u periodu 1467.–1571. podignuto 111 gradova.⁵⁵ Takav zamah u gradnji i obnovi urbanih i ruralnih naselja je potrajao sve do 1670.-ih godina kada se bilježi stagnacija i smanjivanje urbane gradnje, ali uz posljedicu masovne deforestacije od južnog dijela otoka Kyushu do sjevernog dijela otoka Honshu te opasnosti od nestanka visokih šuma u Japanu.⁵⁶ Samo za izgradnju velikog budističkog hrama Hokoji trebalo je Hideyoshiju 3 mjeseca i oko 50 000 ljudi zaposlenih na projektu izgradnje, jer su dimenzije hrama bile velike (270 stopa dužina, 168 stopa širina i 200 stopa visina), no hram je uništen u potresu prije nego je projekt izgradnje završio. Završen je tek za vrijeme njegovog nasljednika Tokugawe, koji je nastavio projekt izgradnje 1608. godine, a sam projekt je zahtijevao toliko drvene građe da se nije isplatila selektivna sječa drveća, nego su cijele šumske površine bile raskrčene, dok je za sljemenu gredu (glavnu gredu krovišta) Tokugawa proveo čak 3 godine tražeći zadovoljavajuće stablo u Japanu.⁵⁷ Tokugawa je nastavio graditeljske projekte svoga prethodnika, također u vrlo velikim opsezima, tako npr. za

⁵³ Conrad Totman, *The Green Archipelago: forestry in preindustrial Japan* (Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 1989.), 52-53

⁵⁴ Totman, *The Green Archipelago*, 79

⁵⁵ Totman, *The Green Archipelago*, 53

⁵⁶ Totman, *The Green Archipelago*, 52

⁵⁷ Totman, *The Green Archipelago*, 56-57

izgradnju tri dvorca (Nagoya, Chiyoda i Sunpu) procjenjuje se da je trebalo oko 2 750 hektara (oko 6 800 jutara) šume, odnosno oko 280 000 m³ drvene građe.⁵⁸ Osim eksploatacija šuma zbog ekonomske i urbanističke politike, važno je naglasiti da je šuma patila i zbog porezne politike, jer su seljaci bili dužni davati udio poreza u drvetu, koji je tek polovicom 18. stoljeća zamijenjen rižom i radnom rentom, odnosno rabotom⁵⁹. Mnogo drvene građe se gubilo zbog neefikasnog načina transporta (do 10% gubitka u splavarenju, loše ceste)⁶⁰ te su šume stradavale i tijekom prirodnih katastrofa. Zbog već spomenutih tektonskih poremećaja i potresa, koristilo se isključivo drvo kao glavni građevni materijal, prije svega zbog otpornosti, ali i lakših obnova građevina nakon potresa. No korištenje drveta kao primarnog građevnog materijala je povećalo rizik od nastanka velikih požara, koji su u 17. i 18. stoljeću bili gotovo svakodnevna pojava. Za period između 1601. i 1866. godine je sveukupno bilo oko 93 požara i to samo ako bi se brojali veliki požari koji su progutali 10 ili više ulica ili uličnih „otoka“, što je pridonijelo gotovo stalnoj potrebi za rekonstrukcijom gradskih i seoskih naselja uništenih u vatrenim stihijama.

Za vrijeme Tokugawa perioda (1603.–1867.) je došlo do političke i administrativne stabilizacije unutar japanskog društva te se vidjela jasna podjela šuma na šume feudalnog gospodara (jp. *daimyo*), općinske (komunalne) šume i privatne (individualne) šume. Privatne šume skoro da i nisu postojale jer privatno vlasništvo nije postojalo kao takvo tijekom Tokugawa šogunata, tako da možemo govoriti samo o plemićkim (gospodarevim) i općinskim šumama, odnosno o pravima korištenja šuma. Koncept privatnog ili općenitog vlasništva nad zemljom nije postojao u Tokugawa Japanu, nego su postojala prava korištenja ili gospodarenja nekom zemljom, koja su bila specifična (određena prava za određene ljude na određenom prostoru), prenosiva (kroz pravosudne odluke su mogla biti transferirana nekome drugome), legitimna (iako je bilo pravnih sporova oko pojedinačnih prava, pravni princip općenitog prava korištenja nikad nije doveden u pitanje) i podložna sudskim regulacijama (postojali su određeni pravosudni mehanizmi koji su rješavali sve pravne probleme i sukobe oko prava korištenja neke zemlje ili resursa).⁶¹ Japansko plemstvo je već i ranije donosilo neke uredbe s ciljem očuvanja i nadzora nad šumama svojeg posjeda, tj. gospodstva (jp. *han*). Tako je Date Masamune, gospodar Sendaia, regije koja nije bila bogata šumom, već krajem 16. stoljeća zabranio vazalima krčenje bambusovih šuma bez prethodno zatražene dozvole,

⁵⁸ Totman, *The Green Archipelago*, 62

⁵⁹ Totman, *The Green Archipelago*, 75-76

⁶⁰ Totman, *The Green Archipelago*, 72

⁶¹ Totman, *The Green Archipelago*, 88

kao i općenitu zabranu sječe drveća svojim podanicima, čak i onog drveća u okolici njihovih domova.⁶² Hojo gospodari u Odowari su 1550-ih godina zabranili sječu određenih bambusovih šuma, a uveli su i funkciju šumskog/drvnog magistrata (jp. *hinoki bugyo*), koji je morao paziti da se ne čini šteta u šumama te skupljati porez od drvosječa, dok je recimo Takeda Shingen, gospodar regije Kai, sva šumska područja svog posjeda gdje je stajala visoka šuma proglasio gospodarevom šumom (jp. *ohayashi*). Gospodari regije Takato su na svojem posjedu izdvojili 6 šumskih područja s visoko kvalitetnim drvetom i proglasili ih šumskim rezervama (jp. *otateyama*) te zabranili pristup i sječu u njima.⁶³ Iako su do 17. stoljeća japanski plemići (jp. *daimyo*) vladali slično kao i europsko feudalno plemstvo, oni pod Tokugawa šogunatom postaju zapravo veleposjednički vojni činovnici, koji iako i dalje imaju pravo korištenja zemljišta i nasljeđivanja tog prava unutar vlastite dinastije (obitelji ili klana), moraju usvojiti promjene i zakone od strane centralne vlasti (šoguna) te u dogovoru s centralnom vlasti donositi vlastite. Zbog izrazito militarizirane instance centralne vlasti i hijerarhije u društvu, japanski slučaj razvoja šumarstva je usporediv sa vojnokrajiškim slučajem, gdje zapravo viši i niži vojni časnici djeluju kao činovnici i „produžena ruka“ centralne vlasti, uživajući pri tome povlašteniji status naspram „običnih krajišnika“.

Šume su za vrijeme Tokugawa šogunata dijeljene na privredne (produksijske) i zaštitne (proteksijske), a među zaštitne šume su ubrajane one koje su čuvane kao drvena rezerva i one koje su služile kao zaštita naseljima i poljima od erozije i udara vjetrova. Od polovice 17. stoljeća poticale su japanske vlasti pošumljavanje zbog zaštite usjeva i naselja, a početkom 18. stoljeća se javljaju i plantažne šume kao početak japanskog modela održivog (potrajnog) gospodarenja šumama. On je isprva prihvaćen samo od strane viših klasa zbog velikih troškova pošumljavanja uz dobit koju bi tek imala iduća generacija, a tu se uglavnom radilo o plemićko-vojnoj i svećeničkoj klasi uz neke bogatije seljačke obitelji koje su provodile manja, lokalna pošumljavanja oko svojih domova. Već početkom idućeg stoljeća dopire ta politika pošumljavanja i do zabačenih, siromašnih planinskih zajednica koje počinju s pošumljavanjem svojih raskrčenih područja.⁶⁴ Iako je pošumljavanje većinom i dalje provođeno prirodnim prirastom (rast iz sjemena otpalog s krošnje lokalnog drveća, za razliku od sadnje mladica na nešumovitom terenu), sve veće potrebe za drvetom i cijene drvene građe prisilile su mnoge zajednice da se okreću isključivo uzgoju šuma ili poboljšanju poljoprivrednih kultura i uvećanjem prihoda, kako bi imali veći profit kojim bi si mogli

⁶² Totman, *The Green Archipelago*, 55

⁶³ Ibidem

⁶⁴ Totman, *The Green Archipelago*, 167

priuštitu naposljetku i potrebno drvo. Međutim, to je dovelo do napuštanja multifunkcionalnog korištenja šuma (ogrjevno drvo, građevno drvo, lišće i treset za humus, kora, ispaša stoke, poljošumarstvo i dr.) i uspostavljanja specijaliziranih načina proizvodnje i iskorištavanja, kao npr. visoke šume za građevno drvo, panjače za ogrjevno drvo i ispašu te povećanje oranica i monokultura, što je još više donosilo nemir između slojeva društva, ne samo na razini podanici-vlast, već i između samih podanika. Seljani jednog sela bi, primjerice, posadili mladice šume uz rubove polja drugog sela i tako se širili na štetu drugih koji bi im onda iz osвете ugazili ili posjekli mladice šume na drugim mjestima, što je znalo dovesti i do oružanih intervencija vlasti.⁶⁵ Uz pošumljavanje se počelo paziti i na vrstu sječe. Tako su recimo polovicom 17. stoljeća već postojale uredbe koje su zapovijedale drvosječama da sijeku drveće samo u sezoni sječe, da ne sijeku više nego što je propisano i da posječeno područje zasade mladim sadnicama, a početkom 1709. dvorski savjetnik jednog plemića savjetuje da se gorske šume podjele u nekoliko desetaka „sekcija“ i da se siječe jedna „sekcija“ godišnje, tako da bi se cijela šuma stigla pravilno obnavljati i samim time povećati prirast drveća.⁶⁶ Jedna od najzanimljivijih zakonskih inicijativa dolazi iz razdoblja velike gladi (Kan'ei glad, 1640.–1643.), kada se javljaju prvi državni dokumenti o poticanju sadnje šuma te odredba iz 1643. godine, da se kriminalcima koji su uhvaćeni i osuđeni zbog sitnih prekršaja umjesto novčanih i zatvorskih kazni natjera da sade mladice drveća okolo polja, kako bi se ona u budućnosti zaštitila od erozije, a usjevi od udara vjetrova.⁶⁷ Za zaštitu od požara su bili izgrađeni protupožarni opkopi, organizirane dnevne i noćne patrole šumara (jp. *yamamori*) te su mnogi šumari i lokalne snage reda obučene u mjerama gašenja.⁶⁸ Japansko društvo je od polovice 17. stoljeća polako počelo prelaziti s eksploatacijskog na regeneracijsko šumarstvo te su već u 18. stoljeću, dakle stoljeće prije prekida politike vanjskog izolacionizma i Meji reformi, dosegli određene stupnjeve održivog gospodarenja šumama koji su tek bilježili svoje začetke u europskim društvima. Neki razlog tomu pripisuju budističko-šintoističkim tradicijama i snažnijom povezanošću s prirodom, no većina ipak smatra da je razlog prije svega nastao zbog praktičnosti i trenutnih potreba, što ih pak povezuje više s konfucionističkim učenjima i filozofijom. Tome pridonosi i zapis plemića Nobumase Tsugaru iz druge polovice 17. stoljeća, nadahnutog konfucijanističkim idejama, s kojima bih završio ovo potpoglavlje:

⁶⁵ Totman, *The Green Archipelago*, 154-157

⁶⁶ Totman, *The Green Archipelago*, 117

⁶⁷ Totman, *The Green Archipelago*, 94

⁶⁸ Totman, *The Green Archipelago*, 91-92

Čovjek se mora brinuti za obitelji i za svoga nasljednika. Trećina njegovog razmatranja su planine. Da objasnim, čovjek je održavan od 5 elemenata [gogyo: drvo, vatra, voda, zemlja i metal]. U našem svijetu danas ni veliki ni maleni (misli na društveni status) ne mogu preživjeti niti trenutak, ako nedostaje jedan od spomenutih 5 elemenata. Od tih pet, voda i vatra [toplina] su najvažnije. Od njih dvoje, vatra je bitnija. Ipak, vatra ne može samu sebe održavati; ona potrebuje drvo. Stoga je drvo temelj čovjekovog ognjišta i doma [kama]. A drvo dolazi s planina. Drvo je temelj za ognjište: a ognjište je temelj za čovjeka. Svejedno bio malen ili velik, kad nekome nedostaje drveta, nedostaje mu vatre i ne može postojati. Stoga se čovjek mora pobrinuti da drveta ima u izobilju. Kako bi osigurao da drvo ne postane rijetkost, čovjek mora njegovati i cijeniti planine, zato što su one temelj ognjišta, koje održava živote svih ljudi.⁶⁹

2.4. Razvoj šumarstva u njemačkim ranonovovjekovnim zemljama i usporedba sa francuskim i japanskim modelom

U ovom potpoglavlju ću ukratko prikazi kako je došlo do razvoja šumarstva u njemačkim ranonovovjekovnim zemljama, odnosno raznim većim i manjim političkim cjelinama (kraljevstvima, kneževinama i grofovijama) koje su se ujedinile u 19. stoljeću te danas čine teritorij Njemačke. Naglasak će prije svega biti na razvoju šumarskih modela u Porajnju, Saskoj i Pruskoj kao najvećim političkim cjelinama te na habsburškim zemljama, koje također pripadaju njemačkom civilizacijsko-kulturnom krugu i preuzimaju isti model šumarstva. Kasnofeudalni oblik privrede kakav se razvio u njemačkim zemljama na selima i bio dominantnim do početka 16. st vrlo je sličan onomu kakav je bio u Francuskoj i kakav je imao i narod u Vojnoj krajini: tropoljni sustav s općinskim (komunalnim) pašnjacima.⁷⁰ Seljacima su pogodovala niske šume ili panjače za ogrjevno drvo i drvenu građu, dok su u

⁶⁹ Totman, *The Green Archipelago*, 77 :*[One must take care for the family line and for one's heir. One's third consideration is the mountains. To elaborate, man is sustained by the five elements [gogyo: wood, fire, water, earth, and metal]. In our world today neither high nor low can survive for a moment if any one of the five is missing. Among the five, water and fire [heat] are most important. Of the two, fire is more crucial. However, fire cannot sustain itself; it requires wood. Hence, wood is central to a person's hearth and home [kama]. And wood comes from the mountains. Wood is fundamental to the hearth; the hearth is central to the person. Whether one be high or low, when one lacks wood, one lacks fire and cannot exist. One must take care that wood be abundant. To assure that wood not become scarce, one cherishes the mountains. And thus, because they are the foundation of the hearth, which nurtures the lives of all people, the mountains are to be treasured]*- Preveo Mislav Radošević

⁷⁰ Paul Warde, *Ecology, Economy and State Formation in Early Modern Germany* (Cambridge University Press, 2006.), 351

srednjim ili visokim šumama vodili stoku na ispašu ili svinje na žirovanje te su prava o korištenju šuma bila vrlo često povod sukobima i pravnim nesuglasticama među selima i vlastelinstvima. Šuma je bila mjesto interferencija: komunalni interesi (ogrjevano drvo, ispaša stoke, pravo na pristup šumskim resursima) su se sukobljavali s interesima feudalnih gospodara (komercijalno drvo, nadzor nad lovištima i brojnost divljači) te naposljetku pitanje vlasništva i prava iskorištavanja.⁷¹ Napetosti i sukobi su na kraju rezultirali Velikim seljačkim ratom 1525. godine, jer je jedan od razloga bio taj što je sve više seljaka bilo prisiljeno kupovati drvo po cijenama koje su sve više rasle, budući da su imali sve manje udjela u šumama. Čak je jedna od dvanaest točaka („12 Artikeln“) zahtijevanja švapskih seljaka bila veći udio u šumama, jer su plemići „uzeli svu šumu za sebe“, dok je oko dvije trećine zahtijevanja tirinških seljaka bilo vezano za prava oko iskorištavanja šuma.⁷² Plemstvo je također imalo svoju inačicu „šumara i lugara“, kojima je doduše primarni fokus u počecima bio isključivo lov i briga oko divljači, dok se tek u 16. stoljeću javljaju kao nadglednici plemićkih šuma, koji su mnogo puta ulazili i u konflikt s lokalnim seljaštvom te je zbog toga važno bilo razlučivati više vrsta šuma: one za uzgoj drvene građe, agrarne šume i šume za lov.⁷³ Razlog sukoba i ekspanzije plemstva na tradicionalna seljačka prava iz feudalizma leži u prihvaćanju novog koncepta vlasti, a to je vlast nad teritorijem. Vlast u srednjovjekovnom feudalnom sustavu se može shvatiti kao koncept vlasti nad ljudima, dok se renesansnom periodu, a pogotovo u 16. stoljeću, razvija moderni koncept o vlasti nad teritorijem, odnosno o vlasništvu nad zemljom. Radkau taj razvojni proces u pravnom smislu opisuje ovako:

*Pravni teoretičari u službi prinčeva, koji su nastojali nadvladati stara običajna prava uz pomoć Rimskog prava, često su se pozivali na načelo da suveren ima ultimativnu vlast (dominium eminens) nad svim šumama zemlje koja nije napismeno pripadala nekom senioru (plemiću). Kontrola nad šumama je bila definirana kao staro “regalijsko pravo”, koje je transferirano na plemstvo slabljenjem kraljevske vlasti. Dekret ili Uredba je zbog toga bila izdana kako bi pokrivala sve šume u državi, ne samo one smatrane posjedom suverena. (...) U 16. stoljeću su šumska prava proizlazila iz prava rudarenja: masovna potražnja rudnika i industrija za drvetom ne samo da je dopustila suverenu ekonomsku eksploataciju šume, već je funkcionirala i kao instrument vlasti.*⁷⁴

⁷¹ Warde, *Ecology, Economy and State Formation in Early Modern Germany*, 105-113

⁷² Joachim Radkau, *Wood: A History*, na engleski preveo Patrick Camiller (Polity Press, Cambridge UK, 2012.), 63

⁷³ Warde, *Ecology, Economy and State Formation in Early Modern Germany*, 76

⁷⁴ Radkau, *Wood: A History*, 64 : [The legal theorists working for princes, who overrode ancient popular rights with the help of Roman law, often invoked the principle that the sovereign had ultimate dominion (dominium

Što su šume i prava korištenja šumskih resursa postajala sve više instrumentom vlasti i moći, to je bilo sve opasnije za tradicionalna prava seljaštva i samim time za seljaka uopće dopustiti širenje šumskih površina. Zbog toga svaki put kada bi se ta prava našla pod raspravom, seljaci bi konzumirali što više šumskih resursa i sjekli što više drvene građe, kao način potvrđivanja svojih prava i sprečavanja širenja daljnjeg utjecaja i moći plemstva.⁷⁵ Time su i niske šume panjače postale „ekskluzivna seljačka domena“, budući da nisu bile u ekonomskom interesu većine plemstva, koji su svoj kapital temeljili na uzgoju visokih šuma i prodaji drvene građe. Seljaci su se također suprotstavljali uzgoju i širenju visokih šuma, prije svega šuma četinjača, koje su davale odličnu drvenu građu i drvo za brodogradnju, no u njima se nisu mogle voditi svinje na žirovanje te su seljaci više preferirali hrastove ili bukove šume; danas su mnoge hrastove šume u središnjoj Europi i na Iberskom poluotoku sačuvane upravo zbog takvih otpora.⁷⁶ Plemstvo je također optuživalo seljake za uništavanje i bezobzirnu sječu šuma, navodeći da mare samo „za ispašu stoke u njima“, no s druge strane imamo primjere gdje je seljaštvo brinulo i o visokim šumama, kao npr. slučaj ostavljanja manjih površina visokih šuma u Schwarzwald u „crne dane“ ili seljački ustanak u Gornjoj Austriji protiv sječe i kultiviranja novih površina šuma, što je rezultiralo pobunom 1716. godine kada su naoružani seljaci ubijali svu divljač koju bi zatekli u šumama, kao akciju bunta protiv tradicionalnih plemićkih prava lova na tom području.⁷⁷ U sukob oko šuma se uključila i treća strana u obliku manufakture za preradu metala i soli, koja je bila jedna od većih potrošača ogrjevnog drveta na europskom tlu. Čak su i suvremenici bili zapanjeni količinom potrošenog drvenog ugljena od strane tih manufaktura pa su postojali komentari i zabilješke kako jedna talionica željeza s visokim pećima potroši više drveta nego dva manja grada.⁷⁸ Željezna manufaktura (kasnije industrija) je ovisila o šumama u tolikoj mjeri da je u starijim izvorima navedena pod terminom „šumska industrija“ („*forest works*“), a radnici bi bili nazvani „šumskim ljudima“ („*silvani*“).⁷⁹ Upravo razvojem te manufakture i industrije začela se i ideja o „održivom“ ili potrajnom šumarstvu te Radkau navodi jedan citat iz odredbi solana u Reichenhallu iz 1661. godine:

eminens) over all the forests of the land that did not belong by documented right to a seignior. Control of the forests was defined as an ancient 'regalian right', which had passed to the noble lords with the weakening of royal power. Ordinance was therefore issued to cover all the forests in the land, not only those considered the property of the sovereign. (...) In the sixteenth century, forest rights were derived from mining rights: the massive demand of mines and foundries for wood not only allowed the sovereign to exploit the forest economically but also functioned as an instrument of rule] – Preveo Mislav Radošević

⁷⁵ Radkau, *Wood: A History*, 66

⁷⁶ Radkau, *Wood: A History*, 67

⁷⁷ Radkau, *Wood: A History*, 65 ; 68-69

⁷⁸ Radkau, *Wood: A History*, 92

⁷⁹ Radkau, *Wood: A History*, 92-93

*Bog je stvorio šume za izvore soli, tako da bi, kao i oni, mogle potrajati zauvijek. Takvu je ljude moraju održati: prije nego što se staro potroši, mlado bi već trebalo biti odraslo za sječu.*⁸⁰

Stoga ne treba čuditi kako prvo pisano djelo njemačkog modela održivog šumarstva dolazi iz ruku saskog rudarskog nadglednika Hans Carla von Carlowitza, koji 1713. godine objavljuje svoje najpoznatije djelo *Sylvicultura oeconomica*. To djelo možemo nazvati početkom šumarske struke i „udžbenikom“ za daljnje generacije šumara i lugara koji će prihvatiti njegova učenja. Warde je razdoblje prije objavljivanja Carlowitzovog djela podijelio u tri ekonomska doba, odnosno tri doba „odnosa“ prema šumama: „kasnofeudalno doba“ karakterizirano prijelaznom fazom iz feudalnog u ranonovovjekovno društvo i prvim sukobima između seljaka i plemstva (1450.–1540.), „doba nemira“ karakterizirano sukobom između seljaštva, plemstva i vlasnika manufaktura, odnosno industrijalaca (1540.–1618), „doba željeza“ označeno razvojem manufaktura (pojava industrija) i potrošnjom sve veće količine drvene građe koja dovodi do fenomena „nestašice drveta“, što potiče prve ideje o održivom gospodarenju šumama (1618.–1715.).⁸¹ Održivo gospodarenje šumama po Carlowitzevom modelu bit će preuzeto kao službeni model u svim njemačkim zemljama, pa tako i Habsburškoj Monarhiji, koja će ta učenja nastojati implementirati u privredno-šumarski sustav Vojne krajine. Taj model će počivati na ideji državnog šumarstva, odnosno da je država najbolji upravitelj nad šumama i da je eksploatacija visokih šuma jedini pravi oblik šumarske ekonomije: za razliku od tog modela, niske šume nisu zahtijevale nikakve službe takve vrste.⁸² Po tom uzoru pruski kralj Friedrich II. će reorganizirati šumarsku ekonomiju i trgovinu drvetom u Pruskoj, tako što je povisio cijene ogrjevnog drveta 1763. godine, a 1764. godine uveo je pravilo da državne šume počnu kultivirati jednodobne generacije drveća u šumama i zabranio je plantažnu ekonomiju: dalje je sljedeće godine dopustio privatnim kompanijama da vode i reguliraju trgovinu građevinskim drvetom i da snabdijevaju Berlin s ogrjevnim drvetom, a 1769. godine je ukinuo općinsko (komunalno) vlasništvo te su općinske šume bile privatizirane.⁸³ Ovaj njemački model „šumarstva visokih šuma“, koji je gajio ekonomsku politiku oko uzgoja građevinskog drveta, pokazao se efektivnim i utjecajnim toliko da je izgurao dotadašnji francuski model, koji se razvio prije svega u ekonomiji fokusiranoj na uzgoju niskih šuma panjača potrebnima za visoke peći željezne industrije u

⁸⁰ Radkau, *Wood: A History*, 101 (Prijevod Mislav Radošević)

⁸¹ Warde, *Ecology, Economy and State Formation in Early Modern Germany*, 351-356

⁸² Radkau, *Wood: A History*, 151

⁸³ Radkau, *Wood: A History*, 150

kojoj je Francuska prednjačila u Europi, a koja je još u 17. stoljeću mnoge visoke šume krčila i pretvarala u niske šume. Otkriće i korištenje kamenog ugljena kao industrijskog i ogrjevnog goriva umjesto drveta ili drvenog ugljena se pokazalo ključnim faktorom u gubitku vodeće uloge francuskog modela šumarstva i u stvaranju dominacije njemačkog modela koncipiranog oko građevinskog i industrijskog drveta.⁸⁴

Razvoj njemačkih lugara i šumara je tu također bitan, od početaka srednjovjekovnih dvorskih i plemićkih lovaca (kao i u francuskom slučaju), koji su morali biti vični prije svega u lovnom „jelenskom“ pravu (njem. *Hirschgerecht*), ali morali su poznavati i ostala šumska „drvena“ prava (njem. *Holzgerecht*), do modernih šumara 19. stoljeća. Početkom 18. stoljeća su postojale pravne regulacije na području Svetog Rimskog Carstva koje su dopuštale nošenje zelene odjeće isključivo lovcima, kao i pravo nošenja oružja te samog lova, što je u očima nižih društvenih slojeva bilo smatrano visokim, gotovo plemićkim statusom te su nerijetko kasnije pozicije samih lovaca-lugara i prvih šumara zauzimali sinovi (nižih) plemića do birokratizacije i ukidanja feudalnog društva u 19. stoljeću.⁸⁵ Zanimljivo je to, što se u sva tri slučaja (njemačkom, francuskom i japanskom) razvoj šumarskih službi i institucija veže za elitni sloj društva ili za samu državnu vlast, dok impuls za tim službama gotovo da i ne postoji u nižim slojevima društva, dapače u doba previranja i kriza (npr. Francuska Revolucija) dolazilo je do sukoba između lokalnog stanovništva i nadležnih šumarskih institucija, gdje su šumari, lugari i lovci viđeni i tretirani kao instrumenti centralne ili elitne vlasti.

U japanskom slučaju su ti fenomeni manje izraženi zbog izrazito stroge i centralizirane vojne vlasti šoguna i elitnog sloja japanskog društva koje je samo dalje nadograđivalo već usvojenu društveno-političku hijerarhiju, tako da svi impulsi oko šumarske politike dolaze isključivo iz pozicije i potrebe vlasti (državne i lokalne). Daljnje istraživanje tih fenomena potrebuje analizu zahtjeva nižih slojeva japanskog društva u 17., 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, koja su obilježena relativnom društvenom sigurnošću, stabilnošću i pogledom „izvana“ gotovo homogenom i konformističkom društvenom hijerarhijom. U njemačkom i francuskom slučaju se pak mogu primijetiti sličnosti i razlike u razvoju zbog kulturno-civilizacijske bliskosti: oba sustava uprave nad šumama se razvijaju u okrilju društvenih, privrednih i političkih normi europskog feudalizma, no tijekom ranonovovjekovnog razdoblja doživljaju promjenu i oba naizgled slična sustava počinju formirati svoje jedinstvene oblike (francuski nešto ranije u 17., a njemački u 18. stoljeću) usporedno s privrednim i društvenim

⁸⁴ Radkau, *Wood: A History*, 152

⁸⁵ Radkau, *Wood: a history*, 189-190

potrebama: dok u francuskim zemljama slabi viši, plemićki sloj i kraljevska, centralna vlast koji gaje „kult“ visokih šuma u 18. stoljeću (zbog tradicionalnih prava lova, ali i potreba brodogradnje), razvija se i jača sve više srednji, građanski sloj (naročito industrijalci, obrtnici i trgovci) koji zbog potreba proizvodnje zahtijevaju sve više niskih šuma, koje bi kao gorivo održavale industrijsku vatru u njihovim pogonima. Plemićki i građanski sloj dolaze u direktni sukob sa seljačkim slojem stanovništva, koje prije svega zahtijeva održanje tradicionalnih prava korištenja i formiranja općinskih (komunalnih) šuma prema vlastitim potrebama (srednje šume). I dok su (moderni) industrijsko-građanski i (tradicionalni) plemićki sloj uspjeli postići nekakav oblik privrednog ugovora s centralnom vlasti (međusobna asimilacija slojeva i interesa, srednji sloj traži uspon u društvenom statusu, plemićki sloj i centralna vlast traže povećanje financijskih prihoda), najniži seljački sloj postaje žrtva tog „ugovora“ (slikovito „istjerivanje seljaka iz šuma“) i biva privredno sve više ugrožen i marginaliziran, što dovodi do pojave većeg siromaštva, gladi i nestašice te nedostupnosti ostalih (dotada dostupnih) resursa. Navedene posljedice naposljetku kulminiraju Revolucijom 1789. godine i rušenjem francuskog „starog režima“, čiji dotadašnji sustav niskih šuma za potrebe manufakture i kasnije industrije (željezna, solna i staklarska) i visokih šuma za potrebe države (brodogradnja, građevinsko drvo i trgovina) biva raspušten i prepušten nekontroliranoj privatizaciji i eksploatacijskoj „anarhiji“, sve dok nije tijekom napoleonskog razdoblja prihvaćen i ustoličen model sličan njemačkom.

U njemačkom slučaju je situacija društveno i politički bila kompliciranija, budući da su jači impulsi strože centralne vlasti i veće industrije (napose željezne i čelične) došli tek polovicom 19. stoljeća sa otkrićem bogatih nalazišta kamenog ugljena i političkom unifikacijom njemačkih zemalja. Dotada se njemački sustav upravljanja šumskim resursima razlikovao od lokalne privredne potrebe svake manje kneževine ili grofovije, no najutjecajniji ipak tijekom 18. stoljeća bivaju opisani saski i pruski model visokih šuma, zbog potrebe za građevinskim drvetom i izvozom istoga u Englesku, Nizozemsku i Francusku. Složenost političko-društvene situacije u njemačkim zemljama najbolje opisuje sljedeći primjer kojeg donosi Radkau, a odnosi se na situaciju u maloj rajnskoj grofoviji Wied-Neuwid na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće: naime, novi grof Karl Friedrich prihvatio je sporazum sa seljačkim predstavnicima u kojem daje pravo seljaštvu na dvije trećine šumskog zemljišta grofovije, što je dovelo do reakcije ostatka državnih službenika i vlasnika manufakture koji su smatrali svoja prava na opskrbu drveta ugroženima (Wied-Neuwid je bila poznata kao sjedište najvećih proizvođača namještaja u njemačkim zemljama), a njihov utjecaj je bio toliko moćan,

da je sam grof morao po nalogu carskog suda i pritiscima izvana poništiti odluku ugovora, dati ostavku i napustiti grofoviju.⁸⁶

U slučaju francuskog i njemačkog šumarstva, ekonomska i društvena kriza su došle relativno kasno i prije stvarne ekološke krize, iako u francuskom slučaju možemo reći da je bila blizu u doba Revolucije te prvi impulsi za potrajnim ili održivim načinom gospodarenja šumama dolaze zbog ekonomskih potreba, a ne zbog ekološke ili privredne ugroze koja se nazire tek u 19. stoljeću. Svi su dotadašnji impulsi označeni izrazitom socijalnom heterogenošću i društveno-ekonomskim previranjima. Međutim, u slučaju japanskog šumarstva i njegove ranije regeneracijske politike koja se razvija već u 17. stoljeću, možemo reći da se model razvio zbog ekoloških i ekonomskih potreba istovremeno, ali pod privredno-izolacijskim i političko-društvenim izrazito hijerarhijskim (i gotovo homogenim) uvjetima i impulsima. Takav model se javlja u europskim krugovima u 19. stoljeću. Primjerice, upravitelj pruskih šuma 1811. Georg Ludwig Hartig je prvi inicirao umjetna pošumljavanja, a njegovu ideju je dalje razvijao upravitelj saskih šuma Heinrich Cotta koji se zalagao za plansko, redovno i monospecifično pošumljavanje crnogoričnih vrsta (ekonomska isplativost), a u Francuskoj se 1824. i 1827. donose novi šumarski zakoni, kojima je glavna zadaća dugoročno obnavljanje šumskog pokrivača.⁸⁷ Osim spomenutih političko-ekonomskih faktora, svakako su veliku ulogu u izgradnji tih sustava igrale same kulture analiziranih naroda te utjecaji i izgledi njihovih okoliša. U sljedećim poglavljima ću nastojati sličnim metodama analize prikazati pojedine faktore koji su utjecali na razvoj odnosa čovjeka i šume na slavonskom vojnokrajiškom prostoru i kako su se naposljetku formirali posavski okoliš i čovjek u tom odnosu. Također će biti prikazane i analizirane već spomenute sličnosti u razvoju društveno-okolišnih fenomena između vojnokrajiškog i francuskih, japanskih i njemačkih inačica opisanih u ovom potpoglavlju, kao što su centralizacija i militarizacija vlasti, dostupnost i korištenje drvene građe kao primarnog građevinskog materijala te promjena i sukob između tradicionalnih prava korištenja šuma i državnih agrarno-komercijalnih interesa.

⁸⁶ Joachim Radkau, *Wood: A History*, stranica 184

⁸⁷ Robert Delort, François Walter, *Povijest europskog okoliša*, prevela sa francuskog Vesna Pavković (Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja i Naklada Barbat, Zagreb, 2002.), 218

3. Slavonska vojna krajina u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća

3.1. Ustroj i povijesni pregled Slavonske vojne krajine od 1750-ih do 1830-ih godina

Kako bi se bolje shvatila problematika odnosa društva i okoliša u Slavonskoj vojnoj krajini, potrebno je pružiti uvid u povijesne, političke, pravne, administrativne i društvene promjene i razvojne pravce unutar vojnokrajiškog sustava. Današnji prostor slavonske Posavine (potez od Jasenovca do Županje uz rijeku Savu koji se prema sjeveru širio do obronaka Psunja i Dilja te đakovačko-vinkovačkog ravnjaka) te dijelovi Srijema (od rijeke Save do obronaka Fruške gore) nazivao se Slavonska vojna krajina⁸⁸ ili granica u periodu od 1747. do njezinog ukidanja 1873. godine. Tijekom Velikog bečkog rata (1683.–1699.) habsburške snage uz pomoć lokalnog stanovništva pod vodstvom fra Luke Ibrišimovića oslobađaju slavonske teritorije između Drave i Save te carska vojska nakon pobjeda u bitkama kod Slankamena 1691. i Sente 1697. preuzima kontrolu nad prostorom od rijeke Ilove na zapadu do Banata na istoku, što biva potvrđeno mirovnim ugovorima u Srijemskim Karlovcima 1699. godine.⁸⁹ Slavonska vojna krajina je nastala nakon odlaska osmanskih snaga s prostora Slavonije 1699. godine i bila poznata pod imenom Posavska krajina, koja je bila razvrstana u kapetanije nejednakih veličina te je vlast bila podijeljena između vojne (Dvorsko ratno vijeće) i civilne (Dvorska komora); vojna zadužena uz vojne i za administrativno-sudske poslove, a civilna za ekonomsko-privredne. Carskom uredbom iz 1701. godine vojničku dužnost u Posavskoj krajini je trebala obavljati tzv. zemaljska i narodna milicija, koja se sastojala od pješaka (hajduka) i konjanika (husara), a 1702. im je broj iznosio ukupno 4 372 vojnika.⁹⁰ Tek 1747. godine dolazi do konačne podjele između civilne i vojne Slavonije i njihovog razgraničenja, pri čemu je Posavska krajina reorganizirana, militarizirana i teritorijalizirana u tri pukovnije (regimente) s odgovarajućim teritorijima (Gradiška pukovnija sa sjedištem u Novoj Gradišci, Brodska pukovnija sa sjedištem u Vinkovcima i Petrovaradinska pukovnija sa sjedištem u Srijemskoj Mitrovici) te stavljena pod direktnu vojnu kontrolu Slavonske generalkomande sa sjedištem u Osijeku (do 1783., 1783.–

⁸⁸ Termin *granica* i *krajina* (kao i npr. *graničar-krajišnik*; *regimenta-pukovnija*) u kontekstu Habsburškog vojnog sustava unutar teritorija susjednog teritoriju Osmanskog Carstva su istoznačnice. Iako se može raspravljati o semantičkom i kontekstualnom značenju oba pojma (*krajina* kao nedefinirano i otvoreno, a *granica* kao definirano i zatvoreno pogranično područje između dva državno-politička sustava), ja sam se odlučio koristiti pojmovima *krajina*, *krajišnik* i *pukovnija*, budući da ne postoji konsenzus ili pravilo imenovanja unutar historiografske struke <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> ; http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=elluUBE%3D (posljednji uvid 30.10.2018.)

⁸⁹ Željko Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku“ u: Željko Holjevac, Nenad Močanin. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati po vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*. (Leykam International, Zagreb, 2007., Svezak II.), 24

⁹⁰ Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku“, 27

1848. u Petrovaradinu, od 1850. Ujedinjena hrvatsko-slavonska komanda u Zagrebu)⁹¹, a zadatak reorganizacije i novog teritorijalno-administrativnog ustrojavanja je bio prepušten glavnom intendantu carske vojske u Slavoniji, generalbojniku Franzu Leopoldu Pontzu von Engelshofenu.⁹² Imena pukovnija su potvrđena uredbom Marije Terezije 27. travnja 1746. godine, uz donesenu naredbu da se i stanovništvo Slavonske vojne krajine mora nazivati krajišnicima ili graničarima (njem. *Grenzer*, lat. *confiniari*), a ukinuti su etnički nazivi (Ilir, Vlah, Hrvat, Srbin, Nijemac, Mađar itd.).⁹³ Uz navedene pukovnije, koje su formirane kao pješačke pukovnije, bile su smještene duž cijele Slavonske vojne krajine i 2 husarske pukovnije, no zbog stalnih unutarnjih reorganizacija pukovnija uzrokovanih neodgovarajućim ljudskim i nedostatnim financijsko-tehničkim resursima, te su husarske pukovnije naposljetku raspuštene kao samostalne. Njihovo ljudstvo je prišlo odgovarajućim (dotad pješačkim) pukovnijama koje su djelovale kao vojno-teritorijalne upravne jedinice, koje su po reformi podmaršala Serbellonija 1753. godine bile podijeljene na četiri bojne (bataljuna), a svaku bojnu su činile četiri satnije (kompanije).⁹⁴ Bivša Posavska krajina je sada preuzela naziv Slavonska vojna krajina koji je prethodno nosio Varaždinski generalat (njem. *Die Slawonische oder Windische Militärgrenze*), odnosno područje između Ivanića i Drave do kraja 17. stoljeća (srednjovjekovna Slavonija), a sada taj naziv preuzima oslobođeno slavonsko-srijemsko područje između rijeka Ilove i Dunava koje nosi to ime i danas (ranonovovjekovna Slavonija).⁹⁵

Razlozi detaljnih i čestih reorganizacija vojnokrajiških sustava su bili novi ciljevi Habsburškog dvora i Dvorskog ratnog vijeća, koji su bili drugačiji nego u prethodnim razdobljima, jer slomom invazijske moći Osmanskog Carstva nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. te uspostavom jasne i stabilne granice prema Carstvu mirom u Beogradu 1739. godine, kada se smanjuju i pljačkaški upadi, habsburške zemlje više nisu u opasnosti od osmanskih upada i daljnjeg pomicanja granica, no ne želeći se odreći vojno-krajiških sustava od Jadranskog mora do Karpata i prepustiti ih civilnoj upravi te time ojačati lokalno plemstvo, oni od obrambenog sustava žele stvoriti sustav vojnih rezervi, tzv. „baraku“ habsburške vojske. Taj sustav slobodnog seljaka i vojnika (kako krajišnike definira Karl Kaser u svojem

⁹¹ U opisu Fonda Slavonske Generalkomande u Hrvatskom Državnom Arhivu (HDA) - http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8601 (posljednji uvid 30.10.2018.)

⁹² Josip Kljajić, „Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću“ u: *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje br.6* (Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, Osijek, 2006.), 214

⁹³ Sanja Lazanin, *Vinkovci i Vukovar na prijelazu 18. u 19. stoljeće: komparativna urbana historija*, doktorski rad (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagreb, Zagreb, 2006.), 75

⁹⁴ Kljajić, „Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću“, 216-217

⁹⁵ Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku“, 45

djelu *Slobodan seljak i vojnik: militarizirano društvo 1747.-1881.*) bi bio sam sebi dostatan i obranjiv, a u isto vrijeme pružao mogućnost vojne intervencije u bilo kojem dijelu Monarhije ili izvan nje u slučaju ratu.⁹⁶ Za provođenje svih potrebnih reformi i nove organizacije unutar vojnokrajiškog sustava ka tome cilju bilo je potrebno uspostaviti nove zakonske regulative i instituciju koja bi nadzirala sve procese organiziranja i rukovodila njima. Vojsku je također zbog novih načina i taktika ratovanja u Europi trebalo profesionalizirati i povišiti stupanj organizacije vojnog aparata, kao i stupanj uvježbanosti svakog časnika i vojnika.⁹⁷ Zbog toga je osnovan Generalni krajiški inspektorat za Karlovačku, Varaždinsku, Bansku i Slavonsku vojnu krajinu 1765. s generalom Beckom na čelu, koji je morao redovito izvještavati Dvorsko ratno vijeće o situaciji u Vojnoj krajini i svim njezinim segmentima, od upravno-administrativnih do ekonomskih i društveno-religijskih pitanja. Generalni inspektorat je pokrenuo veliki proces birokratizacije Vojne krajine, tako da je do 1770-ih godina svaka satnija morala ispunjavati 72 različita dosjea (kartoteke) te slati po dva izvješća tjedno, deset mjesečno, dva tromjesečno i jedno konsolidirano polugodišnje izvješće za Generalni inspektorat, koji bi potom izvještavao Dvorsko ratno vijeće.⁹⁸ Također je Generalni inspektorat bio zadužen za nadzor nad administracijom i poljoprivrednim poslovima te uklanjanju svih „loših poticaja“ koji bi ugrozili razvoj Vojne krajine u vojnom i privrednom smislu te se može smatrati vodećom birokratskom instancom militariziranog društva koja ističe vojnu upravu i definitivno odvajanje i izlučivanje vojnokrajiškog teritorija iz sustava matičnih zemalja.⁹⁹

General Beck je nastavio praksu reformacije pukovnija zbog konstantnog „rebalansa“ ljudstva, financija i opreme, tako da je smanjio broj bojni po pukovniji s 4 na 3 bojne, što bi ukupno iznosilo 3 600 aktivnih vojnika po pukovniji (1 200 po bojni), dok je njegov nasljednik, general Šišković, povećao taj broj na 4 080 vojnika (iako se navodi da je to samo „broj na papiru“, realan broj je bio manji), pridodavši odrede strijelaca („oštrostrijelci“) i topnika (artiljerista), koji su po napucima Dvorskog ratnog vijeća morali biti birani od najboljih i pouzdanih vojnika koji ne bi dezertirali, jer su osim ulaganja u dodatnu obuku imali i najskuplju opremu sa sobom (haubice i topovsku tanad, dvocijevne karabine i dr.).¹⁰⁰ Sve bojne bile su raspoređene pod vojno zapovjedništvo Slavonske brigade čije je

⁹⁶ Kljajić, „Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću“, 219-220

⁹⁷ Holjevac, „Hrvatsko-slavonska vojna krajina u ranome novom vijeku“, 30

⁹⁸ Gunther Erich Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881: A study of an Imperial Institution* (The University of Chicago Press, Chicago-London, 1966.), 44

⁹⁹ Lazanin, *Vinkovci i Vukovar na prijelazu 18. u 19. stoljeće*, 97

¹⁰⁰ Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 45

zapovjedništvo smješteno u Vinkovcima dok kraja 18. stoljeća (i bilo podređeno Slavonskoj generalkomandi u Osijeku), kada se iz nje izdvaja Srijemska brigada, a čast glavnog zapovjednika i slavonskog generala je nosio tzv. vlasnik Brodske pukovnije te je tako prvi tu dužnost nosio feldmaršal Franjo Sigismund grof Gaisruck (Gaisrugg, Gaisruk) dok je prvi pukovnik bio Franjo Jahnus barun od Eberstadta (Erbstadta).¹⁰¹ Osim vojne uloge, krajišnici su morali patrolirati i voditi brigu o vođenju Sanitarnog kordona, linije karantena i graničnih prijelaza prema Osmanskom Carstvu, koji je služio da zaštiti Monarhiju od prelaska bolesti, prvenstveno kuge, koja je ostala endemska unutar teritorija Osmanskog Carstva, iako je gotovo nestala na području zapadne Europe. Iako je inicijativa za osnivanje Sanitarnog kordona počela još za vrijeme vladavine Karla VI. (1711.–1740.), formalna uspostava funkcionirajućeg kordona je bila tek sa „Patentom o kužnim kontumacima“ (nj. *Pest Kontumaz Patent*) Marije Terezije 1770. godine.¹⁰² Sanitarni kordon je bio podijeljen na „suhi“ (granicu je činila planina, prijevoji, šume, put) i „mokri“ kordon (granicu je činila vodena površina, najčešće rijeka). Za potrebe nadzora nad kordonom izgrađen je duž granice s Osmanskim Carstvom sustav stražarnica i utvrđenih promatračnica, tzv. čardaka, koje su po propisima međusobno udaljene unutar dometa puškometi (puškometa) i s određenim posadama na straži, koje bi obilazile patrole lokalne regimente i pazile da ne dolazi do ilegalnih prijelaza granice.¹⁰³ Osim čardaka građene su tzv. „karaule“, odnosno utvrđenije građevine koje su mogle primiti veću posadu i izdržati neprijateljske napade.¹⁰⁴

Jedina mjesta za legalni prelazak osoba i robe između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije na području Vojne krajine su bili kontumaci, koji su imali organiziran sistem karantena i inspeksijskih mjesta za robu, dok se isključiva razmjena robe bez prijelaza osoba mogla odvijati na raštelima, gdje se pod okom stražara mogla odvijati razmjena robe, stoke, pošte i novca. Roba bi se prvo provjeravala i čistila od mogućih kontaminacija, zavisno o vrsti i kategorizaciji robe, tako bi se recimo neke stvari dimile (pošta), druge ispirale octom (novac), treće jednostavno ostavljene da se provjetre na vjetru. Osobe na kontumacima bi provele 21 dan u karanteni (kasnije je to bilo smanjeno na 10 dana), no u slučaju opasnosti od zaraze (npr. pojave kuge u Bosni), osobe su znale biti zadržane do 42 dana u karanteni, a na svaki ilegalni pokušaj prijelaza granice je krajišnicima bilo zapovjedbno odgovoriti vatrom.¹⁰⁵ Straža na kordonu je trajala tjedan dana, a svaki krajišnik bi u prosjeku proveo godišnje oko

¹⁰¹ Lazanin, *Vinkovci i Vukovar na prijelazu 18. u 19. stoljeće*, 77-78

¹⁰² Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 46-47

¹⁰³ Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 47

¹⁰⁴ Marko Babić, „Krajiški čardaci“, u: *Županjski zbornik br. 7* (Matica Hrvatska, Županja, 1981.), 107

¹⁰⁵ Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 47-48

52 dana na kordonskoj dužnosti.¹⁰⁶ Za razvoj, odnosno uspostavu samoodrživog obrta i proizvodnje unutar vojnokrajiškog sustava, su se morala dati određena prava većim trgovačkim i „urbanim“ (pod znakom navodnika jer se nije radilo o pravim gradovima u pravnom smislu) središtima gdje bi se potom naselili i djelovali obrtnici i trgovci. Zbog toga je donesena odredba o statusu takvih trgovišta kao „vojnih komuniteta“ (njem. *Militär Communitäten*), a među prvima su takav status dobili vojni komuniteti Slavonske vojne krajine, a to su bili Petrovaradin, Zemun, (Srijemski) Karlovci, Vinkovci, (Slavonski) Brod i Nova Gradiška (u razdoblju od 1748.–1764.).¹⁰⁷ Iako je dopušteno osnivanje gradskih magistrata (uprave) u kojem bi se nalazili članovi građanske klase te bi stanovnici komuniteta bili oslobođeni vojne službe, ipak je imenovanje gradskih vijećnika moralo potvrditi i dopustiti vojno zapovjedništvo, kao što su i sve molbe i porezi išli preko vojne uprave na razini Slavonske generalkomande. Vojna vlast se, možemo reći, „uvukla u pore stanovništva“, imala je apsolutnu kontrolu i nadzor nad svim društvenim instancama (uprava, sudstvo, privreda, crkveni poslovi, svakodnevnica), a sustav se održao na strogim birokratskim načelima „molbi i dozvola“ i vojno-disciplinskim postupcima „batina i nagrada“. Teški životni uvjeti stanovništva u Vojnoj krajini su se dodatno pogoršali uz sve dužnosti i obveze koje su morali izvršavati, tako da su vlasti odlučile opet reformirati sustav 1778. godine. Uveli su podjelu krajišnika u tri kategorije: prvu kategoriju su činili vojnici koji su vršili aktivnu kordonsku i vojnu službu i dobivali godišnji prihod od 12 guldena (konstitutiv), drugu su kategoriju činili vojnici koji su bili spremni zamijeniti vojnike prve kategorije na dužnosti i biti pozvani na ratište te su dobivali 4 guldena godišnje i naposljetku treća kategorija vojnika bili su oni koji nisu dobivali plaću, ali su obučeni za borbu i imali su zadatak lokalne obrane i kordonske dužnosti u slučaju odlaska prve dvije kategorije vojnika na front te su bili opremljeni starijim oružjem.¹⁰⁸ Tako se smanjio broj muškaraca u aktivnoj službi te su se „rezervisti“ mogli posvetiti ekonomskim poslovima u mirnodopskom razdoblju, postrožili su se kriteriji obuke i discipliniranja vojnika (kako bi se krajiški odredi mogli uvrstiti u regularno linijsko pješništvo) te su se obećavajući, odani i talentirani mladići iz Vojne krajine slali na obuku na vojne akademije i u službu s regularnim postrojbama, kako bi se naposljetku vratili kao časnici u matične krajiške postrojbe.¹⁰⁹ Zbog neuspjeha ovih isključivo vojnih reformi na ekonomskom polju, car Josip II. je nakon izvještaja pukovnika Geneynea o stanju Vojne krajine 1782. godine započeo sa slaganjem novih reformi, prije svega odvajanjem vojne i civilne

¹⁰⁶ Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 48 (vidi bilješku)

¹⁰⁷ Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 55-56

¹⁰⁸ Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 62

¹⁰⁹ Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 63

administracije, što je trebalo dati poticaj i bolje učinke na obuku i dužnost krajišnika u aktivnoj vojnoj službi, ali i maknuti fokus vojne uprave s ekonomskih i administrativnih poslova, kojima bi se posvetili civilni časnici i upravitelji tzv. kantona, što bi na kraju rezultiralo i većim ekonomskim prihodima i razvojem lokalne privrede. Kantonski regulativ (njem. *Canton Regulativ*), kako je nazvan taj sustav, stupio je na snagu 14. veljače 1787. godine i trajao je do 1800. godine, kada ga je ukinuo car Franjo II. (Franjo I. od 1806., kada je ukinuto dotadašnje Sveto Rimsko Carstvo, a car preuzeo novu titulu cara Austrije).¹¹⁰ Neuspjeh se pokazao očitim nakon vanjskih pritisaka (neuspješni rat protiv Osmanskog Carstva i porazima u koalicijskim ratovima protiv Francuske Republike) te se jozefinska politika „balansiranja“ krajišnika između vojnika i seljaka pokazala neuspješnom.¹¹¹

Iako je vojna administracija pod nadvojvodom Karlom (bratom cara Franje I.) uspješno ukinula kantonski sustav i reorganizirala Vojnu krajinu, pod pritiscima napoleonskih ratova i francuske okupacije Ilirskih pokrajina te pobunama „u susjedstvu“ (npr. Prvi srpski ustanak u Osmanskom Carstvu), novi zakoni i reforme su stigle prekasno da uspiju iskorijeniti popularne liberalne i nacionalističke ideje koje su se širile kao tekovine Francuske Revolucije po Europi, a koje su u Vojnu krajinu donosili krajišnici s europskih frontova. Osobito se razdoblje 1815.–1818. pokazalo teškim, nakon što su završene ratne operacije i kad su vojske raspuštene, zavladao je velika glad u tom periodu, dok se u prosjeku svaki deveti muškarac nije vratio s fronte što je naštetilo i lokalnoj privredi.¹¹² Vojne vlasti su nastojale reformirati i održati Vojnu krajinu aktivnom, iako su hrvatski i ugarski staleži negodovali tomu i sve glasnije tražili ukidanje Vojne krajine i pridruživanje tog teritorija pod civilnu upravu. Do revolucionarne 1848. godine krajiški odredi su, uz talijansku vojsku, činili jedinu stajaću vojsku, odnosno bojno spremnu vojsku u Habsburškoj Monarhiji te su korišteni kao policijska sila, odnosno slalo bi ih se u područja gdje su se javljali neredi ili prijetila potencijalna opasnost za interese Monarhije (npr. u Ugarsku ili Italiju).

3.1. Terezijanske, jozefinske i franciskanske upravne reforme u Slavonskoj vojnoj krajini

U ovom potpoglavlju biti će prikazane najvažnije upravne reforme u Slavonskoj vojnoj krajini koje su obilježile društveno-pravne promjene na tom području. Iako su pravne

¹¹⁰ Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 65-67

¹¹¹ Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 90-93

¹¹² Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1741-1881*, 122-123

promjene na području odnosa i prava te načina korištenja šuma kroz različite periode prikazani u sljedećem poglavlju, ove upravne reforme su također važne zbog praćenja razvoja ne samo centralne državne politike, već i lokalnih društveno-pravnih instanci. Za vrijeme vladavine Marije Terezije (1740.–1780.), osim što je Vojna krajina militarizirana i teritorijalizirana, donesen je i skup prvih zakona koji su regulirali odnose unutar vojnokrajiškog sustava, tzv. Krajiška prava iz 1754. godine. Ova terezijanska reforma krajiških zakona je bitna zbog činjenice da je prva pravosudna reforma koja je na području Vojne Krajine uspostavila uniformnu sudsku i upravnu vlast, koja je bila reguliranim jednim zakonom te je cilj bio maknuti dotadašnja običajna i statutarna prava koja su posjedovali pojedini krajišnici ili grupe krajišnika. Prva instanca koju su ti zakoni regulirali bila je sudska vlast. Osnovani su generalski ili viši sudovi te regimentski ili pukovnijski sudovi. Generalski sudovi su obično preuzimali sudske sporove prema strancima (stanovnici Vojne krajine su odgovarali pukovnijskim sudovima, osim viših časnika, husarskih časnika i pravoslavnog svećenstva koji su bili pod direktnom sudbenom nadležnošću višeg suda ili su mogli zahtijevati žalbu na tom sudu) te veće prijestupe gdje je zabilježena velika materijalna šteta ili učinjeno djelo protiv državnog interesa.¹¹³ Što se tiče vojnog lena u obliku prava na korištenje zemlje, dopušteno je bilo muškom potomstvu nasljeđivati prethodno korišteno zemljište, a u slučaju dovoljno velikog zemljišta, koje bi moglo uzdržavati više obitelji, imala su braća pravo podijeliti zemlju među sobom.¹¹⁴ Daljnji postupci oko nasljeđivanja i dijeljenja zemlje su dosta detaljno propisani, jer je bilo vrlo važno vojnim vlastima očuvati demografsku i ekonomsku stabilnost i opstojnost Vojne krajine te osigurati dovoljan broj muškog stanovništva sposobnog za vojnu službu, no postojale su regulacije i strogi nadzori u slučajevima posvajanja, pripojenja posjeda, odlaska ili dezertiranja iz Vojne krajine i ostalih sličnih slučajeva kada su sudovi i vrhovne vojne vlasti trebale donijeti odluku ili potvrditi molbu o dopuštanju neke radnje.¹¹⁵ Kazneni zakoni su također precizirani te bi npr. u slučaju težih kriminalnih djela, poput ubojstva, razbojstva ili podmetanja požara, ako krivac ne bi bio uhvaćen ili se skrivao u naselju i okolici, ta naselja bila kažnjena sa 100 dukata odštete koju bi platili u pukovnijsku blagajnu za zajedničke poslove, a ako bi uhvatili i isporučili krivca u zadanom roku, novac bi im se vratio.¹¹⁶ Kazne su bile razne, no često su korištene kazne i metode mučenja (iako je Marija Terezija zabranila većinu oblika mučenja, u vojnokrajiškim

¹¹³ Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft (II)*. (K.K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1875.), 3-6

¹¹⁴ Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze (II)*, 16

¹¹⁵ Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze (II)*, 17-21

¹¹⁶ Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze (II)*, stranica 31

kaznenim zakonima nalazimo još dva oblika, udarci batinom ili bičem na „bamberškom stroju“) fizičke prirode, najčešće udarci batinom (batine izrađene od drvenastih stabljika lijeske prosječne debljine ljudskog palca), ovisno o težini prekršaja (do 20 udaraca za niže prekršaje, a „špalir“ ili trčanje kroz šibe za teže), a u slučaju mučenja 60-80 udaraca za muškarce ili za teže prekršaje 250-300 udaraca ako bi sud odobrio torturu kao metodu (žene su morale biti odjevene i kažnjene su udarcima korbačem ili remenjem do maksimalno 30 udaraca) ili bi kod najtežih i najgrubljih kriminalaca i prekršitelja bila korištena „Bambergova naprava“, u kojoj bi optuženik sjedio (ili visio) privezan za udove s izloženim golim leđima u položaju koji mu nije dozvoljavao micanje te bi ga potom bičevali račvastim bičem („mačji rep“) ili kandžijom do 36 udaraca.¹¹⁷ Tortura bi prestajala onaj tren kada bi optuženik priznao krivicu ili dao informaciju koja se tražila od njega. Premda su se za vrijeme Josipa II. dogodile daljnje teritorijalno-upravne i porezne reforme, zakoni koji su se odnosili na pravosudni sustav unutar Vojne krajine su većinski ostali vrijedeći do Osnovnog krajiškog zakona 1807. godine.

U prethodnom poglavlju je spomenuta upravno-teritorijalna reforma Josipa II iz 1787. godine kada je uveden kantonalni sustav u Vojnu krajinu, odnosno podijeljena je vlast između vojne i civilne. Pukovnije su ustrojene kao kantoni na civilnoj razini, a svaki kanton na dva okruga te svaki okrug na dva kotara. Pukovnija je zadržala i dalje svoju vojnu strukturu kojom je zapovijedao pukovnik, no njegove su ovlasti bile zadržane isključivo unutar vojno-taktičke sfere, dok su kantomom i civilno-upravnim poslovima nadgledali tzv. poglavari zemaljske uprave, koji su najčešći bili stožerni časnici, dok je na čelu okruga bio kapetan, a na čelu kotara lokalni niži časnik.¹¹⁸ Po novim kantonalnim odredbama krajišnici su bili dužni dva puta godišnje po 14 dana ići na vojne vježbe (njem. *Exercier*), morali su vršiti kordonsku službu, aktivni krajišnici bi u miru i vojnoj službi morali nositi kućno odijelo, a od državne blagajne (erara) bi dobili godišnje jedan par cipela i tkaninu za kabanicu, dok bi troškove za tkaninu snosili sami. Krajišnici u kućnoj službi su bili dužni godišnje vršiti 18 dana besplatna ručne rabote, a za svako grlo tegleće životinje koje bi posjedovali još po 4 dana godišnje vozne rabote, no ta rabota je bila isključivo namijenjena za javne potrebe te ako bi krajišnici bili zadržani na raboti duže od određene besplatne rabote moralo im je biti isplaćeno 15 krajcara po danu.¹¹⁹ Postojala je i mogućnost novčanog otkupa rabote koja je iznosila 2

¹¹⁷ Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze (II)*, 33-34

¹¹⁸ Fran Vrbanić, *Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku* u: Rad br. 54 (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1900.), 47

¹¹⁹ Vrbanić, *Prilozi*, 47-48

forinte za otkup ručne rabote i 40 krajcara po grlu tegleće stoke za otkup vozne rabote, no to su si mogle priuštiti samo najbogatije zadruge.¹²⁰ Uvedeni su i novi porezni sustavi: u Slavonskoj vojnoj krajini su se plaćali glavarina i zemljarina, odnosno za svako jutro zemlje (1600 kv. hvati, nj. *Quadratklafter*) 24 krajcara, a svaki muški član obitelji je plaćao 2 forinte glavarine (plaćali su je i krajišnici u aktivnoj vojnoj službi, no njima je ona bila uračunata u godišnji konstitutiv ili pripomoć od 12 forinti), trgovci i obrtnici u gradovima su plaćali potrošarine, no ukinuto je plaćanje carina i maltarina kako bi se potaknula trgovina unutar Vojne krajine.¹²¹

Kantonalni sustav je ukinut 1800. za vrijeme vladavine Franje I. jer nije davao zadovoljavajuće rezultate niti interesima vojnih vlasti i Dvorskog ratnog vijeća, niti je narod bio s njima zadovoljan te su svi poslovi vraćeni pod vojnu jurisdikciju. Glavarina kao porez je bila ukinuta, a uvedena je opća zemljarina po cijeloj Vojnoj krajini, neovisna o kvaliteti i razredu zemljišta te je obveza rabote bila podijeljena prema veličini obradivog zemljišta, odnosno po jutru oranice ili livade krajišnik je bio dužan godišnje obavljati jedan dan ručne i pola dana vozne (državne ili carske) rabote, dok bi im se za svako prekoračenje obvezne godišnje rabote plaćalo 15 krajcara po danu ručne rabote i 18 krajcara po danu vozne rabote.¹²² Pored državne rabote je postojala i općinska rabota, u koju su ulazile primjerice noćne straže, popravci drumova i mostova, održavanje javnih zgrada i sl., a krajišnici su najviše negodovali upravo oko tih općinskih rabota budući da o njima nisu postojala jasna pravila i dužnosti te su vlasti često iskorištavale te općinske rabote kada više nisu mogle iskoristiti obvezu državne rabote za specifične poslove.¹²³ Što se tiče same zemljarine u Slavonskoj vojnoj krajini, ona je iznosila: 26 krajcara po jutro oranice, livade i vrtova te po 1 forinta za jutro vinograda, dok se za pašnjake nije plaćao porez.¹²⁴

Budući da je zbog napoleonskih ratova zapostavljena daljnja pravna i porezna reorganizacija vojnokrajiškog sustava, nastalo je veliko nezadovoljstvo među krajiškim narodom te je padom Karlovačkog generalata i Banske krajine južnije od Kupe i Save pod francusku vlast povećavana ugroza interesa Dvora u preostalim vojnokrajiškim područjima u koje se lagano širio „francuski duh Revolucije“. Zbog toga su donesene nove zakonske odredbe, ovog puta detaljnije i opširnije, kojima bi se regulirao pravni odnos unutar teritorija

¹²⁰ Vrbanić, *Prilozi*, 48

¹²¹ Vrbanić, *Prilozi*, 48-49

¹²² Vrbanić, *Prilozi*, 49

¹²³ Ibidem

¹²⁴ Ibidem (vidi bilješku)

Vojne krajine, pod nazivom Osnovni (Temeljni) krajiški zakon iz 1807. godine. Po tome zakonu je car bio vlasnik sve zemlje, a krajišnici su je dobivali na pravo korištenja, no to pravo korištenja je bilo nasljedno unutar krajiške zadruge te je ona postala zakonski nosilac krajiškog zemljišta. Pravo na korištenje zemljišta su imali svi krajišnici koji su bili u aktivnoj vojnoj ili kućnoj službi (tzv. pravi krajišnici) te pravoslavno svećenstvo, dok stanovništvo u nevojnoj službi (trgovci, obrtnici, katoličko svećenstvo, razni činovnici, provincijalisti nastanjeni na području Vojne krajine) nije imalo prava na korištenje zemljišta ili su ta prava bila strogo limitirana (1-3 jutra zemlje).¹²⁵ Zemljište kojem su raspolagali „pravi krajišnici“ je bilo podijeljeno na dva dijela: na baštinu ili temeljno dobro (njem. *Stammgut*) i na suvišpolje (njem. *Überland*). Dok je suvišpoljem krajišnik mogao raspolagati po volji, baština (temeljno dobro) se nije smjela prodavati jer je smatrana nužnim zemljištem za opstanak krajiške obitelji ili zadruge te je zbog toga propisana i njezina veličina. Za Slavonsku vojnu krajinu je ona iznosila 24 jutra oranica i 10 jutara livada (uz okućnicu), a ukupno je iznosila 34 jutra zemljišta te se takva baština nazivala cjelovitim selištem.¹²⁶ Budući da prilikom reorganizacije zemljišta nisu sve krajiške obitelji mogle imati cjelovito selište zemlje kao baštinu (dosta obitelji ukupno nije ni imalo toliko zemlje na raspolaganju), a opet kako bi se ostavila mogućnost obitelji da trguje s jednim dijelom zemljišta u svrhu dobiti ili proširenja vlastitog zemljišta, baština u Slavonskoj vojnoj krajini je podijeljena na cijelo selište (34 jutra), tri četvrtine selišta (25 i pol jutara), pola selišta (17 jutara) i četvrtina selišta (8 i pol jutara). Pola ili tri četvrtine selišta je npr. moglo biti zaračunato u baštinu ako je uz to ostala još barem jedna osmina zemljišta kao suvišpolje ili cijelo selište, ukoliko je za suvišpolje mogla ostati jedna četvrtina zemljišta, a odluku, koje točno zemljište bi se računalo kao baština ili suvišpolje, je donosila krajiška obitelj.¹²⁷ Baština se nije mogla prodavati, založiti, dati u zakup niti putem suda zaplijeniti (u slučaju zaloge bilo je dopušteno krajiškoj obitelji založiti trećinu neubranih plodova s baštine), a u slučaju nemogućnosti obrade iste (bolest, smrt radne snage, onesposobljenost muškaraca za rad) mogla je krajiška kuća zatražiti od zapovjedništva satnije (ili pukovnije) radnu snagu koja bi tada pozvala sposobne stanovnike na općinsku rabotu.¹²⁸ Postojalo je također pravo prekupa zemljišta, odnosno u slučaju da krajiška obitelj nije posjedovala cijelo selište, imala je pravo na prvenstvo kupovine zemljišta

¹²⁵ Vrbanić, *Prilozi*, 50

¹²⁶ Vrbanić, *Prilozi*, 51

¹²⁷ Vrbanić, *Prilozi*, 51-52

¹²⁸ Vrbanić, *Prilozi*, 52

nakon isteka roka od četiri tjedna licitacija, ako je stavila jednaku ponudu kao najviši kupac.¹²⁹

Svaki krajišnik je prosjeku bio 90 dana u mirnodopskoj službi i njegova obitelj je za to vrijeme morala snositi troškove vlastitog preživljavanja te prehrane i održavanja opreme svojih krajišnika u službi unutar pukovnija i na kordonu (krajišnici bi od vojnih vlasti dobili cipele, remenje, oružje i streljivo, a ostatak opreme bi financirali oni sami, odnosno njihove obitelji). Zbog ovog opterećenja krajiških obitelji država je godišnje davala oprost od plaćanja zemljarine u iznosu od 12 forinti (ako bi obitelj imala manju zemljarinu za platiti, razlika bi joj bila isplaćena u gotovom novcu, tako bi npr. krajiškoj obitelji kojoj ukupna zemljarina iznosi 8 forinti bile isplaćene 4 forinte u gotovom novcu, a 8 forinti poreza „oprosteno“). U slučaju vojnih vježbi, odlaska u rat i službe van pukovnijskog teritorija, troškove opremanja i opskrbljivanja krajišnika bi preuzimala država i dobivale bi se određene naknade, u konstitutivu ili gotovom novcu (za potjere razbojnika ili redarstvene službe se ne bi dobivale nikakve naknade).¹³⁰

Trgovci su plaćali porez na trgovinu, i to veliki trgovci u iznosima između maksimalno 40 forinti i minimalno 21 forinte godišnje, a manji trgovci u iznosima između maksimalno 16 i minimalno 6 forinti godišnje.¹³¹ Obrtnici su plaćali tzv. obrtarinu prema vrsti obrta i opsegu posla, u iznosima između maksimalno 10 forinti i minimalno 4 forinte godišnje. Bilo je moguće spojiti trgovinu i obrt, no tada bi se plaćala oba poreza, a trgovci žitom, drvetom, vinom i stokom su plaćali uz regularni porez i dodatni porez na dohodak.¹³² Mlinari su plaćali posebnu vrstu poreza, tzv. mlinarinu, koji je ovisio o broju žrvljenja, vrsti mlina i vremenu rada mlina, a iznosio je minimalno 3 forinte za mlinove (neovisno o vrsti mlina) koji su radili jedan dio godine ili 12, 6 ili 4 forinte i 30 krajcara za one koji su radili cijele godine, ovisno o vrsti mlina (od 1807. godine porez nisu plaćali vlasnici mlinova koji su mljeli brašno samo za svoje potrebe).¹³³ Od dodatnih poreza je važno naglasiti da nisu postojali porezi na duhan te na potrošarinu mesa i vina (oni su uvedeni u drugoj polovici 19. stoljeća), ali su postojala porezna davanja za pravo točenja pića i sječe mesa. Zakup za npr. pravo točenja pića je iznosio 10 forinti godišnje, a tko ne bi mogao priuštiti taj iznos, onda je on trebao tražiti dozvolu za točenje pića po kojoj bi za svako prodano vjetro vina plaćao 30 krajcara provizije,

¹²⁹ Vrbanić, *Prilozi*, 52-53

¹³⁰ Vrbanić, *Prilozi*, 54

¹³¹ Vrbanić, *Prilozi*, 60

¹³² Vrbanić, *Prilozi*, 60-61

¹³³ Vrbanić, *Prilozi*, 61

a za svako prodano vjedro rakije 1 forintu, dok su pivovare smjele točiti pivo besplatno unutar vlastitog obrta (za kojeg su plaćali obrtninu), a svako točenje piva vani bi se plaćalo lokalnom zakupcu vinotočja 9 krajcara od svakog prodanog vjedra piva.¹³⁴ Osim prava vinotočja i mesarenja, u zakup su se davala prava lova (do 1787. kada je postalo slobodno za sve krajišnike), ribolova (samo u većim rijekama, u manjim rijekama i potocima je bilo slobodno, iako je noćno ribarenje bilo zabranjeno) i maltarine (sva su prava smatrana državnim, odnosno carskim erarskim pravima).¹³⁵ Ovakvi zakoni su (uz neke izmjene 1850-ih godina) ostali aktualni do razvojačenja Vojne krajine 1873. godine.

3.2. Brodska pukovnija – prikaz i analiza svakodnevice

Teritorijalno-administrativna cjelina koju je pokrivala 7. Brodska graničarska pukovnija (1747.–1873.) bi se odnosila na današnji prostor od Slavonskog Broda (od Sibinja i Kaniže) do granice s Republikom Srbijom kod Lipovca i Otoka u Srijemu. Pukovnija je u periodu od 1747. do 1808. bila često reorganizirana te je imala nestalan broj satnija i sela, a 1808. godine je završnom reorganizacijom Brodske i Petrovaradinske pukovnije Brodskoj pukovniji dodijeljeno 6 sela (štacija) iz Petrovaradinske pukovnije (Drenovci, Gunja, Đurići, Račinovci, Vrbanja, Soljani) te oni uz štacije Podgajci i Rajevo Selo tvore novu 12. satniju (tzv. *Cvelferiju*) sa sjedištem u Drenovcima.¹³⁶ Ostalih 11 satnija po rednim brojevima i sjedištima od 1808. godine su sljedeće: 1. Podvinje, 2. Trnjani, 3. Garčin, 4. Andrijevi, 5. Sikirevci, 6. Babina Greda, 7. Ivankovo, 8. Cerna, 9. Vinkovci, 10. Nijemci, 11. Županja. Ukupan broj sela (štacija) je teško odrediti budući da je varirao zbog čestih reorganizacija Slavonske vojne krajine, no otprilike se radilo između 95-100 sela i dva vojna komuniteta (Brod i Vinkovci) do 1787. godine, kada im je ukinut status komuniteta¹³⁷ i dodijeljen status trgovišta.¹³⁸ Službeni jezik u Slavonskoj vojnoj krajini, a samim time i u Brodskoj pukovniji bio je njemački. Iako se u višim zapovjednim instancama isključivo koristio njemački, na nižim satnijskim razinama zbog slabijeg ili nepostojećeg znanja njemačkog jezika su neke zapovijedi i dokumenti bili izdavani usmeno i pismeno na hrvatskom jeziku (tada se zvao

¹³⁴ Vrbanić, *Prilozi*, 62

¹³⁵ Ibidem

¹³⁶ Marija Gašparović, *Organizacija Brodske pukovnije s posebnim osvrtom na Babogredsku i Drenovačku satniju*, diplomski rad (Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek, 2013.), 10

¹³⁷ Ilica Golec, Damir Matanović, „Problem ukidanja vojnih komuniteta u Vojnoj krajini na primjerima Broda na Savi i Petrinje“ u: *Povijesni prilozi 31* (Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, 2006.), 184

¹³⁸ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen: Theil 4 - Militärgrenze in Slavonien und Ungarn*, Johann Andreas Demian (Beč, 1804.-1807.), 41-44

ilirski ili slavonski jezik).¹³⁹ Godine 1802. popisane su na području Brodske pukovnije 57 034 osobe (od ukupno 189 203 u cijeloj Slavonskoj vojnoj krajini zajedno s vojnim komunitetima Petrovaradin, Mitrovica i Karlovci).¹⁴⁰ Omjer spolova je bio otprilike podjednak u broju stanovništva Brodske pukovnije s nešto većim brojem muškog stanovništva (ženskog stanovništva 28 369, muškog stanovništva 28 665) te je muško stanovništvo bilo podijeljeno na one aktivne i sposobne za vojnu službu (nj. *Felddiensttaugliche*) i na one sposobne samo za „kućnu“ službu (nj. *Hausdiensttaugliche*), nazvane i poluinvalidima, a Brodska pukovnija je brojala ukupno 14 365 sposobnih muškaraca (za vojnu službu 7141 osoba, za kućnu službu 7224 osobe). Ako se tomu doda broj dječaka mlađih od 15 godina (10 080 u Brodskoj pukovnji) i oduzme od ukupnog broja muškaraca, dolazi se do brojke od 4220 preostalih muškaraca, gdje se vjerojatno radi o invalidima i starijem stanovništvu.¹⁴¹ Prosječna gustoća naseljenosti Slavonske vojne krajine je iznosila oko 1685 osoba po kvadratnoj milji, a gustoća naseljenosti Brodske pukovnije je bila veća od prosjeka i iznosila oko 1830 osoba po kvadratnoj milji (Demian ne definira koje milje tu koristi, ali ako se radi o austrijskim poštanskim miljama, onda jedna takva milja iznosi oko 7 kilometara i 586 metara, što bi značilo da jedna austrijska kvadratna milja iznosi oko 57.54 kvadratnih kilometara)¹⁴², a kada bi podijelili ukupan broj stanovništva (57 034 stanovnika) s gustoćom naseljenosti (1830 stanovnika po kvadratnoj milji), dobili bi ukupnu površinu Brodske pukovnije koja iznosi oko 31.16 kvadratnih milja ili oko 1793 kvadratna kilometra.

Stanovništvo je većinom živjelo u drvenim kućama, kojih je sveukupno bilo 5 952, što bi značilo da je prosjeku živjelo 9-10 osoba u jednoj kući.¹⁴³ Obitelji su većinom živjele u zadrugama (proširenim obiteljima koje su se sastojale od više oženjene braće s roditeljima i djecom)¹⁴⁴, koje su bile poticane od strane vlasti za razliku od tradicionalnih nuklearnih obitelji, zbog toga što su zadruge predstavljale privrednu samoodrživu zajednicu koja je uz odsutnost vojno aktivnih muškaraca mogla opstati samostalno. Od 1754. godine bila je zabranjena dioba zadruge, no podaci iz 1763. za Brodsku pukovniju pokazuju da je 1827

¹³⁹ Stjepan Pavičić, „Brodsko krajina, Brodska granica“ u: *Godišnjak Matice Hrvatske broj 6* (Matica Hrvatska, Vinkovci, 1968.), 111

¹⁴⁰ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie*, Demian, 29

¹⁴¹ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie*, Demian, 30-32

¹⁴² *Fromme's Oesterreichischer Feuerwehr-Kalender*, Jahrgang 1877, IV. Jahrgang, stranice 33–36 (Münzen, Maß, Gewicht) – Dostupno online na <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?apm=0&aid=fwk&datum=18770000&page=163> (posljednji uvid 30.10.2018.)

¹⁴³ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie*, Demian, 34

¹⁴⁴ Definicija pojma zadruge - <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=66656> (posljednji uvid 30.10.2018.)

obitelji (od sveukupno 5290) živjelo sa samo jednim muškarcem u kućanstvu.¹⁴⁵ Kasnije su dopuštene diobe zadruga u Osnovnom krajiškom zakonu iz 1807. godine po sljedećim uvjetima: *Veće krajiške zadruge mogu se podijeliti na više manjih, ako im je zajedničko imanje toliko, da prilikom diobe svaka (nova) zadruga dobije pola selišta s potrebnom kućom, gospodarskih zgradama, stokom, oruđem i da u njoj nakon diobe može živjeti još toliko krajišnika (služećih ljudi) da se od svake kuće može uzeti jedan za vojničku službu.*¹⁴⁶

Dužnosti brodskih krajišnika su bile slične kao i njihovih „suboraca“ u drugim dijelovima Vojne krajine – kordonska dužnost i lokalna sigurnost u mirnodopsko doba, a u slučaju rata okupljanje i marširanje bataljuna na front, uz obveznu državnu i općinsku rabotu po potrebi. Brodski krajišnici su nadgledali tzv. „mokri kordon“ uz rijeku Savu, odnosno granicu s osmanskim Bosnom (s druge strane rijeke Save se nalazio teritorij pod jurisdikcijom Gradačke nahije) te pazili na promet ljudi i robe koji se odvijao preko broskog kontumaca i nekolicine raštela. Dinamika kretanja stanovništva između dva carstva je bila znatna na području Slavonske vojne krajine, pogotovo što je često dolazilo do obostranog prijelaza stanovništva, ne samo zbog slučaja bježanja ili dezertiranja iz jednog u drugo društvo, već i zbog komunikacije i održavanja kontakta između obitelji u Slavoniji i Bosni (najčešće katoličkih i pravoslavnih stanovnika Posavine, no vrlo rijetko i muslimanskih). Iako su habsburške vlasti ispočetka poticale imigraciju i povećanje ljudstva unutar Slavonske vojne krajine, nakon militarizacije Vojne krajine se javlja politika tzv. „zatvorenih vrata“, odnosno zbog poštivanja ugovora s Osmanskim Carstvom, a i zbog opasnosti širenja epidemija, vrlo rijetko se dozvoljava imigrantima i izbjeglicama ulaz te ih se najčešće vraćalo osmanskim vlastima, kao što je recimo slučaj kad je 1798. iz Tešanjskog kadiluka pokušalo prijeći oko tisuću obitelji u Brodsku pukovniју; Dvorsko ratno vijeće je pokušalo vratiti te ljude preko osmanskog poslanika natrag u Bosnu, a naredilo je brodskim krajišnicima u slučaju prelaska pojedinih obitelji, da im ne dozvole naseljavanje u području pukovnije, već da ih šalju dublje u unutrašnjost, tj. u civilni dio Slavonije.¹⁴⁷

Osim mirnodopskih dužnosti, brodski krajišnik je u slučaju rata morao otići braniti interese Monarhije na bilo koji europski front. Krajišnici Brodske pukovnije su prošli popriličan ratni put u periodu postojanja pukovnije (1747.–1873.): u Sedmogodišnjem ratu

¹⁴⁵ Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik: militarizirano društvo 1747.-1881.*, (Naklada Naprijed, Zagreb, 1997.), 173-175

¹⁴⁶ Dragutin Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I* (Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2010.), 305

¹⁴⁷ Damir Matanović, „Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva: Mikrokozmos Brodske pukovnije i Gradačke nahije od kraja 18. do sredine 19. stoljeća“ u: *Prilozi/Contributions Instituta za istoriju u Sarajevu br. 31*, (Institut za istoriju, Sarajevo, 2002.), 102

(1756.–1763.) protiv pruskih snaga na bojištima u češkim, poljskim i njemačkim zemljama (dva bataljuna Brodske pukovnije su sudjelovala u bitkama za Görlitz, Wroclaw, Dresden, Torgau, Friedland i mnoge manje okršaje; jedan bataljun je kasnije bio zarobljen predajom wroclawskog garnizona, u kojem se vjerojatno nalazio poznati slavonski preporoditelj, vojnik i pisac, Matija Antun Reljković), sudjelovali su u Ratu za bavarsku baštinu (1778.–1779.) i u Austrijsko-turskom ratu (1787.–1791.), gdje su sudjelovali u opsadama Bosanske Gradiške (Berbira), Brčkog i Beograda. Zatim u koalicijskim ratovima protiv Francuske Republike (1792.–1797.), koji su nastavljani ratovima protiv Napoleona (1799.–1814.), gdje su slavonski bataljuni korišteni na njemačkom i talijanskom bojištu, ali i na „domaćem“ austrijskom, ugarskom i krajiškom terenu i naposljetku za vrijeme Revolucije 1848. i 1849. godine, gdje je jedan bataljun brodskih krajišnika ratovao na talijanskom bojištu, dok je drugi pod Jelačićem sudjelovao u oslobađanju Beča i napadima na revolucionarne mađarske snage.¹⁴⁸ Iako su po fizičkom izgledu i građom bili niži i manji od svojih „gorštačkih“ suboraca iz Karlovačkog generalata, pokazivali su krajišnici Brodske pukovnije, uz suborce iz Varaždinskog generalata, najveću izdržljivost i otpornost na bojištu i bili pouzdaniji od ostalih pri najtežim naporima.¹⁴⁹ Tome kao dokaz služe i brojna odličja za hrabrost, tako su u periodu 1789.–1790. dodijeljene 4 srebrne medalje za hrabrost, u periodu 1798.–1801. 11 srebrnih i 1 zlatna medalja za hrabrost, 1813.–1815. 12 srebrnih i 1 zlatna te 1848.–1849. 1 zlatna, 5 srebrnih prve klase i 8 srebrnih druge klase.¹⁵⁰ Brodski krajišnici su kao i ostali krajišnici od 1769. uz kućnu uniformu (njem. *Hausmondur*) imali i ratnu uniformu (njem. *Feldmondur*) koju bi dobili od države za slučaj odlaska van granica pukovnije: brodska krajiška uniforma se sastojala od bijelog vojničkog kaputa ili jakne (njem. *Rock*), plavih ugarskih hlača, zlatnih ili žutih puceta te u početku laneno-sivim, a kasnije svijetlo-crvenim ovratnikom i orukvicom/manžetom (nakon 1798., a za sve krajiške postrojbe nakon 1808. ratna uniforma postaje iste smeđe boje kao i kućna uniforma).¹⁵¹

¹⁴⁸ Alphons Wrede, *Geschichte der K.u.K. Wehrmacht: Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts* (Band 5). Ausgegeben als Supplement zu den „Mittheilungen des k. und k. Kriegs-Archivs“ (Verlag Seidel & Sohn, Wien, 1903.), stranice 281-282

¹⁴⁹ *Versuch einer Statistik der k. K. Militärgrenze des österreichischen Kaiserstaates* (3 Bände), Carl Benhard Hietzinger (Wien 1817.–1823.); svezak 1, 294-295

¹⁵⁰ Wrede, *Geschichte der K.u.K. Wehrmacht...*, 283

¹⁵¹ Tek nakon 1808. godine se mogu pratiti jasnije i točno definirane upute oko izgleda krajiških uniformi, iako su još od militarizacije Vojne Krajine 1747. i Sedmogodišnjeg rata postojale odredbe oko izgleda i boje uniformi, zbog čestih promjena i obveze krajišnika da si sami nabavljaju kućne i održavaju ratne uniforme teško se postizao uniforman izgled bataljuna, no daleko uniformniji izgled od „šarenih“ krajiških postrojbi prije militarizacije. Za uniforme krajiških pukovnija i Brodske pukovnije u tom periodu vidi dalje pod: Wrede, *Geschichte der K.u.K. Wehrmacht...*, 283 ; „Grenzer uniforms“ –

Privredni život u Brodskoj pukovnji, kao i drugdje u vojnokrajiškom sustavu, bio je vezan za poljoprivrednu proizvodnju, tj. ono što bi danas smatrali „primarnim sektorom“ privrede (poljoprivreda, lov, ribolov, stočarstvo). Iznimka bi bili možda vojni komuniteti, gdje su prilike za razvoj obrta i trgovine bile bolje nego na satnijskim selištima, no pogrešno je tvrditi da nije bilo obrta i trgovine na područjima izvan vojnih komuniteta. Demian donosi popis obrtnika za područje Brodske pukovnije iz 1803. godine, gdje navodi kako od ukupnih 850 obrtnika („majstora struke“, njem. *Professionisten*) u Slavonskoj vojnoj krajini, na području Brodske pukovnije živi i djeluje najviše njih, čak 373 obrtnika (njih 147 živi u trgovištu Brod).¹⁵² Po zanimanjima i brojčanom stanju, na području Brodske pukovnije djeluju sljedeći obrtnici i „specijalisti“: 1 izrađivač čarapa (čarapar, njem. *Strumpfwirker*), 3 pojasara (njem. *Gürtler*), 3 puškara (njem. *Büchsenmacher*), 8 stolara (njem. *Tischler*), 2 zidara (njem. *Maurer*), 7 tesara (njem. *Zimmerleute*), 3 staklara (njem. *Glaserer*), 4 bravara (njem. *Schlosser*), 4 brijača (njem. *Barbierer*), 6 njemačkih i 67 ugarskih (mađarskih) krojača (njem. *Schneider*), 17 remenara (njem. *Rierner*), 7 lončara („pećara-keramičara“, njem. *Hafner*), 2 sapunara (njem. *Seifensieder*), 33 krznara (njem. *Kirschner, Kürschner*), 7 mesara (njem. *Fleischhauer*), 2 proizvođača duhana (njem. *Tabakmacher*), 2 pekara (njem. *Bäcker*), 3 mlinara (njem. *Müller*), 3 klobučara („šeširdžija“, njem. *Hutmacher*), 8 bačvara (njem. *Binder*), 8 končara (njem. *Schnürmacher*), 55 potkivača (njem. *Hufschmiede*), 5 kotlokrpa (njem. *Kupferschmiede*), 3 užara (njem. *Seiler*), 5 kolara (njem. *Wagner*), 14 postolara (njem. *Schuster*), 36 čizmara (njem. *Zischmenmacher*), 41 opančar (njem. *Opankenmacher*), 2 proizvođača boja (njem. *Färber*), 1 sedlar (njem. *Sattler*), 1 tkalac (njem. *Leinweber*), 1 suknar ili gunjar (izrađivač gunjaca, biljaca i vunenih deka, njem. *Kotzenmacher*), 1 pivar (njem. *Bräuer*), 2 medicara ili licitara (izrađivali voštane svijeće i medenjake, njem. *Lebzelter*), 1 štavljac „kordovaner“ (prerađivao finu ovčju ili kozju kožu, njem. *Korduaner*) 4 naćvara (naćva je drvena posuda za miješenje kruha izdubljena iz komada drveta, njem. *Moltermacher*) i 1 škrinjar ili izrađivač kutija (njem. *Schachtelmacher*).¹⁵³ Zanimljiv je podatak i da su na području Brodske pukovnije prijavljena 122 krčmara i vinotoče (od ukupno 369 u cijeloj Slavonskoj vojnoj krajini), što premašuje ukupan broj sela i naselja (95-100)

https://www.napoleon-series.org/military/organization/Austria/ArmyStudy/c_AustrianArmyGrenz.html ; „Austrian infantry uniforms“ –

http://napoleonistyka.atspace.com/Austrian_infantry.htm#_grenzers ;

„Brooder Grenz Regiment Uniform in 1756“ –

[http://www.kronoskaf.com/syw/index.php?title=Slavonisch-Brooder Grenzer](http://www.kronoskaf.com/syw/index.php?title=Slavonisch-Brooder_Grenzer) (posljednji uvid 30.10.2018.)

¹⁵² *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, Demian, 148-149

¹⁵³ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie ...*, Demian, 151-152

tako da se može zaključiti kako je skoro u svakom selu mogao biti barem jedan krčmar ili nekolicina njih po svakoj satniji.¹⁵⁴

Trgovina u Brodskoj pukovniji je bila vezana većinom za vojni komunitet, kasnije trgovište i kontumac Brod, gdje je prolazilo najviše robe, pogotovo robe osmanskih trgovaca (najčešće turske, srpske, grčke ili albanske provenijencije), no glavno je trgovačko odredište Slavonske vojne krajine bio ipak Zemun. Jedino razdoblje kad je po trgovačkoj važnosti Brod pretekao Zemun je bio period 1806.–1814. godine. Zbog Prvog srpskog ustanka 1804. godine su osmanski trgovci izbjegavali Zemun i blizinu Beograda te su glavni prometni pravac preusmjerili prema Brodu, pogotovo u periodu 1810.–1813. godine kada britanski trgovci preko Dunava probijaju Napoleonovu kontinentalnu blokadu upravo u Brodu i trguju s Habsburškom Monarhijom.¹⁵⁵ Trgovalo se najviše sirovinama poput životinjskih koža i tkanine, odjećom, obućom, rukotvorinama poput keramičkog posuđa ili pletenih korpi, hranom i stokom, od čega najviše svinjama i govedom, kojih je znalo biti uvezeno po nekoliko tisuća grla godišnje.¹⁵⁶ Roba je prolazila preglede na kontumacima i raštelima zbog higijensko-sigurnosnih razloga, no ta sanitarna kontrola i karantena robe se nije uvijek pokazala nepogrešivom. Tako su npr. na jednoj ženskoj haljini 1795. prenesene klice kuge iz Osmanskog Carstva u Srijem te je došlo do epidemije koja je ubila nekoliko stotina ljudi.¹⁵⁷ Trgovina vodenim putem se odvijala uz pomoć kopitnice (nj. *Treppelweg*), vučnom putu za tegleće brodove, koji je išao slavonskom stranom rijeke Save te su zbog toga osmanski trgovci znali plaćati, odnosno podmićivati lokalne krajišnike da im vuku brodove, što je bilo zabranjeno te su vojne vlasti pokušavale spriječiti to slanjem patrola iz područja jedne satnije u područje druge satnije i oduzimanjem brodova osmanskim trgovcima.¹⁵⁸

Zbog niske kupovne moći krajišnika, ali i vrlo niskih carina, krijumčari su teško pronalazili neku vrstu robe koju bi mogli krijumčariti u područje Slavonske vojne krajine s profitom, no jedan se artikl često javljao u vojnim zapovijedima: sol. Monarhija, odnosno država je imala monopol na unutarnju trgovinu soli te su vojne vlasti pokušale spriječiti bilo kakav priljev strane soli, ponajviše osmanske ili kako se u izvorima često navodi „turske“ te bi kazna za uhvaćene krijumčare znala biti oštra, najčešće i do 20 godina utamničenja.¹⁵⁹ Često se krajišnike kažnjavalo fizičkim putem, udarcima batinom (dok bi bili ispruženi na

¹⁵⁴ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie ...*, Demian, 153

¹⁵⁵ Matanović, „Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva“, 97

¹⁵⁶ Matanović, „Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva“, 98-100

¹⁵⁷ Johann Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, sv.1 (Harthleben Verlag, Pesth, 1819.), 332

¹⁵⁸ Matanović, „Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva“, 101

¹⁵⁹ Matanović, „Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva“, 103

podu ili privezani za stup) ili tzv. špalirom, odnosno trčanjem kroz šibe. Tako recimo zapis iz babogredske satnije 23. lipnja 1823. godine upozorava koje su kazne za one koje se uhvati sa „turskom soli“ i kako je primjerice kažnjen jedan „takav iz Sikirevaca“:

„Soll Kupovanje iz Turske jest oshstro zabranito, i dosada sa mallom Kashtigom jesu ovi kojisu ufatiti kashtigovany, alli od sad ochese za takovu Fallinku koji samo 20 St[ara]Solli Turske kupi kroz 300 Momaka kroz Schibe a za vishje i na Rabotu na vishje. Wrime odpravit bitti hoche, daklem svakise ospomina, dase csuvati imade, Dogadjaj more svaky znati i csuti, daje ovi Dahna iz Sikirevcza jeda{n} kojije 20 St. Turske Solli kupio, kroz 300 momaka kroz Schibe ishao jest.“¹⁶⁰

Umjesto fizičkog kažnjavanja postojala je još jedna dugoročno isplativija metoda socijalnog discipliniranja naroda i pojedinca: škola. Školski sustav je na teritoriju Vojne krajine do perioda vladavine Marije Terezije bio u rukama crkvenih institucija. Dekretom o školstvu Marije Terezije iz 1770. godine se škola stavlja pod državno okrilje i potiskuje se utjecaj crkvenih krugova na obrazovni sustav (pogotovo nakon 1773. kada je ukinut isusovački red).¹⁶¹ U Vojnoj krajini osnivane su u tom periodu 3 vrste škola: normalne, glavne i trivijalne. U Slavonskoj vojnoj krajini nije bilo normalnih škola, odnosno škola za obrazovanje učitelja i sjedišta školskih povjerenstava (iako se spominju školska povjerenstva u Petrovaradinu i Vinkovcima), no postojale su glavne škole po pukovnijskim sjedištima i vojnim komunitetima, a trivijalne ili njemačke škole su otvarane u sjedištima župa ili satnija (1762. je popisano 12 „trivijalki“ na području Brodske pukovnije).¹⁶² Zbog žalbi oko ovog sustava uvodi Marija Terezija novi školski sustav, poznat pod nazivom *Ratio educationis* (1777.), u kojem su ujednačeni načini obrazovanja učenika i škole su podijeljene na dvije vrste: normalne i narodne. U trivijalnim, kasnije narodnim školama su uz čitanje, pisanje i računanje (na njemačkom) bili podučavani vjeronauk i osnove latinskog jezika, a u glavnim i normalnim školama uz to još zemljopis, povijest, mjerstvo i mehanika, crtanje, kućanstvo, nauke o ćudoređu i pristojnom ponašanju i sl.¹⁶³ Do ukidanja vojnokrajiškog sustava u školama Vojne krajine je nastavni jezik bio njemački, a nakon pripojenja Hrvatsko-slavonske Vojne Krajine Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji 1881. godine je školski

¹⁶⁰ *Zapovidi Babogredske kompanije 1823.-1824. godine*. Urednici Drago Roksandić i Luka Jakopčić. Zavičajni muzej „Stjepan Gruber“ Županja, Općina Babina Greda, FF Press, Zagreb-Babina Greda, Županja, 2017. 100

¹⁶¹ Ivančica Marković, „Razvoj pučkih škola u Slavonskoj Vojnoj Krajini tijekom 18. i 19. stoljeća“ u: *Scrinia Slavonica 11* (Hrvatski institut za povijest: podružnica za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 2011.), 81

¹⁶² Marković, „Razvoj pučkih škola u Slavonskoj Vojnoj Krajini ...“, 83

¹⁶³ Marković, „Razvoj pučkih škola u Slavonskoj Vojnoj Krajini...“, 85

sustav ustrojen prema Mažuranićevim školskim zakonima, te je uveden hrvatski jezik kao nastavni jezik 1874. godine (od 1888. pod nazivom „hrvatski ili srpski jezik“). U prvoj polovici 19. stoljeća je važno za naglasiti kako se počelo i s obrazovanjem djevojčica, a u drugoj polovici se javlja sve veći broj učiteljica, iako im je bilo zabranjeno udavati se dok su u službi sve do 1892. godine.¹⁶⁴

U ovom i prošlom poglavlju predstavljani su teoretski i povijesni temelji i fenomeni potrebni za uvid u ekohistorijsku problematiku ranonovovjekovnog društva te jedan sažeti prikaz društveno-povijesnih procesa koji su utjecali na makro- i mikrohistorijski razvoj vojnokrajiškog društva u slavonskoj Posavini. Na temelju prikazanih i analiziranih fenomena europskih i svjetskih „trendova“ u načinu iskorištavanja šumskih resursa u ranonovovjekovnom periodu (15. do 19. stoljeće) i odnosa čovjeka i okoliša može se dobiti jasnija slika razvojnog puta pojedinih fenomena i procesa, koji će biti opisani u sljedećim poglavljima. Također, s predloženim historijskim pregledom razvoja društva Slavonske vojne krajine čitatelj će moći prepoznati određene problemske obrasce koji se javljaju u odnosu vlast-društvo-okoliš unutar relevantnih vremenskih intervala i istraživanog područja.

¹⁶⁴ Marković, „Razvoj pučkih škola u Slavonskoj Vojnoj Krajini...“, 88-92

4. Prikaz, shvaćanje i odnos prema šumama u Brodskoj pukovnici i Slavonskoj vojnoj krajini: analiza i usporedba povijesnih izvora i literature

4.1. Prikaz i shvaćanje šume – opis slavonskog okoliša iz različitih izvora

Prije rasprave o odnosu lokalnog stanovništva i vojnih vlasti prema šumskim površinama u Slavonskoj vojnoj krajini i Brodskoj pukovnici, prije nego li se uopće mogu analizirati zakonske odredbe i uredbe o šumarstvu te statistički podaci i izvješća o drvnim prinosima i brojnim stanjima šuma, slavonske šume, odnosno slavonski okoliš treba prvo prikazati kroz oči tadašnjeg čovjeka. Iako je fokus istraživanja predviđen za period druge polovice 18. stoljeća i početak 19. stoljeća, zbog konteksta čovjekovog utjecaja na okoliš u dugima povijesnim trajanjima ne smiju se zanemariti prva polovica 18. stoljeća i razdoblje osmanske vladavine u Slavoniji u 16 i 17. stoljeću (1537.–1699.). Po izvorima neposredno nakon Bečkog rata (1683.–1699.) možemo zaključiti da su zapadni (brdsko područje oko Pakraca i Voćina) i južni dio Slavonije (Posavina i brdsko područje oko Dilja) bili pod gustim šumama u kojima se kršćansko stanovništvo moglo sakriti pred osmanskim vojskom i muslimanskim stanovništvom, koje se koncem rata povlačilo u bosanske i srpske teritorije pod osmanskim upravom.¹⁶⁵ Usporedi li se egzodus muslimanskog stanovništva sa brojem napuštenih sela u Slavoniji (iz popisa 1698. i 1699. oko 165 sela), može se primijetiti kako su većinom napuštena sela iz okolice Osijeka i slavonskog dijela Podravine i Podunavlja (npr. osječko područje oko 70% sela napuštena, erdutsko 76%, vlastelinstvo Ivankovo oko 90%, miholjačko područje oko 63%, virovitičko 33%, slatinsko 26% za razliku od recimo đakovačkog 1.8%, voćinskog 4.8 %, kutjevačkog 2.88% i broetskog, kobaškog, pleterničkog, brestovačkog područja i još nekolicine posavskih areala gdje nijedno selo nije bilo napušteno)¹⁶⁶. To nije samo indikator veće prisutnosti muslimanskog stanovništva u sjevernoj i sjeveroistočnoj Slavoniji te naravno u okolici Požege kao sjedišta sandžaka, već se može i tvrditi da je težište privredno-demografskog fokusa osmanske uprave u Slavoniji upravo bila požeška dolina te podravsko (prema Kaniškom ejaletu) i podunavsko područje (prema Srijemskom sandžaku ili Budimskom ejaletu) te da su posavski i zapadni dio prema Moslavini i Bilogori imali više krajiško-vojnu funkciju nego privrednu, što može biti razlog veće zastupljenosti šuma i pretežno seljačkog (kršćanskog) stanovništva. Pošto je na relaciji Orahovica-Požega-Valpovo išao glavni trgovački put kroz središnju Slavoniju (kroz gustu šumu te su osmanske vlasti zapošljavale tzv. derbendžije ili čuvare klanaca kako bi

¹⁶⁵ Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga* (Radovi HAZU-a 6, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1993.), stranica 31

¹⁶⁶ Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji...* 30

osiguravali put od razbojničkih i hajdučkih napada)¹⁶⁷ možemo reći da je funkcija slavonske Posavine (kasnije teritorija Slavonske vojne krajine) bila da služi kao transverzalni vojno-komunikacijski kanal u smjeru sjever-jug između Bosanskog i Kaniškog te Budimskog ejaleta, za razliku od njezine longitudinalne vojno-obrambene uloge u smjeru zapad-istok tijekom razdoblja habsburške vlasti.

Svakako se može ustvrditi kako su nakon dolaska Slavonije pod habsburšku vlast zatečena ogromna šumska prostranstva te da su vojne vlasti još od komisije grofa Caraffe savjetovale Dvorsko ratno vijeće i Dvorsku komoru da se uspostavi nekakav šumski red i pravilnik jer je ovo područje bogato šumama.¹⁶⁸ Tu se već može primijetiti ekonomska zainteresiranost vojnih i komorskih vlasti prema šumskim resursima, prije svega građevinskoj i gorivoj drvenoj građi, naročito prema hrastovini, no nema još naznaka fiziokratske ideologije koja se javlja pola stoljeća kasnije, gdje se težište stavlja na poljoprivredu, već je ovdje izrazito merkantilistička (komercijalna) politika dvora i vojno-obrambena funkcija regije (močvarno i šumovito tlo koje ima potencijal ometanja kretanja i opskrbe velikih vojski). Slikovit opis Slavonije kakvu zatječe habsburška vlast nakon odlaska Osmanlija daje dvorski službenik i putopisac Franz Stefan Engel slijedećim riječima u kojima uspoređuje Slavoniju sa početka 18. stoljeća sa divljinom Sjeverne Amerike:

Kada je pobedonosno oružje Leopolda Velikog otelo Osmanlijama Hrvatsku i Slavoniju, te dve kraljevine doduše nisu bile u onom istom stanju u kojem su Englezi 1606. zatekli Severnu Ameriku prilikom osnivanja njihovih prvih kolonija, ali nisu baš ni cvetale.

Malo se videlo od gradova i sela, jer su se kuće nalazile delimično rasturene po šumama, a delimično u razvalinama. Ogromna, divljim zverima ispunjena šuma prekrivala je gotovo celu zemlju, čiji su stanovnici poput divljaka u Severnoj Americi živeli samo od lova, stočarstva i ribolova, a mnogi i od pljačkanja svojih suseda, sa kojima su takoreći ratove vodili.

Naposletku su stanovnicima Slavonije morali zabraniti da u mirno doba prelaze granice i vrše neprijateljstva: ali na to su razbojništva, koja su ranije vršena na turskom zemljištu, uznemiravala samu tu kraljevinu. Urođena želja da se prehrane bez poljskih radova, i ljubav

¹⁶⁷ Anđelko Vlašić, „Iskorištavanje šuma u Slavoniji u osmanskome razdoblju (1526.-1691.)“ u : *Scrinia Slavonica 16* (Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 2016.), 82

¹⁶⁸ Ive Mažuran, *Izveštaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine* (Građa za historiju Osijeka i Slavonije, knjiga 7, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1989.) 85; 155

*prema lutalačkom, nemirnom življenju tek su posle dužeg vremena mogle da budu potisnute i iskorenjene.*¹⁶⁹

Ova Engelova usporedba „domorodačkog“ stanovništva Slavonije sa domorodačkim stanovništvom Sjeverne Amerike te opis okoliša kao šumovite divljine, u kojoj jedino može preživjeti necivilizirani, „barbarski“ i ratoborni svijet, vrlo je zanimljiva i u najmanju ruku može potaknuti maštu kod čitatelja. Budući da se rodio tek 1752. godine, Engel nije mogao svojim očima vidjeti taj okoliš i ljude s početka stoljeća koje je u njemu opisao ili je tijekom svojeg polustoljetnog boravka na području Slavonske, Temišvarske i Banatske vojne krajine ipak upoznao taj okoliš i ljude, koji su na njega ostavili takav dojam da je smatrao nužnim dati im ovakav opis? Koji god razlozi bili iza njegovih riječi, slično mišljenje, iako u drugačijoj formulaciji iznio je i njegov stariji suvremenik von Taube nakon putovanja kroz Slavoniju i Srijem.

Friedrich Wilhelm von Taube, pravnik, diplomat i pomoćnik Tajnog carskog savjeta, ovako piše o Slavoniji i Srijemu u svojem putovanju 1777. godine:

*Slavonija je zemlja, koja izgleda kao da je izvučena tek prije 20 godina iz kaosa i načinjena. (...) Onaj tko putuje ovom blagoslovljenom zemljom, tu pronalazi ili beskrajne močvare, baruštine i stojeća jezera, ili neprohodna brda sa strmim rascjepima i padinama, ili strahovite i mračne šume, ili pak prostrane ravni dokle god pogled seže.*¹⁷⁰

Taube daje opis Slavonije kao geografski vrlo „šarolike“ zemlje: istovremeno je močvarna, šumovita, brdovita i nepregledna ravan. Dalje u bilješkama komentira kako ga Slavonija podsjeća na Tacitovu „šumovitu i divlju Germaniju“, odnosno kao zemlju nedirnutu ljudskom civilizacijom. Tu se može primijetiti sličnost sa prethodnim Engelovim viđenjem Slavonije kao divljine, ali Taubeov prikaz nastoji dosta pozitivistički prikazati slavonski okoliš, napose slavonsku šumu. Dalje opisuje šume i vrste drveća koje susreće ovako:

Veliko dobročinstvo prirode su šume i prekrasni lugovi, u kojima pretežito ima hrastova, a zatim bukve, breze, topole, johe, orijentalne (turske) lijeske, divlje loze i mnogo drugih vrsta divljih voćaka, no ne sadrže korisnog drveća ariša. (...) Smreka i jela ima malo. Vrbe također

¹⁶⁹ Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema (Svezak II), Franz Štefan Engel, prevela i objavila: Vera Stojić u: Zbornik Matice srpske za književnost i jezik Knjiga XIX., Svezak 1 (Matica srpska, Novi Sad, 1971.), 511

¹⁷⁰ Historische und geographische Beschreibung des Koenigreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien, Friedrich Wilhelm von Taube (Leipzig, 1777.), sv. 1, 5-6 (Prijevod Mislav Radošević)

*nisu prisutne u odgovarajućim količinama. (...) Šumske (divlje) trešnje, divlje kruške i divlje jabuke su česte. Domaćih (pitomih) jabuka i ostalog voća se osjeća velika nestašica.*¹⁷¹

Po Taubeu slavonske šume su 8 mjeseci zelene i svježije, a krajolik se neprestano krasi novim cvijećem; navodi kako su slavonski hrastovi iznimno lijepi, vitki i visoki te kako domaće „ilirsko“ stanovništvo od svih voćaka uzgaja jedino šljive („cvečke“), iz kojih potom pravi „omiljeni napitak“ – rakiju. Od ostalog drveća spominje kako se mogu naći pitomi kesteni, koji imaju vrlo ukusne plodove te da se uzgaja dosta dudova, pošto se ulaže u razvoj svilarstva. Zanimljiv je navod kako ima dosta badema, smokvi i sličnih vrsta „toga tipa drveća“¹⁷²; također i da je na svim brežuljcima zasađena vinova loza, a ponajviše u Srijemu (vjerojatno pri tome misli na brdoviti dio Srijema uz Frušku Goru). Za Srijem (i pojedine dijelove Slavonije koje nije jasno definirao) navodi još kako pate od „nestašice drveta“ dok su ostali dijelovi Slavonije bogati gustom i velikom hrastovom šumom (u bilješci navodi kako su ogromne površine pod tom šumom tako da se može do mjesec dana u njoj loviti bez da dođete do nekakvog sela) koja je bogata kvalitetnim drvetom i trupcima za brodogradnju, ali da glavni prihod ne čini trgovina takvim drvetom, već lokalni magnati i plemići naplaćuju seljacima i stočarima pristup šumama za žirovanje svinja.¹⁷³ Dalje navodi kako je stanovništvo općenito nezainteresirano oko drveta, jer puno kvalitetnog drveća sruše, uzmu ono što im je potrebno od njega, a ostatak ostave trunuti na zemlji ili pastiri, koji zimi borave u šumi, a imaju običaj paliti vatru pokraj ili uz stablo koje se onda osuši, izgori i kasnije sruši pod naletima vjetra (općenito vjetrovi i nevremena ruše puno starog drveća u šumama). U slučaju kad zarastu ili propadnu stari putovi kroz šumu, stanovništvo ima običaj popraviti stari put tako da ga se proširi ili napraviti sasvim novi put, a stabla koja su pri tome sasjekli se jednostavno ostavljaju trunuti uz put (Taube se pri tome pita koliko je potencijalne potaše time izgubljeno ili koliko je željeza moglo biti proizvedeno vatrom grijanom od tog drveća?).¹⁷⁴ Što se tiče „nestašice drveta“ u Srijemu, navodi kako ondašnje stanovništvo zna poslije berbe kukuruza čupati suhe stabljike iz zemlje i koristiti ih kao zamjensko ogrjevno

¹⁷¹ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 11 :

[*Eine große Wohlthat der Natur sind die Forsten und schönen Waldungen, welche vornehmlich Eichen und hiernächst Buchen, Birken, Pappelbäume, Erlen, türkische Haselnußbäume, wilde Weinstöcke, und vielerley andere wilde Obstbäume, aber nicht den nützlichen Lerchenbaum enthalten. (...) Fichten und Tannen giebt es wenig. Weidenbäume sind auch nicht in hinlänglicher Menge vorhanden. (...) Waldkirschen, Holzbirnen und wilde Aepfel sind häufig. An zahnen Aepfelbäumen und fast an allen anderen Obstbäumen, ist noch immer ein ziemlicher Mangel zu spüren*] - Prijevod Mislav Radošević

¹⁷² *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 12

¹⁷³ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 13-14

¹⁷⁴ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 14-15

sredstvo.¹⁷⁵ Budući da ne precizira koji točno dio Srijema pati od „netašice drveta“ i da ostali izvori ne spominju ovaj fenomen na tom području, ne može se smatrati kako je općenito u Srijemu postojala „netašica drveta“, već da su pojedina naselja ili obitelji bili u nemogućnosti nabave ogrjevnog drveta.

Uz šume komentira Taube klimu i močvare, tvrdeći da su ljeta nesnošljivo vruća, a zime znaju biti oštre, ali ne traju dugo te da je kvaliteta zraka promjenjiva. Na ravnima i između brdovitih proplanaka zrak je ugodan, čist i zdrav, dok je u blizini triju glavnih rijeka (Save, Drave i Dunava) „vrlo nezdrav“, odnosno da izlivanje manjih i većih rijeka pogoduju nastanku močvara koje su izvor svih mogućih zaraza, parazita, komaraca i drugih „otrovnih“ životinja.¹⁷⁶ No i u takvoj „nezdravoj“ klimi klije razno ljekovito bilje i korijenje, kojega po Taubeu ima dovoljno „za sve ljekarne po Njemačkoj“, no kaže da se lokalno stanovništvo vrlo malo zanima za skupljanje istih te da osim ljekovitog bilja postoji pravo izobilje gljiva, smrčaka i tartufa (slavonske tartufe uspoređuje sa pijemontskim tartufima, no navodi kako lokalno stanovništvo rijetko traži tartufe jer nema obučene pse za to)¹⁷⁷. Također postoji dosta divljeg bilja koje se može koristiti za proizvodnju boja, što Taube komentira da je „tajna“ lokalnih žena, koje si prave šminku od toga bilja, navodeći kako je ta šminka „prirodnija, ljepša i upola jeftinija od one francuske“ te se nada da nikada neće stići do tržišta Beča, Pariza i Londona.¹⁷⁸ Močvare su staništa i mnogih vrsta ptica, od selica do grabljivica, za koje Taube smatra da ih ima pravo bogatstvo u Slavoniji i Srijemu, ali i „otrovnih“ životinja, poput škorpiona, zmija, daždevnjaka, žaba i mnogih insekata, a najgori su po Taubeu komarci, koji ljeti znaju svojim ogromnim rojevima „zamračiti sunce“.¹⁷⁹ Osim močvara, opisuje i faunu u tekućicama, tj. velikim slavonskim rijekama, a posebnu pozornost Taube posvećuje ribi moruni (europska beluga, lat. *Huso Huso*) koju smatra „kraljicom Dunava“ i koja se često lovi u Srijemu oko ušća Save u Dunav.¹⁸⁰

Što se tiče faune u šumi, Taube također donosi zanimljive informacije. Prije svega navodi kako gotovo da i nema divljači, već su šume pune pitomih, domaćih životinja (pogotovo svinja), dok recimo jelenske divljači uopće nema, divljih svinja se rijetko nađe, a nema ni puno srneće i zečje divljači (što bi se očekivalo inače za ovakva „divlja“ područja) te da je ta situacija povezana sa činjenicom da ima mnoštvo zvijeri i „predatora“ (vukova,

¹⁷⁵ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 47

¹⁷⁶ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 8-9

¹⁷⁷ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 13 (vidi bilješku!)

¹⁷⁸ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 13

¹⁷⁹ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 22-27

¹⁸⁰ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 29-32

medvjeda, lisica, orlova, jastreba i dr.).¹⁸¹ Zvjerad po Taubeu čini najveću štetu, tako primjerice medvjedi napadaju goveda i uništavaju pčelinje košnice, vukovi onemogućuju razvoj ovčarstva, mnoštvo lisica, kuna i ostalih predatora šteti privredi lokalnog stanovništva te Taube smatra sljedeće:

*Lutajuća divlja zvjerad nisu nikakav благослов prirode: najbolje bi za stočarstvo bilo istrijebiti ih u potpunosti, kao što se to učinilo u Engleskoj.*¹⁸²

Jedini Taubeov „kontra-argument“ kao objašnjenje zašto se divlja zvjerad ne istrijebi u potpunosti, je da lokalno stanovništvo ima ekonomsku korist od prodaje krzna, prije svega vučjeg, lisičjeg i medvjedeg. Tu se može prepoznati jedan kasnobarokni, apsolutistički obrazac „čovjeka kao gospodara prirode“, u kojem čovjek kao hijerarhijski i duševno „najviše biće“ u ovozemaljskoj sferi ima pravo odluke nad sudbinom drugih bića „ispod njega“ te organizirati prirodu u okoliš koji će služiti čovjeku za ispunjavanje njegovih želja, ciljeva, svrhovitosti. Taj obrazac shvaćanja i ponašanja prema okolišu se nastavlja i u prosvjetiteljskoj tradiciji shvaćanja čovjeka kao „bića koje kroti divljinu, koje širi civilizaciju“, a Taube se može smatrati pristašom upravo takvih svjetonazora jer živi i djeluje unutar kasnog terezijanskog i ranog jozefinskog perioda (druga polovica 18. stoljeća), odnosno unutar razvijenog perioda prosvjetiteljske misli i politike unutar Habsburške Monarhije.¹⁸³ I kod Taubea, ali i kod Engela može se primjetiti prosvjetiteljska paradigma i kultura putovanja kakva je aktualna u jozefinsko doba, za koje Roksandić tvrdi sljedeće:

Ovakva kultura putovanja teško da je mogla imati puno zajedničkog sa suvremenim rousseauvskim sentimentalističkim romantizmom. Točnije, mogla je pod uvjetom da nije iznevjerila utilitarističke imperative. Prosvjetiteljska paradigma nije se ni mogla konstituirati bez binarne matrice »priroda« vs. »kultura«, odnosno, »barbarstvo« vs. »civilizacija«. Žanrovski vrlo različiti dokumenti suvremene kulture putovanja morali su što znalačkije i sugestivnije »otkrivati« i »prirodu«, ali i »detektirati« umješnost ljudskog ovladanja

¹⁸¹ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 15

¹⁸² Ibidem – [Die reissenden wilden Thiere sind kein Segen der Natur; sondern sollten zum Besten der Viehzucht ausgerottet werden: wie es in England geschehen ist] - Prijevod Mislav Radošević

¹⁸³ Budući da je ovaj rad fokusiran prije svega na ekohistorijskome, a ne ideološko-filozofskome aspektu toga doba, neću dublje ulaziti u problematiku svjetonazora i politike istraživanog perioda, no svakako bi čitaoce zainteresirane za tu tematiku uputio na sljedeće djelo:

Derek Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-Century Europe* („I.B. Tauris“, London-New York, 2005.)

prirodom, tj. »kulturu«. Morali su otkrivati ljude, ponajprije običan svijet s njegovim prirodnim osobinama, ali i njegove civilizacijske odmake od »prirodnog« stanja.¹⁸⁴

Dalje Taube opisuje zvijeri, gdje primjerice za medvjede tvrdi kako ne obitavaju u nizinama, već isključivo u brdima, i to preciznije po brdima pakračkog vlastelinstva ili tzv. „Male Vlaške“, koja se proteže od granice s Bosnom do Požege te opisuje načine lova na medvjede (regularni s vatrenim oružjem i neregularni, „ilirski“ sa sjekirama) dok za vukove tvrdi kako, upravo suprotno, češće obitavaju u nizinama, pogotovo u Srijemu, gdje su velika napast.¹⁸⁵ Najraširenije su lisice i trgovina njihovim krznom te Taube navodi kako lovci na području jednog vlastelinstva preko zime mogu uloviti više od 100 lisica, no također navodi kako ovdašnji narod ne poznaje i ne koristi željezne zamke i stupice za hvatanje lisica.¹⁸⁶ Od zanimljive zvjeradi nabraja još kune, slavonskog risa i slavonskog jazavca, koji su također traženi zbog krzna.¹⁸⁷ Budući da nigdje ne spominje čaglja i divlju mačku, a koji su i danas (česta) pojava u slavonskim (posavskim) lovištima i šumskim prostorima¹⁸⁸, postoji mogućnost da je njihove populacije uvrstio u kategorije vukova (ili lisica) i riseva, zbog fizičke sličnosti ili nepoznavanja razlika ili da ih u to doba uopće nije bilo na tom prostoru. Što se tiče samog lova zbog trgovine krznom, napominje kako skupocjenih dabrova nema mnogo i da im krzno nije iste kvalitete kao ono američkog dabra, ali da ih ovdašnji narod lovi žive sa mrežama te ih takve prodaje po visokim cijenama u Beč, jer navodno njihovo ukusno meso se može jesti i za vrijeme crkvenog posta (navodi kako je to samo katolička Crkva odobrila, ne i pravoslavna) te smatra kako su vidre brojnije od dabrova, ali da su ovdašnji lovci „prelijeni ili prespori“ pa ih izbjegavaju loviti.¹⁸⁹ U slavonskim šumama je raširen i puh, kojeg ovdašnji narod lovi zbog krzna, a Taube komentira kako za razliku od naroda u Kranjskoj, Štajerskoj i Italiji, ovdašnji ljudi ne jedu puhovo meso.¹⁹⁰

Još prije nego je Taube objavio svoje djelo u kojem opisuje slavonski i srijemski okoliš, u Beču 1772. godine tiskano je djelo bivšeg notara požeške županije Ignjata (Ignatia) Jablanczya pod nazivom *Prirucsna knjiga za slavonsku seljansku mladex ucsitti u dobro*

¹⁸⁴ Drago Roksandić, „Drava u očima jozefinista“ u: *Ekohistorija rijeke Drave: Zbornik sa međunarodnog znanstvenog skupa*. (Meridijani/Povijesno društvo Koprivnica/Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Koprivnica, 2011.), 24-25

¹⁸⁵ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 17-19

¹⁸⁶ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 20

¹⁸⁷ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 21

¹⁸⁸ Za raširenost čagljeva vidi: Ivana Selanec, *Analiza staništa čaglja (Canis aureus Linnaeus 1758) u Hrvatskoj*, diplomski rad (Biološki odsjek Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012.)

¹⁸⁹ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 20-21

¹⁹⁰ *Historische und geographische Beschreibung...*, von Taube, sv. 1, 22

naredjenom poljskomu radjenju..., koja je zapravo prijevod i adaptacija djela austrijskog agronoma i dvorskog savjetnika Johanna Wieganda *Handbuch für die Österreichische Landjugend: zum Unterricht einer wohlgeordneten Feldwirtschaft* izdanog godinu dana ranije, 1771. godine. Jablanczy je dobio zapovijed od Marije Terezije i Ugarske dvorske kancelarije da prevede to djelo na „ilirski“, odnosno „slavonski“ jezik kako bi se moglo učiti ovdašnje stanovništvo pravilnom poljodjelskom zanatu. Ovo je djelo napisano kao priručnik za seljake, prije svega za ratare i stočare, što i kako treba raditi u seljačkome poslu te kako paziti i održavati vlastito imanje (vrlo sličan *Kućniku*, kalendarskom priručniku Josipa Stjepana Reljkovića, o kome će biti riječ kasnije), pri tome objašnjavajući i opisujući uzroke, posljedice i pojave. Upravo su ti opisi zanimljivi, jer nam daju uvid u percepciju okoliša tadašnjeg čovjeka. Jablanczy (Wiegand u originalu) se dotiče problematike šuma, iako ne spominje direktno slavonske šume, ali objašnjava fenomen „nestanka šuma“ u uvodnom dijelu svoga priručnika, odnosno pokušava usmjeriti čitaoce na taj problem:

*Ako csovik istom bomisli, kako pocsinu dervah od dana do dana vecsma nestati, za isto odmahscje poznati, kako jest veoma potribno obcsinskom brigom nastajati, da se shumme boljma zacsuvaju i za unapridak, i dothasta vrjemenah nahrane.*¹⁹¹

Ovdje se vidi stupanj osviještenosti o stanju u šumama i potrošnji drvene građe u drugoj polovici 18. stoljeća, barem od strane pismenog i školovanog stanovništva, kojemu se pripadali Wiegand i Jablanczy, no oni su također i državni službenici koji provode politiku i volju habsburškog Dvora i nižih državnih instanci, inspirirani prosvjetiteljskim idejama toga vremena (i prije spomenuti Taube, kao i mnogi drugi autori toga doba koji su obrađeni u ovom radu, budući da ne možemo dobiti jasnu sliku i preciziranu perspektivu lokalnog stanovništva jer nisu ostavili pisanih tragova te se stoga moramo služiti dostupnom građom i interpretacijom iste). Jablanczy se dalje bavi šumama pred kraj svojeg djela (9. Poglavlje, glava treća, *Kakose moraju divji shtabri nahraniti*) koje se može dalje podijeliti u 4 dijela: a) osvještavanje o stanju šuma i zašto bi seljak trebao učiti i tog nauka, b) uloga lovaca (lugara) u dosadašnjem nauku o šumama, c) opisi različitih vrsta stabala, tla na kojima uspijevaju i savjeti o njima te naposljetku d) koju korist seljak ima iz toga.

¹⁹¹*Prirucna knjiga za slavonsku seljansku mladex ucsitti u dobro naredjenom poljskomu radjenju...*, Ignatio Jablanczy (Tiskano u Beču kod Josipa Kürtzbocka, Cesarsko-Kraljevskoga Dvora Ilirickog i Istocnog' Shtampara, 1772.), 39

a) Osvještavanje o stanju šuma i zašto bi seljak trebao učiti i tog nauka

*(...) neshto mervo spomenuo; jerbo zadovolno vidimo, da darvah svaki dan vecsma nestane, i njihova cijena se sve udilj vecsma nadiže: i zaradi toga za isto veoma jest vrjedno, i potribno, da se brinemo, kako bismo mogli barem za nashe, Poslidnje kakvu polashcsicu ucsiniti. Skoro svaki Texacski Gazdacsje megju svojim zemljama takva prazna mjestah naicsi, gdi brez toga damu hocsj e u sjejanju njegvomu neshto pomanjkati: nebi mogao; pacse morao: shtabre za vatru usaditi: ali mu samo nauk, i uputjenje falli, kakobi se morao toga posla iz parvine primiti, i s' njime opraviti.*¹⁹²

Tu se naglašava prije svega mogućnost sadnje drveća za ogrjev na dijelovima zemljišta gdje seljak inače ne sije druge kulture, a kojih po mišljenju autora, ima sasvim dovoljno da seljaka neće oštetiti za urod, već će mu biti od koristi za kasnije (i generacije poslije) imati drveća za ogrjev. Tu autor najvjerojatnije misli na niske šume (gajeve) panjače, koje su najisplativije za eksploataciju ogrjevnog drveta.

b) uloga lovaca (lugara) u dosadašnjem nauku o šumama

*Istina jest, da oko toga posla bise morali lovci, illi tako nazvani Jagari najbolje razumiti, i njihova bila bi duxnost bila, da seljanske Ljudi naucse, i upute, kako bi valljalo za uzml oxenja darvah divje shtabre saditi: ali ovi ljudi se dosada naj vecsma s' lovinom, i okolo zvirjah zabavlj ashe, i malo se za shumme, i darvah brinushe: nishta ne manje uzdamse, da njihovog cesarskog kraljevskog velicsjanstva naj milostiveishija naredba, poradi ovih Jagarskih Ljudi ucsinjena, odselecjs e prostima Ljudma za vecsja pomocs, i korist biti.*¹⁹³

Autor ovdje kritizira lovce (lugare), koji su imali dužnost i brigu općenito oko šumskih resursa (ostatak srednjovjekovne uloge plemićkih i kraljevskih lovaca i lugara, naročito u njemačkim zemljama što je već spomenuto u poglavlju „Razvoj šumarstva u ranonovovjekovnim njemačkim zemljama“), no tu su dužnost obavljali samo površno, mareći više za šumsku faunu nego floru. Također autor navodi kako postoji novi carski i kraljevski zakon (vjerojatno misli na „Šumski red“ Marije Terezije koji je doživio nekoliko izmjena i nadopuna 1750-ih i 1760-ih godina, ovisno za koje područje je bivao donesen, no o tome više u sljedećem potpoglavlju), koji će urediti lugarsku službu tako da bude na korist pučanstvu.

¹⁹² *Prirucsna knjiga za slavonsku seljansku mladex...*, Jablanczy, 194-195

¹⁹³ *Prirucsna knjiga za slavonsku seljansku mladex...*, Jablanczy, 195

c) opisi različitih vrsta stabala, tla na kojima uspijevaju i savjeti o njima

Hrast, kao po shummi kralj hocsje u svakoi zemlji izrastiti, samo u kamenitoi i Pjeskovitoi zemlji nikakose necsje mocsj pomocsi. Ako csovik xira posadio, tako mora po onomu mjestu u parvoi, i drugoi godini ill jecsam, ill heldu posjejeti: da, ako zir nikao, i izashao, mladice pod posjejanim zittom sjennu, i hlad mogu imati: tretje godine, poslije ovoga sjejanja vecs ne potribuje; ali samo valjja veoma oshtro zabraniti, da se na takovo mjesto, gdje takvoga sada od mladih shtabarah imade; marva ni poshto ne upuschcsa, jerbocsje mladice sve popasti, i pogristi. Bukovina naj bolje bogenishe illovacsu zemlju; premda i u pjeskovitoi, i kamenitoi zemlji hocsje narastiti: ali akose carna zemlja s' druge varste zemljom smjeshjana nahodi, takcsje u njoj Bukovina u strashnu vishinu, i debljinu izrastiti. Brizovini svaka zemlja ugodi: jerbo csovik vidi, da ona u suhoi, mershavoi i kamenitoi zemlji bash onako dobro, kao u doljini, i u jarku pokraj vode naraste. Lippovina se skoro u svakomu selu nahodi; iztoga moxe seljanski csovik lasno poznati, kakve varste zemlja njoj naj boljma ugodi. Iagnidovo darvo: Iassin: Brjest: Javor: Iablan: Topola: verba: Rakita: i johov: svi ovi shtabri moraju vlxnu zemlju imati, jerbo u njoj skoro, i zdravo zrastu: ali u drugoi zemlji budu dugo vrjemenaj stajali, oslabili, venuli, kasnili, i nehktiticsje bash ni iz mjesta rastiti. Oni shtabri, koisu smolaste naravi, to jest, iz kojih se smola izcjedi: kao Jela: Borr: &c. i ostali ovakve fele shtabri; moraju pjeskovitu, kamenitu, i suhu zemlju imati; premda Borr i u vlxnoi zemlji dobro hocsje narastiti.¹⁹⁴

Od drveća autor ovdje navodi sljedeće vrste: hrast, bukva, breza, lipa, crna topola („jagnjidovo drvo“), jasen, brest, javor, jablan, topolu, običnu vrbu, rakita (vrsta vrbe), johanu te jelu i bor. Dijeli ih po kategorijama tla na kojemu najbolje uspijevaju te također savjetuje kako se s pokojim vrstama treba ophoditi.

d) koju korist seljak ima iz toga

I s' takvim nacsinom biticsje seljanski csovik bash kao kakvi plemenit csovik, ili mali spahija, kada bude na svojem sinora mekote za sjedbu; csajire: baschcse: vinograde; i shumme imao: shto sve moxe dobiti, i imati, ako bude hotio istom pomljivo, i vierno raditi, i za pobobriti svoje stanje s' razlogom, i naredno se brinuti.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Priručna knjiga za slavonsku seljansku mladex..., Jablanczy, 195-196

¹⁹⁵ Priručna knjiga za slavonsku seljansku mladex..., Jablanczy, 197

Ovdje autor navodi kako bi seljak, ukoliko se drži takvih pravila oko rada i uređivanja svojih polja, pašnjaka, livada, vinograda i šuma, u budućnosti mogao uživati pogodnosti kao „sitni plemić“.

Nepuna tri desetljeća nakon analiziranih autora i njihovi opisi Slavonije dolaze novi autori i opisi, ovog puta ne iz pera terezijansko-jozefinskih putopisaca i savjetnika, već iz pera franciskanskih činovnika i statističara, poput već citiranih Andreasa Demiana i Karla Hietzingera koji obilaze područje Slavonske vojne krajine i prema stanju na terenu i dostupnim vojnim izvješćima daju statističku sliku Slavonske vojne krajine iz razdoblja prije 1806. godine (Demian, manje Hietzinger) i razdoblje između 1806. i 1822. godine (Hietzinger). Počinju sa sličnim geografskim opisima kao Taube. Demian navodi kako je tlo Slavonske vojne krajine izrazito plodonosno, naročito nizinsko tlo, koje zbog stalnih izlivanja rijeka dobiva hranjive tvari iz taloga riječne zemlje te da na takvom zemljištu uspijeva većina kultura bez puno ljudskog truda (jedino brdovito zemljište Gradiške i Brodske pukovnije koje graniči sa Požeškom županijom ima slabiju plodnost), no upozorava također da postoje močvarna područja uz rijeke, gdje se razvijaju depresije sa crnom i kiselim zemljom koja gotovo da i nije vrijedna pretvaranja u obradive površine.¹⁹⁶ Dalje navodi kako se rijeka Sava zna izljevati iz svog korita dva do tri puta godišnje i to do čak dva sata hoda od obale prema unutrašnjosti (teško je dati točnu procjenu u kilometrima pošto izlivanje rijeke ovise o mnogim faktorima, prije svega konfiguraciji terena, ali uspoređujući recimo današnje udaljenosti sa izvješćima vizitacija časnika ili župnika toga doba, po vlastitoj procjeni bih zaključio da je otprilike sat hoda negdje između 4-6 km udaljenosti) te da iako postoje nasipi u Gradiškoj i Brodskoj pukovnji, oni su nedovoljni i loše postavljeni tako da ih rijeka često probije, što izaziva ogromne troškove i rad oko popravljivanja istih.¹⁹⁷ Demian hvali da je uredno održavana i kopitnica na lijevoj, slavonskoj obali, za tegljenje brodova po Savi i da se sama rijeka održava plovnom od Zemuna do Jasenovca. Uz Savu spominje i manje pritoke (za Brodsku pukovnju relevantne manje rijeke su Orljava, Bosut, Biđ i Berava) koje se također izljevaju i pri tome tvore bare i močvarna područja.¹⁹⁸ Uz ta močvarna područja gdje se rijeke često izljevaju navodi kako su zrak i klima „vrlo nezdravi“, dok su recimo prema brdovitim dijelovima „čišći i zdraviji“, a najbolju klimu pripisuje brdovitim predjelima

¹⁹⁶ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, Demian, 23

¹⁹⁷ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, Demian, 24

¹⁹⁸ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, Demian, 26-27

Petrovaradinske pukovnije, gdje klimu naziva „sličnom najljepšoj talijanskoj“.¹⁹⁹ Što se tiče godišnjeg vremena, navodi sljedeće:

*Proljeće počinje već u veljači, samo u visokim brdima Gradiške pukovnije nešto kasnije. Plodovi zriju / žetva je već u lipnju, dok jesen traje do studenog. Zima rijetko kada traje duže od dva mjeseca. Nevrijeme stiže najčešće iz smjera zapada i juga, donoseći sa sobom tuču, kojoj je ponajviše izložena Gradiška pukovnija zbog geografske blizine bosanskog i hrvatskog gorja, kao i rijeke Save.*²⁰⁰

Nadalje Demian donosi, za razliku od Taubea i sličnih autora narativnih izvora, statističke podatke o izmjerama, tako da umjesto opisa slavonskog okoliša, on daje rezultate mjerenja iz 1804. godine. Prema brojkama iz sljedeće tablice (Tablica 1) može se otprilike izračunati da se oko 36% ukupne površine Slavonske vojne krajine 1804. godine nalazi pod šumom, što bi preračunavanjem u metrički sustav iznosilo oko 2077 km² šumskog područja (od ukupne površine oko 5682 km²). Također u tablicama su upisane i površine ostalih poljoprivrednih površina koje se mogu međusobno uspoređivati, pri čemu najveći iznos površina (nakon šumskih) zauzimaju oranice, a potom livade i pašnjaci, dok su površine za uzgoj vrtnih, vinogradskih i voćarskih kultura višestruko manje i slabije zastupljene.

Tablica 1 – Podaci o izmjeri urbarijalnog zemljišta Slavonske vojne krajine 1804. godine²⁰¹

Kategorija zemljišta	Površina	
	U jutrima (Joch)	U kv. hvatima (Qu. Klafter)
Oranice	310 378	183
Livade	137 225	1 121
Vinogradi	11 640	847
Voćnjaci i povrtnjaci	16 478	411
Pašnjaci	150 760	108

¹⁹⁹ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie ...* Demian, 27

²⁰⁰ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, Demian, 27-28.

[Fast überall fängt der Frühling schon im Februar an, nur in dem rauhern Gebirge des Gradiskaner Regiment etwas später. Auch die Erndte nimmt schon im Juny ihren Anfang, während der Herbst gemeinlich bis in den November hinein dauert. Ueberhaupt dauert hier der Winter selten über zwey Monathe. Gewitter aus Westen und Süden führen oft Schlossen und Hagel mit sich, welchen besonders das Gradiskaner Regiment wegen der Nähe der Bosnischen und Kroatischen Gebirge, und der Sau sehr ausgesetzt ist.] -Prijevod Mislav Radošević

²⁰¹ Veličina 1 jutra odgovara veličini 1600 kvadratnih hvati (1 Joch= 1600 Qu. Klafter). Više o mjernim jedinicama i njihovom preračunavanju u današnji metrički sustav pogledajte u ovom radu poglavlje „Mjerne i terminološke definicije“.

Darstellung der Oesterreichischen Monarchie..., Demian, 49

Šume	360 980	-
Ukupno	987 462	1070

Tablica 2 – Podaci o izmjeri urbarijalnog zemljišta Brodske pukovnije 1804. godine²⁰²

Kategorija zemljišta	Površina	
	U jutrima (Joch)	U kv. Hvatima (Qu. Klafter)
Oranice	92 869	1400
Livade	43 496	-
Vinogradi	2 136	600
Voćnjaci i povrtnjaci	6 559	1000
Pašnjaci	50 006	800
Šume	104 567	1400
Ukupno	299 636	400

Po ovim podacima površina urbarijalnog zemljišta Brodske pukovnije odgovara oko 30.3% ukupne površine urbarijalnog zemljišta Slavonske vojne krajine. Na ukupnu površinu Brodske pukovnije (oko 1724 km²) čak 35% površine otpada na šumska područja (oko 602 km²), što je oko 29% od ukupne šumske površine Slavonske vojne krajine (2077 km²). U sljedećoj tablici su prikazani odnosi veličina ukupnih i šumskih površina svih pukovnija Slavonske vojne krajine:

Tablica 3 – Podaci o ukupnim i šumskim površinama svih pukovnija Slavonske vojne krajine iz 1804. godine²⁰³

Pukovnije	Površina (u jutrima)	
	Ukupna površina	Šumske površine
Brodska pukovnija	299 636	104 567
Gradiška pukovnija	281 211	125 035
Petrovaradinska pukovnija	383 788	129 205

²⁰² *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, Demian, 51; 86; 97; 99; 103; 106

²⁰³ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, Demian, 49 i 106

Brodsko pukovnija je teritorijalno veća nego Gradiška, a manja od Petrovaradinske pukovnije, no Gradiška pukovnija ima veći udio šumskih površina na svoju ukupno površinu (oko 44 %) od Brodske pukovnije (oko 35%). Udio šumskih površina Brodske pukovnije na svoju ukupno površinu je za otprilike 1% veći nego udio šumskih površina na ukupnu površinu Petrovaradinske pukovnije (oko 34%). Međutim, ako se gleda ukupna površina pod šumama za cijelu površinu Slavonske vojne krajine (Tablica 3), onda Brodska pukovnija ima najmanju površinu pod šumom (u postotke nisam računao površine vojnih komuniteta Petrovaradina, Zemuna i Srijemskih Karlovaca, jer ukupno iznose nešto manje od 23 000 jutara, a od toga samo oko 2100 jutara šumskih površina)²⁰⁴.

U šumama navodi Demian sljedeće vrste drveća: najbrojniji je hrast, a njega slijede obični grab, bukva, brijest, breza, jasen, joha, lipa, topola, javor i vrba, a za hrastove navodi (kao i Taube) da su visoki, zdravi i tanki te najkvalitetniji za brodogradnju.²⁰⁵ Donosi i zanimljiv podatak da je većina šuma, pogotovo hrastovih, smještena u naplavnim nizinama rijeka Save, Bosuta, Biđa i ostalih pritoka te kako već ranije spomenute velike poplave rijeke Save mogu biti opasne po drveće, jer oslabe korijene i povećavaju eroziju tla te u slučaju naleta jačih vjetrova stabla bivaju iščupana i srušena.²⁰⁶

Za razliku od Demiana, Hietzinger (koji piše svoje statističke opise Vojne krajine 10 do 15 godina nakon Demiana) piše kako su svi podaci za šumske površine prije 1807. godine upitni, odnosno tek od 1807. godine se počinju provoditi preciznija trigonometrijska mjerenja na svim monarhijskim teritorijima (koja će biti naposljetku završena tek 60 godina kasnije na razini cijele Monarhije), između ostaloga i mjerenja krajiških šuma te smatra kako svi statističari, geografi i kartografi koji su prije pisali o površinama (uključujući Demiana) su više išli prema približnoj procjeni nego točnoj izmjeri, pošto ona nije bila moguća sa tadašnjim sredstvima.²⁰⁷

No u opisu krajolika se većinom slaže s prethodnicima: tako recimo opisuje da brdoviti dijelovi teritorija Gradiške pukovnije koji se pružaju prema Pakracu su svi pod gustom šumom i da se ne vidi nijedna gola stijena na tim brdima.²⁰⁸ U opisima rijeka opisuje okoliš uz rijeku Savu kao močvaran i šumovit na obje obale te navodi informaciju da su vlasti rano prepoznale potencijal Save kao plovne rijeke i već 1733. krenule sa velikim akcijama

²⁰⁴ Ibidem

²⁰⁵ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, Demian, 107

²⁰⁶ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, Demian, 108

²⁰⁷ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 58-61

²⁰⁸ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 75

čišćenja njezinog korita i obala (koje su vjerojatno prekinute zbog nedostupnih sredstava i izbijanja ratova u terezijansko doba), no tvrdi da su ponovo pokrenute u novije doba, dajući zanimljivu informaciju kako su 1812. uz rijeku Savu prorijedili sve priobalne šume u širini od 15 hvati/klaftera (oko 28 metara).²⁰⁹ Tvrdi kako je Sava uzvodno neplovna u doba poplava i pri niskom vodostaju (zbog zavojitog toka rijeke, gustog i niskog raslinja, premalog broja uzdignutih terasa i stepenastih nasipa) te da Sava uz svoje veće pritoke u vrijeme poplava izaziva velike štete na poljima i pripomaže stvaranju močvara i bara u nizinskim područjima.²¹⁰ Pri tome donosi zanimljivu informaciju o nekim pritokama rijeke Save (Strug, Bid, Bosut i Jarčina) za koje tvrdi da su ih izgradili Rimljani još kao odvodne kanale koji bi pomagali odvodnji viška vode iz močvarnih područja.²¹¹

Što se tiče tla, navodi kako su brdovito područje Gradiške pukovnije kao i neki manji dijelovi Brodske pukovnije koji imaju tvrdi ilovaču manje plodni nego ostatak zemljišta u Slavonskoj vojnoj krajini, ali tvrdi da su najplodniji ipak banatsko i srijemsko tlo (za Srijem piše da je zemlja gdje teku „med i mlijeko“).²¹² Srijem navodi i kao klimatološku iznimku: u Srijemu lijeske već bacaju svoj cvat krajem siječnja, polovicom travnja cvate sve voće, početkom svibnja sve zimske kulture i raž, a početkom lipnja i vinova loza koja je za berbu već spremna u kolovozu te da se u jesen zna dogoditi i „drugi“ proljetni cvat kod nekih biljaka (i potvrđuje Taubeovu izjavu da su šume zelene po 8 mjeseci).²¹³ Za razliku od Taubea, tvrdi kako je zrak „topao i težak“ u nizinskim područjima, no manje štetan nego prije i da se već krčenjem i isušivanjem močvara te njihovim pretvaranjem u agrarne površine poboljšala i klima u Slavoniji, koja više nije ista onoj koja je bila pod osmanskom vladavinom niti slična onoj „Tacitove Germanije ili počecima engleskih kolonija u Virginiji“.²¹⁴

Za šume Vojne krajine općenito navodi kako su u njima najraširenija vrsta širokolisnog, tvrdog drveća (njem. *Laubholz*) hrast i bukva (hrast po Slavonskoj vojnoj krajini i uz kordon Banske krajine, bukva u Karlovačkom generalatu i po Banatskoj krajini) te potvrđuje prisutnost ostalih vrsta drveća koje su već Taube i Demian nabrojali, ističući kako je u Slavonskoj vojnoj krajini prisutna u velikom broju i orijentalna „turska lijeska“, odnosno medvjeda lijeska (lat. *Corylus Colurna*).²¹⁵ Također spominje i korisne biljke za dobivanje

²⁰⁹ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 86

²¹⁰ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 96

²¹¹ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 99

²¹² *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 105-106

²¹³ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 117

²¹⁴ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 121

²¹⁵ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 146

boja koje lokalno stanovništvo koristi, a za Slavonsku vojnu krajinu prije svega navodi sljedeće biljke kako se mogu pronaći u vrtovima, poljima i šumama: bojadisarski broć ili crveni broć (njem. *Krapp*, lat. *Rubia tinctorum*), bojadisarski bodalj ili šafranika (njem. *Saflor*, lat. *Carthamus tinctorius*) i pasjakovina ili pasji trn/krkovina (njem. *Kreutzdorn*, lat. *Rhamnus cathartica*).²¹⁶ Sa Demianom se također ne slaže u nekim stvarima oko faune koja obitava u Slavoniji, npr. nigdje nije vidio risa niti pronašao „bivola“ kojeg je Taube opisivao.²¹⁷

Za Brodsku i Gradišku pukovniju Hietzinger donosi podatke iz 1819. godine o omjerima i vrsti drveća koja je zastupljena na njihovom teritoriju. Za Gradišku pukovniju nabroja sljedeće: 73 300 jutara hrastove šume, 27 890 jutara bukove šume (problem preciziranja je terminološke prirode – na njemačkom jeziku tog vremena termin za bukvu je *Rothbuchen*, a za obični grab *Weißbuchen*, no autor navodi samo pojam *Buchen*, što označava širu porodicu bukovica kojima grab ne pripada, iako u njemačkom nosi to „krivo“ ime), 15 940 jutara jasenove šume, 3990 jutara šume johe, 1990 jutara šume brijesta, 1990 jutara javorove šume, 1992 jutara lipove, brezine i topoline šume.²¹⁸ Za Brodsku pukovniju ne navodi jutara, već je podijelio šume na one nizinskog i one brdskog pojasa pukovnije u omjerima na osamdeseti dio (x/80). Budući da za Brodsku pukovniju donosi vrlo nerazmjerne podatke o veličini površina (1781. ukupno 104 567 jutara i 175 kv. hvati šumskih površina; 1815. ukupno 135 723 jutara i 52 kv. hvata šumskih površina; po trenutnim mjerenjima iz 1820. 188 248 jutara i 1245 kv. hvata šuma u cijeloj Brodskoj pukovnji, što je vrlo velika razlika u površini u samo 5 godina, no taj problem ću obraditi u sljedećim potpoglavljima)²¹⁹, navesti ću samo udjele u postocima: u nizinskom području pukovnije 67.5 % šuma su hrastove šume (54/80), 25 % su šume jasena i brijesta (20/80), 3.75 % su bukove šume ili šume običnog graba (3/80), 1.25 % šume johe (1/80), 1.25 % javorove šume (1/80), 1.25 % šume lipe, topole i ostalog drveća (1/80).²²⁰

Osim statističkih izvještaja i putopisnih opisa toga vremena, kao povijesne izvore se mogu koristiti i kronike, za ovo područje franjevačkog samostana Presvetog Trojstva u Slavonskom Brodu. Iako franjevci ne donose podatke o stanju šuma, oni donose podatke vezane za okoliš samog grada Broda (Slavonski Brod) kao važnog trgovišta, kontumaca i glavne utvrde Brodske pukovnije koji također utječu direktno i indirektno na stanje šuma.

²¹⁶ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 149

²¹⁷ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 150-160

²¹⁸ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 132 (vidi bilješku 17)

²¹⁹ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 127

²²⁰ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 132 (vidi bilješku 17)

Najvažniji podaci iz te kategorije su klimatske pojave, izlivanje rijeke Save, tektonski poremećaji, godišnji urodi i epidemije bolesti. Ovi svi čimbenici utječu na šume u nekoj svojoj specifičnoj pojavi, kao npr. duge zime na potrošnju ogrjevnog drveta, potresi, poplave i jako nevrijeme mogu oštetiti i srušiti stabla, a glad i bolest utječu na demografsku i radnu snagu stanovništva, što može utjecati na radove oko šume i drvene građe. Tako bilježe u brodskoj okolini snažne potrese 1739., 1773., 1807., 1809., 1810., 1817. i 1830. (za ovaj zadnji tvrde da se događao u periodu od 12. do 20. siječnja dva-tri puta dnevno, ali slabijeg intenziteta).²²¹ Poplave i izlivanje rijeke Save mnogo su češća (čak 12 poplava zabilježeno u periodu 1770.-1833. godine) i većeg intenziteta, o čemu svjedoči sljedeći opis poplave u svibnju i lipnju 1775. godine:

*30. Ovoga mjeseca rijeka je Sava preplavila polje Vijuš i hrvatske ciglare, što im je nanijelo štetu od više tisuća cigli. Ova je rasla svakodnevno do 8. lipnja toliko, da je isprala naše dvorište sve do oraha, štalu s novim podom, poplavila pekaru, podrum, odakle (...) 11. lipnja nismo mogli izvući vina, a voda je nadvisila i prag žitnice preko pet palaca. Ta se poplava sa pravom smatra velikom (...). To preobilje vode, probivši nasip, toliko je preplavilo gornja sela uz Savu, kao i donja, da su ljudi, kako bi spasili sebe i svoju stoku, bili primorani napustiti kuće i skloniti se u brda. Našu su Tvrđavu vojnici čuvali danju i noću postavljajući nasipe, jer bi inače silni vodeni val preplavio i Tvrđavu i cijeli Brod. Ipak je voda doprla do sredine gradskog trga, tako da je prolaz uz Savu prema trgu bio zatvoren. Napokon se voda iz našega dvorišta počela povlačiti 19. lipnja, a 30. se potpuno povukla u svoje korito.*²²²

Obilne kiše i nevremena su se u pravilu javljala iste godine kada su bili zabilježeni potresi i poplave te se mogu promatrati i kao glavni uzročnici nastupanja loših žetvi i uroda (najlošije su bile 1815., 1816. i 1830. godina, kada su bile velike gladi širom Slavonije)²²³. Iako je Sanitarni kordon bio vrlo učinkovit što se tiče obrane od epidemija bolesti, naročito kuge iz Bosne, osim individualnih slučajeva i upisa oko događaja u kontumacu, postoji samo jedan upis koji upućuje na epidemiju kuge, a to je upis iz veljače 1816. godine, gdje se spominje pojava kuge u Dubici i Jasenovcu u Gradiškoj pukovnji, ali da je suzbijena brzim djelovanjem tamošnjih vojnih i kordonskih zapovjednika.²²⁴ Budući da je u toj godini vladala velika glad, za zaključiti je da je pao imunitet stanovništva te su se time razvili pogodniji

²²¹ *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi, sv. I i sv. II*, ur. E. S. Biber, preveo J. Barbarić (Matica hrvatska, Slavonski Brod, 1995-1997.), sv. 1, 87; 211, sv. 2, 49; 77; 101; 229; 335

²²² *Kronika franjevačkog samostana...*, sv 1, 239

²²³ *Kronika franjevačkog samostana...*, sv 2, 219; 221; 339

²²⁴ *Kronika franjevačkog samostana...*, sv 2, 215

uvjeti za epidemijske ekspanzije bolesti. Također toj godini je prethodila katastrofalna poplava Save u srpnju 1815. godine, o kojoj svjedoči sljedeći zapis:

*Ovaj mjesec je bio veoma vlažan i kišovit te je spriječio mnoge ljude u košnji sijena i berbi zasijanih plodova, tako da se Sava dvaput razlila, zagadila livade i usjeve te upropastila zasijana polja. Narod je Gospodinu vapio da ga oslobodi toga biča, no svoj život nije popravio. Očajan je tumarao i međusobno mrmljao tužeći se: Što nam je činiti, hrane nećemo imati niti za božićne blagdane, jer je sve uništila voda?.*²²⁵

No bilježe franjevački kroničari i „dobre godine“, kada su žito, voće i vino dobro rodili, a ponajviše su to bile 1774. godina i 1807. godina, za koju navode kako ljudi „ovdje i u Mađarskoj“ ne pamte otkad je ovako dobar urod bio, samo što „ovdje“ nisu snizili cijene kao „u Mađarskoj“.²²⁶ I šume su znale direktno stradavati od olujnih nevremena, poplava i potresa. Tako se bilježi podatak u Ekonomskim Protokolima Slavonske generalkomande iz 1780. godine, kako su tijekom ljetnih nevremena u srpnju i kolovozu te godine bila porušena i izvaljena oko 30 103 stabla na području Brodske pukovnije,²²⁷ a naposljetku je utvrđeno da se radilo o 20 803 stabla hrasta i 9300 stabala drugog, „neplodonosnog“ drveća (njem. *unfruchtbare Bäume*).²²⁸

Budući da je ovo potpoglavlje započeto sa opisom Slavonije, Srijema i Posavine kao šumovitom, močvarnom, neprohodnom i mračnom divljinom, poput one tacitovske Germanije ili engleskih sjevernoameričkih kolonija sa početka 17. stoljeća, u kojoj jedino „domorodački divlji narod“ može opstati, završio bih ga sa opisom i citatima jednog „domoroca“ koji je rođen i odrastao u tom kraju, poznatog babogredskog učitelja i pisca Mijata Stojanovića (1818.–1881.), koji je opisao slavonski okoliš u svome djelu *Slike iz života hrvatskoga naroda po Slavoniji i Srijemu*. Iz njegovog opisa proizlazi jedna sasvim drugačija slika Slavonije od prethodno analiziranih autora te će to najbolje pokazati sljedeći opisi:

Liepo je vidjeti zelene šume. po kojih granata, orijaška stabla dižu ponosite krošnje, ukrašene kitnimi hvojami, k' nebu pod oblake, gdje se žarke munje kriese. A vjetrovi dušu, sad jug, sad iztočnjak, sad zapadnjak, sad sjever, kano da provode igru sa grančicama, sad leperšeći

²²⁵Kronika franjevačkog samostana..., sv. 2, 211

²²⁶Kronika franjevačkog samostana..., sv. 1, 237 ; sv. 2, 47

²²⁷HR-HDA-Fond 430 (Slavonska Generalkomanda), *Protocolum in Oeconomicis*, knj. 105. Upis za 73. Sjednicu 12. rujna 1780. godine

²²⁸HR-HDA-Fond 430 (Slavonska Generalkomanda), *Protocolum in Oeconomicis*, knj. 105. Upis za 77. Sjednicu 24. rujna 1780. godine

tihano, sad zujeći jače i škripeći puklom granom, sad svom snagom lomeći izdanke i grane, ili čupajući stabla iz koriena. Milo je pogledati bregove i planine, okićene sadovi i zasijane vinogradi, kano kitami liepa cvieća.

*No njive mile moje postojbine izkrčene, uzorane na slogove i zasijane razlikim žitom, sad zelene i šarene u cvietnom proljeću u slici cvietne mladosti svoje, sad zlatne o žetvi, u radjajuće doba pune blagoslova božjega.*²²⁹

Osim šuma, ovdje Stojanović ističe također važnost oranica. Budući da ovi opisi nastaju u 19. stoljeću, radi se o dobu nakon agrarnih reformi i fiziokratizacije slavonskog vojnokrajiškog društva, kada je slavonska Posavina sve više dobivala izgled ratarskog okoliša. Stojanović prije svega tu iznosi jedno pozitivno viđenje kultiviranog okoliša, gdje uvrštava i slavonsku šumu, što je u opreci sa zapažanjima putopisaca koji su opisali Slavoniju u 18. stoljeću.

Livade su ponajviše po nizinah, na planinskom podnožju uz bare, struge, potoke i rieke. A po njih vidiš svagdje gajeva, šumica i voćnjaka. Gotovo po svakoj livadskoj medji raste grmlje: ljeskovo, žestilovo, svibovo, piskalovo, udikovo, bazgovo, drienovo, glogovo, kukinjovo, rakitovo, vezovo. Po livadi raste livadska djeteljina, mekuša, vlasulja, konjogriz, okan, metvica, bokvica, šavranjica, kiseljak, grahorica, zubra, ružmarinka, presličica, slakovina, kopitnjača, poputnjača, kaloperka, šašovača, stoklasača, mišakinja, netežak, jaglac i druge travne vrsti, od kojih mnoge cvatu liepo razlike i šarene.

*Miris livadske trave, pokošene, nadilazi ugodnošću i milinjem gotovo sve mirise vrtnoga cvieća. A reko bi čovjek, mati je priroda u tom mirisu ujedinila sve slasti, sav ugodni vonj cvietnih mirisa i ruže i ljubičice, karanvilja i ruzmarina, gjurgjica i božjega drvca, čubra i kalopera, metvice i rutvice, zumbula i ljiljana, smilja i bosilja ...*²³⁰

Nastavlja s opisom livada i raznih vrsta biljaka koje se mogu pronaći na njima. Za razliku od putopisaca i statističara koji su bili stranog podrijetla i nisu možda najbolje poznavali lokalnu floru i faunu, Stojanović nam je iznimno vrijedan izvor (poput Relkovića u 18. stoljeću) što se tiče bogatstva narodnog nazivlja lokalne flore i faune.

²²⁹ Mijat Stojanović, *Slike iz života hrvatskoga naroda po Slavoniji i Srijemu* (Vlastita naklada pisca, Zagreb, 1881.), 4

²³⁰ Stojanović, *Slike iz života hrvatskoga naroda...*, 5

Krasno je viditi voćnjake sa stablih jabukovih, kruškovih, sa orašjem, višnjami, trešnjami, tunjama (gunjama), oskorušama, mušmulama i drugim stabli sa velikimi otrokama, sa širokim granami prostirućimi se u okrug sa krošnjom sastojećom se iz mnoštva kitnjastih grančica i listnastih hvojah. Liepi su i gajevi sa grmjem i šikarjem i sa pojedinimi stabli: ali šume, lugovi sa stoljetnim hrašćem i drugi mi ogromnima stabli, zaista su veličajne. Kudgod pogledaš okom u šumi, vidiš oriaška stabla, kako uzdižu gore u zrak k' nebu pod oblake silne otroke i visoke svoje grane. Debela su i visoka hrastova stabla, odjevena hrapavom, izpuckanom, debelom korom, po kojoj se uhvati kadšto mav zelenkasti, žutkasti ili bielkasti kano svjedok starodrevnosti, a grane su i otroke razvržene na strane, vršika krošnje siže pod oblake, kud se često krese hitre munje i letaju suri orli i sivi sokoli. Ima po slavonskih šumah i mnogo jasena i drugih vrsti stabala. Na mnogih stablih nalaze se gnjezda: orlova, sokolova, kanjugova, kobčeva, piuljačina i drugih velikih ptica; po stablih raste imela, od koje se pravi lepak, rastu po hrašću šiške i šišarice, izpod hrastova žilja zecgljive, po stablih škripnjevi, kadionice i gube (trud), po brestovih kladah gljive brestovače (dobre za jelo kano i zecgljive), a po gustih šumah na zabitnih mjestih u šupljih stablih nalazese ležaje kurjačje, lisičje i drugih zvijeri.

Velike su i prostrane slavonske šume prostiru se skoro neprekidno po cijeloj Slavoniji od hrvatske medje do preko pol donjega Sriema. Ondje nalazi lovac kuna, vjeverica, lasica, dabara, njekoč, (dok su šume za moga djetinstva još veće i gušće bile) risa, divljih mačaka; razne vrsti ptica: orlova, kanjuga, piuljača, kobaca, sokola, jastrebova, grlaša goluba i grlica, žuna, droždova, šljuka, djetelja, vuga, slavulja, kukavica, brzelja, gavrana, vrana; čavka, sinica, vrabaca; po šumskim barami vide se: čaplje, galebi, čigre, labudi, guske, patke, eje, liske, ronci i mnoge druge ptice štulače i plovce. U šupljih stablih ima dosta: puhova, lasica i miša. U šumi nalazi se divljih pčela, stršena, osa, obada, muva, mušica, kamara, buba, leptira, crvi, mravi i svake vrsti sglavkara. Ljeti je u šumi sjenka i hladovina. Na mnogih mjestih u šumi odjekuje se odziv svakoga glasa. U jesen pune su slavonske šume žira, bukvice i svinja.²³¹

Stojanović nastavlja s opisom šuma i faune, pri čemu je naglasak opet na bogatstvu narodnog nazivlja. Zanimljivo je također usporediti nabrojenu faunu s opisima faune koje nam donosi Taube u drugoj polovici 18. stoljeća ili Demian s početka 19. stoljeća, gdje se mogu vidjeti neke promjene, ali i nepodudarnosti, kao npr. činjenice da Stojanović ističe kako

²³¹ Stojanović, *Slike iz života hrvatskoga naroda...*, 10-11

su u doba njegove mladosti u šumama mogli biti viđeni ris ili divlja mačka (kao što Taube navodi), dok Demian ističe kako nigdje nije vidio risa na području Slavonske vojne krajine. Za opise šuma također potvrđuje činjenicu da je najraširenija vrsta hrast, a da ga slijedi jasen i „druge vrste stabala“. Budući da je faunu i ostatak flore vrlo detaljno nabrojio i opisao, začuđujuće je ovdje što Stojanović odustaje nakon hrasta i jasena nabrajati druge vrste stabala. Radi li se o jednostavnom izostavljanju informacija zbog neznanja, tekstualnog stila ili je posrijedi možda činjenica da hrast (u kombinaciji s jasenom) čini većinu, odnosno dominantni dio slavonskih šuma te stoga Stojanović smatra da nije potrebno nabrajati ostale vrste, budući da su zastupljene u manjim postocima? U prilog tome također idu već prikazani udjeli drveća u šumama Brodske i Gradiške pukovnije koje je dao Demian.

Jedva išta u meni može pobuditi toliku pobožnost, kano kad se sam samcat šećem po šumi (što sam u Slavoniji, u miloj mi postojbini često činio) i nigdje se u meni tako neposestre milinje i slast prirode i pobožnosti kano ondje, u zabitnom, tihom lugu. Kad podnevnog sunca žar i sjaj probije kroz šumsko zelenilo, i svako drvo, svako stablo postane sviećnjakom i svaki listak na drvetu sviećicom, od kojih prosunji prosiplju se kano veliki dukati po šumskoj tratini. Kako je tad sve zeleno, sve sjajno, sve toplo; sve vonja! Gdje li je na tom svijetu gradjevina toli krasna, kano što je svod grana na visokih stablih, a nad granami žarko sunce i ljetno, vedro nebo !

U takovom hramu stojeći počuti čovjek duboko u svomu srdcu, kako je malen, ubog i grišan, skoro reći nevriedniji od posljednjeg suva listka, štono ga vjetar obara i baca na zemlju s' drveta. Onaj listak, što opada s' drveta, nije opao po svojoj volji, nego ga je taknuo božji prst i oborio: ali koliko i koliko puta odpadne čovjek od Boga srušen burom svojih strastih, odpadne po svojoj volji griehom od Boga. Ipak u šumi, u tom veličanstvenom hramu majke prirode pobožna duša skrušivši se i izmolivši "Gospodine pomiľuj!" uznese se i zapjeva "Slava Bogu na visini!" iakoprem je nedostojna i nevriedna, rada je navješćivati slavu Gospodnju, i veselit se nad slavom, veličinom i krasotom božjom, kano mala mušica, što lepeće i raduje se na prasunju ljepoti.²³²

Na kraju opisa Stojanović daje jedan iznimno osoban, retrospektivan i emocionalan stav o slavonskoj šumi, kakav se ne može pronaći kod ranijih izvora. Za Stojanovića šuma ima gotovo religiozno i mistično značenje te duševno-iscjeliteljsku moć. Ovaj opis je izvrstan uvid u individualnu percepciju i odnose prema šumi od strane lokalnog čovjeka, iako Stojanović nadilazi prosječnog stanovnika Slavonske vojne krajine svoga vremena (visok

²³² Stojanović, *Slike iz života hrvatskoga naroda...*, 11-12

stupanj obrazovanosti) te naposljetku s namjerom ostavlja ovakav opis, ipak se kroz njega može dobiti uvid u dio percepcije, emocije i odnosa lokalnog stanovništva prema šumama.

4.2.Službena politika vojnih vlasti: pravne odredbe, uredbe i zakoni vezani za šume i šumarstvo u Slavonskoj vojnoj krajini u 18. i 19. stoljeću

Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. Habsburška Monarhija se širi na prostor Panonske nizine, tradicionalno shvaćene kao jedne od najplodnijih europskih nizina, koju karakterizira izrazito vodno bogatstvo. Istovremeno, zbog društvenih i političkih faktora prijašnjih nekoliko stoljeća, ona je područje izrazito slabe naseljenosti sa neuređenim i „ratobornim“ društvom te niske razine obrađenosti i količine agrarnog zemljišta, što je zahtijevalo od strane novih vlasti velika ulaganja u poljoprivrednu i upravnu infrastrukturu, kao i potpuno „socijalno discipliniranje“ naroda.²³³ Interesi habsburškog Dvora i metode provođenja istih su uključivali direktnu kontrolu nad teritorijem, aktivnu demografsko-kolonizacijsku politiku, korištenje dostupnih resursa *in loco* te razvoj ekonomije „stvaranja viškova“. Već su spomenuta društveno-politička i demografska situacija te privredna „zaostalost“ stvarale velike izazove i zahtjevale velika ulaganja državnog aparata u svrhu njihovog željenog uređenja, no tu je također i veliku ulogu igrao slavonski okoliš. Faktor okoliša se često zapostavljao u tradicionalnim historiografskim istraživanjima, no on je jedan od najvažnijih čimbenika za formiranje društva toga doba, odnosno Roksandić to objašnjava ovako:

*Bilo bi sasvim neprimjereno reći da je prirodna sredina ikada bila nevažna u konstituiranju sustava vlasti i moći »starog poretka«, dakle u razdobljima kada je agrarna ekonomika bila odlučujuća u međuodnosu čovjeka i njegova okoliša. Napose je to bilo važno kada se radilo o pitanju kontrole nad izvorima vode i vodotocima. Međutim, tek u ranome novom vijeku, razvitkom modernih država te s mnoštvom tehnoloških »revolucija« i njihovih ekonomskih aplikacija, međuodnosi čovjeka i njegova okoliša silno su se usložili, dakako konkretno historijski uvijek različito, u distinktivnim makro i mikro ekosistemima.*²³⁴

Osim kontrole nad vodotocima (Save i Dunava te njihovih pritoka) u slučaju Slavonske vojne krajine važna je bila politika prema njezinom šumskom bogatstvu i kako ga najbolje iskoristiti za državne (dinastijske) interese. Zanimljiv primjer toga bi bila

²³³ Drago Roksandić, „Posavska Krajina/Granica od 1718.-1739. Godine“ u: *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, br. 3 (Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju/Meridijani, Zagreb, 2007.), 64

²³⁴ Roksandić, „Posavska Krajina/Granica...“, 63

korespondencija zapovjednika Posavske krajine Maksimilijana Petraša i princa Eugena Savojskog u proljeće 1718. godine, gdje Petraš navodi sljedeće:

*I u drugim granama trgovine naći će i država a i podaništvo velike koristi, jer bi car, ako mu se odstupi ova bosanska pruga, postao jedinim gospodarom rijeke Save. Dobavile bi se i velike šume a njima bi se trgujući niz Dunav u Turskoj samoj sticalo mnogo. Nadalje bilo bi moguće mnogo dolina koje utječu na sjever prema Savi i kojima se razasijaju fabrikati i proizvodi bosanski, zatvoriti te postavljajući na rijeci carine, državi naći novih vrela prihoda. Niz rijeku je lako provijeti tvrgjavu Biograd drvima za ogrjev i za gragju te dobiti onamo svake ratne sprave: jednom riječi, Sava je udobna prometna linija, kojom se mogu sve ratne potrebe dopremiti u Srbiju.*²³⁵

Ovo nam pokazuje usporedne i međusobno povezane državne interese u kontroli plovnih putova i nadzora nad šumskim resursima. Jasno su izražene merkantilističke vrijednosti (trgovina i promet) i nema još naznaka fiziokratskih procesa i ideja za slavonsku Posavinu.

Iako je već bilo riječi o krčenjima i čišćenjima Posavske krajine prvoj polovici 18. stoljeća za vrijeme vladavine Karla VI., tek dolaskom njegove kćeri Marije Terezije na vlast i njezinim reformama 1750-ih godina možemo reći da započinje opsežnija i zakonski određenija politika odnosa prema posavskim šumama. Ta politika svoj početak bilježi terezijanskim Šumskim redom iz 1755. godine (modificirani Šumski i lovački red grofa Grasalkovića, no svakako treba naglasiti kako su se terezijanske uredbe u periodu od 1750. do 1780. često modificirale, mijenjale i nadopunjavale) u kojem su Gradiškoj i Brodskoj pukovniji dodijeljeni po jedan šumarnik ili šumski ophodnik (njem. *Waldbereiter*) te dva za Petrovaradinsku pukovnicu, sa plaćama od 200 guldena i besplatnim stanom, podređeni Slavonskoj generalkomandi u Osijeku te je svaki u doba sječe imao pod sobom 5 izabranih kaprala (lugara).²³⁶ Ovaj pravilnik, uz urbare Marije Terezije u civilnim dijelovima Hrvatske i Slavonije, možemo promatrati kao prve veće centralističke reforme privredno-pravnog života u Monarhiji, koje su do tada bile isključivo ili većinski u rukama lokalnog plemstva, klera i građanstva, temeljene najčešće na starim statutima i običajno-ugovornim pravima. Šumski red je sadržavao upute o tome kada se obavlja sječa drveta, koje se drvo smije sjeći te je dala prava izdavanja šumskih cedulja (njem. *Waldzettel*) za besplatno drvo vojnim zapovjednicima

²³⁵ Gustav Bodenstein, „Povijest naselja u Posavini 1718.-1739.“ u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 24 (Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912.), 585

²³⁶ Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze ...*(II), 607

po savjetovanju sa šumarnicima, kao i pravo odluke kome će biti dodijeljena, a kome neće.²³⁷ Zanimljivo je prije svega što se u uvodu Šumskog reda Marija Terezija dotiče fenomena „nestašice drveta“ te, potaknuta time, u prvoj točki zakona moli da se umjesto sječe zdravih i stojećih stabala očisti šumski pod od srušenih i starih stabala te ukoliko se mora raskršiti veće područje, neka se ostavi nekolicina zdravih stabala za prirodno pošumljavanje. Daljnje točke se tiču vremena sječe općenito, a to je najbolje za tvrdo i meko drvo raditi u zimskim mjesecima (prosincu, siječnju i veljači), kada „drvo ne leži u vlastitom soku“, a ako se već mora cijepati ogrjevno drvo zbog hladnijeg vremena, onda neka to bude za „punog mjeseca“.²³⁸ Jedna od važnijih promjena za sječu drveća je promjena tehnike sječe: drvo se do terezijanskog doba cijepalo i obaralo sjekirom, a Šumskim redom sada je uvedeno korištenje pile kao jedinog dopuštenog oruđa za rušenje i tesanje stabala visoke šume (navodno je gubitak drvene građe 15-20% manji prilikom korištenja pile), koja se koriste kao građevinsko drvo, dok je panjače (u starosti od 16-20 godina) dopušteno i dalje cijepati sjekirom, ali što niže i urednije na panju.²³⁹ U kasnijem izdanju uredbe donosi i opis kako se pravilno koristi pila prilikom rezanja drveta i kako s njom pravilno oboriti drvo u šumi.²⁴⁰ Od tada se zapravo događa velika podjela u sječama šuma: jasno se mogu razlikovati sječa građevinskog i sječa ogrjevnog drveta. Ta se podjela vidi i iz tablica i formulara koji se prilažu novim uredbama, gdje se recimo stabla u visokim šumama (građevinsko drvo) u terezijansko doba zbrajaju pojedinačno, dok se u niskim šumama (ogrjevno drvo) procjenjuje drvena građa po hvatima.²⁴¹ Uz to je zanimljiva uredba o ugljenarima i kako se za dobivanje drvenog ugljena smiju koristiti isključivo ostaci krnjih, grbavih, suhih ili mrtvih stabala koji se ne mogu iskoristiti za druge svrhe te da se ugljenice (karbunice, postave za pravljenje ugljena) postave ispred ili izvan šuma i da se smiju pokrivati srušenim ili preostalim granama nakon sječe, a ako takvih nema, onda nekom drugom travnatom vegetacijom.²⁴² Vrlo bitna odredba za područje Slavonske vojne krajine, posebno Brodske pukovnije gdje je svinjogojstvo bilo najrazvijenije, bila je odredba o žirovanju svinja u šumama, gdje je pukovnik imao pravo dati graničaru dozvolu o žirovanju do 15 svinja besplatno u krajiškim šumama, dok bi za svaku svinju iznad toga morao platiti (krajišnik je plaćao po veličini svinje 12, 6 ili 2 krajcara, dok je

²³⁷ Ibidem

²³⁸ *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. Bis 1780., die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz besten, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch* III. i IV. Svezak. (Izdao J. Georg Mötzle, Beč, 1786.), sv. 3, 470

²³⁹ *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze...*, sv. 3, 470-472

²⁴⁰ *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze...*, sv. 3, 564-567

²⁴¹ *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze...*, sv. 3, 484-486

²⁴² *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze...*, sv. 3, 475

provincijalac morao platiti 18, 12 i 9 krajcara).²⁴³ Također plaćao se porez (njem. *Waldtaxe*) na sve ono drvo koje se prodavalo i nije ulazilo u besplatnu drvenu građu, pa je tako za 6 hvata dugačak i 1 stopu debeo hrastov trupac porez iznosio 1 floren i 30 krajcara, za 3 hvata dugačak i 1 ili pola stope debeo hrastov trupac 45 krajcara, za 1 hvat nacijepanog hrastovog drveta 5 groša, za 1 hvat nacijepanog mekog drveta 4 groša i dr.²⁴⁴

Dolaskom Josipa II. na vlast i preustrojem Vojne krajine u kantonalni sustav, donijete su jozefinske reforme i promjene unutar šumskih zakona. Jozefinska uprava donosi tzv. „Šumske uredbe“ za područje Varaždinske, Banske i Slavonske Krajine (uredbe su sačuvane na „slavonskom ili hrvatskom“ jeziku u sklopu fonda Babogredske Satnije Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, a na standardni jezik ih je preveo i objavio Nikola Cik u sklopu svog rada *Ekohistorija Đurđevca i Virja u drugoj polovici 18. stoljeća*). Uredbe započinju ovim uvodom:

Budući da uspješno i temeljito uređenje carske kraljevske krajiške šume prvenstveno i osobito spada, ne samo na novo uređenje kantona, nego je njihova zadaća, sada i ubuduće, sačuvati cara i općine od prepoznatih gubitaka u šumama. Zemlja, kojoj broj stanovnika svake godine raste i prirodnim priraštajem i naseljavanjem, mora uzgajati drvo kao jednu ljudsku potrebu iz godine u godinu. Kako je poznato da stablu hrasta treba 200, cera 150, a bukve 120 godina za njihovo sazrijevanje, može se zaključiti da vrlo sporo rastu, a jako brzo se potroše.

Svatko tko poznaje krajiške šume i njihovu sadašnju zadaću, može primijetiti da najveću pažnju treba posvetiti njihovom održavanju. Zbog toga je potrebno donijeti takve uredbe koje će spriječiti nestajanje šuma, sada i ubuduće.

*Zato se do sada važeći običaji ne samo sasvim ukidaju, nego se sva moguća pažnja treba posvetiti očuvanju šumskog fonda. S druge pak strane ljudi moraju, ne samo održavati mladu šumu, nego je uzgajati i saditi. Šuma se svake godine troši, a o njenom uzgoju vodi se premalo brige. Dogodi se da čovjek prođe čitav komad šume, a ne vidi nijedno stablo hrasta, što bi moglo rezultirati posljedicom da se krajiške šume iz godine u godinu smanjuju i naposljetku sasvim posijeku.*²⁴⁵

Iz priloženog citata se može zaključiti da jozefinska administracija nastavlja sličnu politiku poput terezijanske, u smislu da stavlja naglasak na „nestanak šuma“, osobito hrastove

²⁴³ Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze... (II)*, 608

²⁴⁴ Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze... (II)*, 607 (vidi bilješku)

²⁴⁵ „Šumske Uredbe (1787.)“, objavio i preveo Nikola Cik u: *Ekohistorija Đurđevca i Virja u drugoj polovici 18. stoljeća*, diplomski rad (Filozofski Fakultet u Zagrebu, 2015.), 373

šume, za koju Dvor i vojne vlasti pokazuju izraziti interes. Dalje u Uredbama opisuje koja su tri krivca za nestanak krajiških šuma: sječa mladog drveća, korištenje mladih hrastova u krajiškoj svakodnevici i stoka (goveda, koze i ovce) koja popase sve mladice i korijenje mladih biljaka u šumi.²⁴⁶ Zato se prve odredbe odnose na hrastovu građu, odnosno zabranjuje se daljnja izgradnja kuća i javnih zgrada sa hrastovinom (za javne zgrade i časnicičke stanove neka se koristi „bijelo drvo“, odnosno bukva, jasen ili grab), osim u slučaju krovišta ili kod graničarskih kuća pragova koji su u doticaju s močvarnim zemljištem. Sljedeće stoji za graničarska prava na drvenu građu:

Visoka milost daje besplatno krajišnicima potrebno građevno i ogrjevno drvo i oni time moraju biti zadovoljni te ne trebaju tražiti dodatne količine drva za paljenje ugljena, drvo za oblice, držala, drvene vile ili kolje za prodaju, ili pak da bi sjekli i prodavali suho ili sirovo drvo od onoga što im je poklonjeno. Graničari su dužni za svaku prodaju ili zamjenu drva tražiti dozvolu i platiti propisanu šumsku taksu, a koji bi napravili suprotno biti će najstrože kažnjeni. To se odnosi i na sve majstore i zanatlije, to jest kovače, kolare, stolare, bačvare i vodeničare, koji ionako dobro zarađuju. Što se pak tiče graničarskih zahtjeva za besplatnim drvom, osim što kantonski viši i niži časnici svake godine u rujnu trebaju popisati sve vrste traženog drva, oni trebaju obilaziti od kuće do kuće i utvrditi stvarne potrebe krajišnika.

(...)

Na očuvanje hrastovog drveća trebaju posebno paziti kantonski časnici, komandanti i komesari, te ne davati dozvole za sječ u hrastova pruća, kolja, oplata, dasaka za krovišta, četki i vodeničkih lopatica. U onim predjelima gdje drvo besplatno dobivaju građani, također se zahtjevi trebaju predati i popisati u mjesecu rujnu. Pošto Magistrat to mora potpisati, mora i paziti da se dobiveno drvo ne proda, razmijeni ili stavi na tržište bez plaćanja propisane šumske takse. Sva šuma koja se dobije besplatno, treba se po propisanom načinu obilježiti i sjeći u studenom, prosincu ili siječnju.²⁴⁷

Što se tiče same sječe, uredbe savjetuju da se sječa izvršava iz smjera juga i treba se paziti da prosjeci ne budu preširoki, jer treba čuvati mladice od udara vjetra i toplinskih valova. Nadalje spominje kako se u savjetu sa šumarima trebaju odrediti mjesta za sječ u, a ne sjeći proizvoljno te da na površini od 1 jutra ostave 16-20 hrastovih stabala za sjeme, a

²⁴⁶ „Šumske Uredbe (1787.)“, Cik, 376

²⁴⁷ „Šumske Uredbe (1787.)“, Cik, 373-374

ukoliko na sječenom terenu nema hrasta, onda treba izdvojiti taj broj bukvi, joha i jasena.²⁴⁸ Uredbe reguliraju također da šuma nakon sječe mora biti očišćena od ležećih stabala i da se ne smije ostavljati drvo da trune na šumskom podu, već da se sva građa izveze iz šume (ukoliko graničar nema sredstva izvoza ili skladištenja drveta, onda je dužan prepustiti tu građu drugome), no pri tome se stabla ne smiju vući, već kolima izvesti i to do blagdana sv. Josipa (19. ožujak). i onome tko ne izveze do tada će drvena građa biti oduzeta, a sam izvoz je bio dozvoljen ponedjeljkom, utorkom i srijedom, dok je ostatak tjedna šuma bila zatvorena.²⁴⁹ Dalje slijedi odredba da se šuma ne smije sjeći, ako ima ležećeg, suhog, nagnutog ili ogorjelog drveta u prostoru od 2 sata hoda od sela nego se ima prvo očistiti ta površina od takve vrste drveća (besplatno i bez izdavanja cedulja), ali ako je šuma udaljenija od 2 sata hoda i nema takve građe u blizini, onda se smije sjeći hrast, klen, brijest i bukva i *to na način da se cijelo deblo iscijepa na metricu, a kvrge i granje slože na hrpu, što moraju odobriti kantonski časnik, dočasnik i šumar*²⁵⁰ i tad šumar mora izdati krajišniku šumsku cedulju. Ako krajišnik izgubi cedulju ili je ne vrati natrag šumaru nakon izvoza drveta, mora platiti pola šumske takse ili poreza koji je bio zapisan na njoj (Provincijalci su plaćali puni iznos), a tu su taksu inače plaćali vodeničari, bačvari, kolari, kovači, remenari i svi graničari koji su se bavili obrtom vezanim za drvo ili trgovali drvenom građom (pčelari su bili oslobođeni dotadašnjih poreza držanja košnica u šumi).²⁵¹ Od ostalih zabrana najvažnije su sljedeće:

Potkapanje, spaljivanje, odsijecanje kvrge i guljenje kore najstrože je zabranjeno i sudski kažnjivo.

Stanovi i konaci: zabranjeni su i nedopustivi u svim graničarskim šumama.

Od Đurđeva do Miholja ne smije se u šumi ložiti vatra pod prijetnjom najstrože kazne. Ako se dogodi šumski požar, sva obližnja sela moraju se uzbuniti zvonjavom i žitelji trebaju ugasiti zapaljenu šumu. Tko zapali ijedno stablo biti će kažnjen po ratnim vojnim pravilima.

Najoštrije se zabranjuje povećanje postojećih krčevina i krčenje novih bez dopuštenja.

Najstrože se zabranjuje opsijecanje drveća za ishranu stoke zimi. Zbog toga pastirima nije dopušteno nositi sjekire u šumu jer će im one biti zaplijenjene.

²⁴⁸ „Šumske Uredbe (1787.)“, Cik, 375

²⁴⁹ „Šumske Uredbe (1787.)“, Cik, 376

²⁵⁰ „Šumske Uredbe (1787.)“, Cik, 377

²⁵¹ „Šumske Uredbe (1787.)“, Cik, 378

Za oblice se najstrože zabranjuje sjeći hrast, bukvu, brijest i jasen, već je za takvu upotrebu dopušteno sjeći samo lijesku i brezu.

Trešenje žira i bukvice, kao i njihovo sakupljanje, zabranjeno je, osim onoga što nije prikladno za sjeme.

Za ograde se ne dozvoljava sječa nijedne vrste pruća, osim ljeskova i vrbova šiblja te grabovog granja.

*Drvo potrebno za pleter: Tu se ne smije ništa drugo osim ležećih sušaca koristiti. Ako takvoga ne bi bilo u blizini, šumar nikako ne smije dopustiti sječu nijedne druge vrste osim brijestovog, topolovog i rakitovog drveta. Kako se brijest i topola, zbog debljine, bez pile ili klina teško cijepaju, ako nema alata treba ga kupiti novcem iz carske blagajne, a ne dozvoliti rušenje zdravog i korisnog drveta.*²⁵²

U zabranama se jasno ističe važnost hrastovine u očima državnih (vojnih) vlasti, zato jer većina odredbi upućuje krajišnike na korištenje ostalih vrsta drveća za svakodnevnu upotrebu, dok se korištenje hrastovine dozvoljava samo u određenim i ograničenim uvjetima. Zanimljiva je također i odredba koja zabranjuje daljnja krčenja bez dopuštenja vojnih vlasti, budući da istovremeno josefinska administracija nastoji proširiti fiziokratske ideje u Monarhiji, a s druge strane želi potpunu kontrolu i uvid u sve fiziokratske procese unutar društva kojeg se, kroz ovakve i slične pravne odredbe, nastoji socijalno disciplinirati.

Osim zabrana uređuje se i šumarski ured, iako moderno šumarstvo u Monarhiji kao takvo počinje funkcionirati tek nakon reformi šumarskih zakona 1850. godine, ovdje bilježimo početke održivog šumarstva kao zasebne instance i odjela unutar vojne uprave. Kao i za vrijeme Šumskog reda Marije Terezije, šumarsko osoblje djeluje na 3 hijerarhijske razine (od najviše prema najnižoj: šumar, šumarski nadzornik i šumarski kaplar ili lugar), a svaka razina odgovara određenoj vojno-kantonalnoj administrativnoj jedinici: šumar na razini pukovnije, šumarski nadzornik na razini kantona i šumarski kaplar na razini satnije. Od šumara i šumarskih nadzornika se očekuje poznavanje, čitanje i pisanje na službenom jeziku kao i znanje šumskih zakona i šumarskog zanata te moraju biti ljudi od izuzetnog vladanja i manira, dok je za šumske kaplare ili lugare dovoljno da poznaju šumske zakone, da su prikladni za službu te da nisu „odani piću“.²⁵³ Obveze šumara su da odrede šumske okruge koje lugari moraju ophoditi i pregledavati (pogotovo u danima i noćima kad su sajmovi u

²⁵² „Šumske Uredbe (1787.)“, Cik, 378-380

²⁵³ „Šumske Uredbe (1787.)“, Cik, 381

obližnjim selima gdje se prodaje drvena građa) te svaku nepravilnost prijaviti šumskom nadzorniku, koji također ima dužnost svaka dva mjeseca detaljno proći i pregledati šume unutar njegovog okruga, a šumar svaka tri mjeseca prostor cijele pukovnije. Također šumski nadzornici i šumari trebaju paziti provode li se sve točke Šumskih uredbi, vodi li se uredna sječa, je li četvrtina šume kod svakog sela zatvorena za stoku i provjeravati kaplare na njihovoj dužnosti te slati regularne izvještaje na više instance (do Slavonske generalkomande).²⁵⁴ Šumarima i šumarskim nadzornicima je dodijeljeno pravo nošenja sablje i puške zbog sigurnosti te im se nabavljaju jahači konji kako bi mogli obavljati svoju dužnost što bolje.²⁵⁵ Također je za Slavonsku vojnu krajinu određeno, da će šumar Brodske pukovnije postati „šumarski upravitelj“ (njem. *Walddirector*) za cijelo područje Slavonske vojne krajine, što znači da je osim službe šumara u Brodskoj pukovniji, mora vršiti nadzor nad šumarskim i financijskim poslovima šumara u Gradiškoj i Petrovaradinskoj pukovniji te voditi poslove organiziranja obuke osoblja i planiranja uzgoja i sječe drveća.²⁵⁶

U kantonalnom regulativu iz 1787. godine su određena i prava lova unutar Slavonske vojne krajine. Prethodno su loviti smjeli samo časnici (do 1783. godine kada se dopušta lov svim krajišnicima, pod uvjetom da love unutar teritorija svoje satnije), a 1787. godine navedene se sljedeće odredbe: lov je dozvoljen samo od listopada do kraja veljače i to unutar lovačkih revira vlastitog sela, obični krajišnici ne smiju držati lovačke pse i hrtove (njem. *Windhund*) i svima onima koji su osuđivani za zločine ili stoje pod sumnjom i optužbom je zabranjen lov.²⁵⁷ Hietzinger tu navodi kako je prehrambeni potencijal lova smanjen i da krajišnici i njihovi časnici ne love zbog hrane, već zbog dokolice i strasti „poput Engleza“, kao i da lov na medvjede, koje je Taube opisivao, ne postoji u Slavonskoj vojnoj krajini, ali da se organiziraju godišnje hajke na vukove.²⁵⁸ Osnovni krajiški zakon cara Franje I. 1807. godine nije donio značajnije promjene unutar šumarskih uredbi za razliku od ostatka pravno-administrativnog sektora, već je većinu starih uredbi i zakona potvrdio, a nekolicinu samo jasnije odredio (npr. količinu gorivog drveta kojeg dobivaju državni službenici)²⁵⁹, no jozefinske Šumske uredbe ostaju pravni temelj gospodarenja šumama Vojne krajine do polovice 19. stoljeća.

²⁵⁴ „Šumske Uredbe (1787.)“, Cik, 382

²⁵⁵ Ibidem

²⁵⁶ „Šumske Uredbe (1787.)“, Cik, 383

²⁵⁷ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 243

²⁵⁸ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 244-245

²⁵⁹ Više o interpretaciji Osnovnih krajiških zakona iz 1807. pogledati: *Erläuterungen der Grundgesetze für die Carlstädter, Warasdiner, Banal-, Slavonische und Banatische Militär-Grenze*, Mathias Stopfer - k.k. Grenz-Verwaltungs-Oberlieutenant (Carl Gerold Verlag, Wien, 1831.)

4.3.Odnos prema šumskim površinama Brodske pukovnije: analiza odnosa i pojedinačnih fenomena

Prikazavši i opisavši sliku slavonskog okoliša kroz oči i pero različitih autora koji su ga promatrali kroz različite faze njegove transformacije te pravne uredbe vojnih vlasti kroz koje se može prepoznati interes Dvorskog ratnog vijeća i samog carskog Dvora, ostaje nam još analizirati mrežu odnosa unutar slavonskog vojnokrajiškog okoliša i koji su naposljetku bili rezultati i posljedice takvih odnosa.

Za početak, ako se vratimo na onu „osmansku Slavoniju“ koju habsburške vojske zauzimaju i inkorporiraju u monarhiju početkom 18. stoljeća, tu već vidimo začetak eksploatacijske politike Dvorskog ratnog vijeća i Dvorske komore naspram slavonskih, posavskih šuma. Kako bi osigurali ekonomski razvoj novoosvojenih teritorija u zaleđu posavske krajine i eksploataciju posavskih šuma, vojne vlasti morale su dodatno ojačati vojno-obrambenu ulogu slavonske posavine te započinju s projektom izgradnje ili obnove utvrda pokraj većih trgovišta ili graničnih prijelaza (npr. Petrovaradin, Zemun, Brod, Vinkovci, Nova Gradiška) te izgradnja čardaka duž lijeve obale rijeke Save. Tako recimo u periodu od 1715.–1738. godine se zbivaju najveći graditeljski zahvati na izgradnji brodske tvrđave (periodični radovi i nadgradnje na tvrđavi se odvijaju skroz do 1780-ih godina, otkada se rade samo nužni popravci).²⁶⁰ Navodi se da je pukovnik Petraš, koji je nadzirao prvu fazu izgradnje tvrđave, samo 1719. godine proizveo oko milijun opeka i povećao zalihe građevinske građe te da je do sljedeće godine izgradio oko 3000 hvati bedema i preko 30 000 hvati zemljanih nasipa te proširio glavnu vojarnu i magazin (skladište) za streljivo.²⁶¹ Tu se svakako radi o velikoj količini pečene opeke, za čiju proizvodnju su trebale biti potrošene velike količine ogrjevnog drveta te dosta građevinskog drveta za izgradnju vojnih zgrada unutar tvrđe, kao i krovišta ili potpornih stupova (budući da se radilo o močvarnom i naplavnom terenu, fortifikacijski temelji su trebali biti građeni ili barem ojačani hrastovim trupcima)²⁶². Za pretpostaviti je da je drvena građa dolazila u početku građevinskih zahvata iz same okolice tvrđave i trgovišta Brod, kako bi se istovremeno očistio prostor oko tvrđave radi strateško-obrambene preglednosti terena. Tako je godine 1775. u travnju izdana zapovijed da se u udaljenosti od 600 hvati od tvrđave (domet topova) ne smiju podizati zidane kuće niti obnavljati dosadašnje kuće.²⁶³ Čak je postojao plan da se sruši cijeli dio starog Broda i da se

²⁶⁰ Mirko Marković, *Brod: kulturno-povijesna monografija* (Matica Hrvatska, Slavonski Brod, 1994.), 117-127

²⁶¹ Marković, *Brod: kulturno-povijesna monografija*, 119-120

²⁶² Marković, *Brod: kulturno-povijesna monografija*, 124-126

²⁶³ *Kronika franjevačkog samostana...*, sv. 1, 239

grad preseli 3 km sjeveroistočno, na područje tadašnjeg pašnjaka Balatina, no plan je napušten zbog velikih troškova preseljenja i žalbi samih stanovnika grada.²⁶⁴ Građani su mogli ostati, no morali su porušiti sve zidane kuće u tom arealu i zamijeniti ih drvenima, što dokazuje i katastarski zemljovid iz 1855. godine, na kojem se vidi postojanje tek nekolicine zidanih (javnih) zgrada, dok većinu grada čine drvene kuće (pogledati Prilog 2 u potpoglavlju Kartografski prikazi). Osim tvrđave, provodila se i izgradnja čardaka odnosno stražarnica duž lijeve obale rijeke Save kako bi se nadgledala potencijalno sva neprijateljska i migracijska kretanja uz rijeku, po rijeci i preko rijeke, od kretanja osmanskih vojski, krijumčara, dezertera i razbojnika do kontroliranja ulazaka i izlazaka migranata iz zemlje. Početkom 18. stoljeća je zabilježeno oko 88 čardaka na potezu od Jasenovca do Morovića da bi do doba Josipa II. bilo ukupno 93 čardaka samo na području Brodske pukovnije od ukupnih 245 čardaka u cijeloj Slavonskoj vojnoj krajini.²⁶⁵ Zanimljiv primjer se može naći u spisima Ekonomskih Protokola Slavonske vojne krajine za 1774. godinu gdje zapovjedništvo Brodske pukovnije moli Slavonsku generalkomandu da im se dopremi drvo i potrebna sredstva za izgradnju 18 planiranih čardaka na području pukovnije.²⁶⁶ Iako se izgradnja i održavanje brodske utvrde te čardaka možda dugoročno ne čini kao intenzivna eksploatacija posavsko-srijemskih šuma, jasan je indikator zainteresiranosti vojnih vlasti u održavanje takvog sustava te im je sigurno financijski isplativije bilo iskoristiti drvenu građu na lokalnom terenu, nego uvoziti drvenu građu iz drugih krajeva, a uz to se mora uzeti i obzir obnova, „ušoravanje“ i zidanje kuća od opeke u vojnokrajiškim selima, koje u drugoj polovici 18. stoljeća dobiva sve veći zamah. Tako pukovnik Brodske pukovnije (1761.–1771.) i kasnije brigadir Slavonske vojne krajine (1771.–1777.) Friedrich Ludwig von Dönhof donosi naredbe o gradnji kuća u redovima i ušoravanju sela „pod konac“, a 1776. se zabranjuje daljnja upotreba šindri (hrastovih daščica) za krovista krajiških kuća, koje se sve češće počinju podizati poput javnih vojnih ili crkvenih zgrada od tvrdog materijala, odnosno pečene opeke.²⁶⁷ Na katastarskim kartama iz polovice 19. stoljeća se ipak može primjetiti kako su i dalje među posavskim selima Brodske pukovnije najraširenije drvene kuće, dok se zidane kuće od opeke češće javljaju u većim selima i selima uz glavni prometni pravac Brod-Vinkovci. Često se pri tome zaboravlja značaj prometne povezanosti i održavanja glavnih i lokalnih „drumova“ i putova, pogotovo u okolišu bogatom

²⁶⁴ Josip Kljajić, „Zapovjednici brodske tvrđave i načelnici grada Broda u 18. i 19. stoljeću“ u: *Scrinia Slavonica* 2 (Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Slavonski Brod, 2002.), 38

²⁶⁵ Josip Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci u Slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. stoljeću“, u: *Povijesni prilozi Hrvatskog Instituta za povijest, Broj 22* (Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, 2002.), 140-148

²⁶⁶ HR-HDA-Fond 430 (Slavonska Generalkomanda), *Protocolum in Oeconomicis*, knj. 70. Upis za 3. Sjednicu 11. siječnja 1774. godine

²⁶⁷ Lazanin, *Vinkovci i Vukovar na prijelazu 18. u 19. stoljeće...*, 86

vodenim površinama gdje su bili potrebni brojni mostovi i pontoni za održavanje komunikacije između naselja, ali i održavanje šumskih putova. Hietzinger tako navodi da na glavnoj cesti koja vodi kroz Slavonsku vojnu krajinu postoji 256 mostova, dok sveukupan broj mostova i prijelaza preko vodenih površina na ostalim putovima iznosi oko 434 mosta (pri tome ne implicira direktno da je ubrojio i broj mostova na savskoj kopitnici, kojih je sveukupno bilo 89), a većina tih mostova je bila drvena.²⁶⁸ Za održavanje mostova i putova bila je također potrebna drvena građa, kao što su vjerojatno postojale i drvene staze u područjima gdje je tlo bilo močvarno ili se stvarala velika količina blata te bi putovi bili neprohodni, poput drvenih staza koje danas možemo vidjeti u Lonjskom polju ili Kopačkom ritu, ali vjerojatno mnogo skromnije izrade. Šume su se također krčile kako bi se uklonila potencijalna skrovišta za hajduke, razbojнике i lopove, naročito one oko naselja i prometnica kako bi se smanjile šanse za zasjede i prepade iza skrivenih gustiša. Najbolji primjer masovnog krčenja šuma kako bi se iskorijenila razbojnička gnijezda je vezan za nastanak Nove Gradiške 1752. godine, kada su se zbog sigurnosti lokalnog stanovništva morale raskrčiti prašume Lonjica i Ostrilug jer je u njima zabilježena česta razbojnička aktivnost.²⁶⁹ Taj se trend nastavio i u 19. stoljeću, tako da je npr. Drenovačka satnija dobila zapovijed 1818. godine održavati šumske poteze uz putove raskrčenima kako bi se spriječili potencijalni razbojnički prepadi.²⁷⁰

Korištenje drveta za gradnju domova nije bio stran pojam lokalnom stanovništvu, jer svi opisi toga doba navode kako su sve kuće izgrađene od drveta, što je logično za zaključiti ako je područje bilo bogato šumama, a drvena građa jeftina i dostupna. Tako i Engel u opisu sela Slavonske vojne krajine navodi kako je većina kuća u selima građena od pletera ili pruća oblijepljenih blatom ili ilovačom („čatma“, od tur. *çatma*), sa krovovima prekrivenima šindrom (drvenim daskama), slamom ili rogozinom (šaši), a samo su javne zgrade (crkve i pokoji časnički stan) u većim ili bogatijim selima bile od tvrdog i kvalitetnog materijala (sušene ili pečene opeke).²⁷¹ Jedan od razloga korištenja drvene građe u lokalnoj arhitekturi može se povezati sa japanskim primjerom gradnje drvenih kuća zbog dostupnosti materijala, ali i prirodnih katastrofa (potresa). U ovom slučaju je to bilo zbog poplava, jer su stanovnici običavali podizati kuće na drvenim stupovima (sojenice) ili katovima te su ljudi boravili na katu, a stoka (ili prostori za skladištenje) u prizemlju, a izgradnjom savskog nasipa su mnoga

²⁶⁸ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 374-376

²⁶⁹ Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze...* (II), 605

²⁷⁰ Damir Matanović, „Legalitet i legitimitet – suprotstavljene koncepcije pri iskorištavanju šuma Slavonske vojne krajine“ u: *Časopis za suvremenu povijest* br. 35 (Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2003.), 967

²⁷¹ *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema* (II), Engel, 541-561

naselja Brodske pukovnije bila pod još većom opasnosti od izlivanja rijeke Save.²⁷² U slučaju prelijevanja donjeg nasipa ugrožena bi bila direktno sljedeća mjesta: Županja, Bošnjaci, Podgajci, Babina Greda, Štitar, Rajevo Selo, Šamac, Gundinci, Kruševica, Sikirevci, Jaruge, Novigrad, Svilaj, Prnjavor, Kupina, Soljani (Zoljani), Sredanci, Donja Bebrina, Klakar, Gornja Bebrina, Donja i Gornja Vrba, a poplavljena bi bila pojedina polja, livade i pašnjaci od sljedećih mjesta: Varoš, Slobodnica, Šiškovci, Ruščica, Kuti, Poljanci, Oprisavci, Staro Topolje, Divoševci, Beravci, Velika i Mala Kopanica, Prkovci i Otok.²⁷³ Zanimljiva je informacija da je većina sela već bila uređena „u sokake pod konac“ kad je Engel pisao svoj opis, no postojalo je još par sela u Brodskoj pukovnji koja nisu bila još potpuno „ušorana“, kao npr. Rajevo Selo, Perkovi, Strizivojna, Klokočevik, Donja Bebrina, Ruščica, Podvinje, Slatinik, Kaniža, Dubovik, Zdenci i Sibinj te da većinu srijemskih sela stavlja u okoliš „okružen šumom“, za razliku od ostatka opisanih sela Brodske pukovnije koji se nalaze ili u nizini ili na brdovitom području (malen broj sela na obroncima Dilja).²⁷⁴ Carski ratni povjerenik Joseph Trajan, rodom Čeh koji je proveo oko 44 godine vojne službe, od toga većinu na području Vojne krajine, navodi u svom rukopisnom djelu *Primjedbe o carsko-kraljevinskim krajinama i njihovim pukovnijama, o njihovim prihodima, poboljšanjima u korist države*²⁷⁵ kako krajiški narod općenito koristi neizmjerne količine drvene građe za izgradnju svojih domova, a da ni časnici nisu bolji po tom pitanju jer im kuće izgledaju „poput golemih ratnih brodova“ te preporučuje, da se na području Vojne krajine koristi nepečena opeka (u nizinama) i kamen (u krškim predjelima) kao primarni građevinski materijal, jer su manje štete od požara i smanjeno iskorištavanje drvene građe.²⁷⁶ Zanimljivo je tu navesti kako također spominje da se slavonske šume mogu puno bolje „industrijski“ iskorištavati, kao npr. za skupljanje šišarki, proizvodnju potaše, izgradnjom zatvorenih pašnjaka i pčelinjih košnica, strožom kontrolom ispaše stoke. Uz to navodi da bi krajišnici za ograđivanje vlastitih oranica, livada ili pašnjaka trebali iskopati jarke i posaditi „žive ograde“, odnosno grmoliko drveće koje bi im štitilo posjed, a u zimskom periodu im pružilo izvor ogrjevnog drveta u slučaju nestašice ili nemogućnosti transporta šumskog

²⁷² Hrvoje Petrić, „O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća“ u: *Rijeka Sava u povijesti*, zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18.-19. listopada 2013. (Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2015.), 274

²⁷³ Petrić, „O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća“, 275

²⁷⁴ Ibidem

²⁷⁵ ÖStA KA ZSt HKR SR Kanzleiarchiv, br. VII-351. *Anmerkungen über die kays[erlich] königl[ichen] Gränzen und deren Regimenter, dann deren Proventen, und Verbesserung pro Aerario, nebst einer Ideal-Beschreibung derenselben* (Spis se čuva kao ostavština kancelarijskog arhiva Dvorskog ratnog vijeća u Ratnom arhivu u Beču). Objavio i preveo Alexander Buczynski, *Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne Krajine 1787. Godine* (Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011.)

²⁷⁶ Buczynski, *Pa to su samo Hrvati!*..., 107

drveta.²⁷⁷ Korištenje drvene građe u svakodnevici je razvilo kod lokalnog stanovništva i određen afinitet prema radu s drvetom, kao što Csaplovics (Čaplović) opisuje Slavonca i njegov rad s drvetom:

*Njegova glavna spretnost leži u rukovanju sa sjekirom za drvo (bradvom), bez da je ikad učio tesarski zanat. Svoju uobičajenu kuću od drveta radi sam. (...) Kolare se može pronaći samo u gradovima i trgovištima. Seljacima nisu potrebni, jer si seljak sam napravi kola koja su mu potrebna, bez da potroši ijednu mjeru željeza na njih. (...) Bačvari mu također nisu potrebni.*²⁷⁸

Čak i Hietzinger donosi podatak koji upućuje na izradu drvenih kola u Slavonskoj vojnoj krajini: za Brodsku pukovniciju navodi, da je 1818. imala sveukupno 1694 okovanih i 4339 neokovanih drvenih kola (kola bez željeznih pojačanja i dijelova).²⁷⁹ Seoska (kućna) proizvodnja drvenih predmeta je bila raširena u posavskim selima, naročito u srijemskim selima okruženima velikim šumskim površinama. Tu se može navesti npr. selo Morović koje je bilo poznato po proizvodnji raznih drvenih predmeta (oruđa, namještaja, naćvi, luli), dok se u 19. stoljeću javlja sve veće proizvodnja hrastovih dužica za bačve.²⁸⁰

Prvi prikazi odnosa između lokalnog stanovništva i šume nam dolaze iz pera Taubevog suvremenika. Osim Taubea, iz tog vremena imamo još jednog pisca koji se posvetio opisu slavonskog naroda i njegovih običaja i to iz perspektive „domaćeg“ čovjeka, a to je Matija Antun Relković koji u svom poznatom djelu *Satir iliti divji čovik* daje kritički osvrt na običaje slavonskog naroda i svoje mišljenje o tome koje običaje treba njegovati, a koje odbaciti. U 13. poglavlju svog spjeva dotiče se gradnje kuća i tu „Satir“ kori Slavonca kako nema i ne gradi dobre prozore na svojem domu tako da preko zime treba ložiti dosta vatre kako bi se ugrijao:

*Pustu šumu zalud pokvariste
I na vatru kod kuće složiste,
Što u zimi ti drva navoziš,
Polovicu da u hvati složiš,
Mogao bi za novce prodati,*

²⁷⁷ Buczynski, *Pa to su samo Hrvati!...*, 248-249; 251-252

²⁷⁸ Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, sv. 1, 109-110

²⁷⁹ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 34 (vidi bilješku 14)

²⁸⁰ Rudolf Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860* (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1951.), 27-28

*I srčali-pendžere kupiti,
Pak bi bolje kroz srču vidio,
I u sobi u toplu sidio,
A ne bi se toliko mučio,
Nek bi laglje drvaca skućio.*²⁸¹

U drugome izdanju „Satira“ iz 1778. (16 godina nakon prvog izdanja 1762.), Relković je proširio svoj opus dodavši dio u kojem Satir hvali Slavonca za one loše običaje koje je odbacio ili stvari koje je popravio od prvog pjevanja, no Relković je osim dodatnih stihova uvrstio i svoje osobne komentare i bilješke na neke stihove, među ostalima i na ovaj gore citirani stih o prekomjernoj i neobazrivoj sječi drveća. Relkovićeva bilješka glasi ovako:

Ne dadu nam (mrmlja jedan nedokučljivi naselac), ne dadu nam gospoda, spa(h)ija, magistrat ili sudac sići šumu kao dosada. Ne smijemo prez njiova dopuštenja i cedule sići japiju [drva za građu] i drva za vatru." A sam pripovida da je zapamtio kada je ovdje ili ondje bila plemenita šuma kako stoborje i tako gusta, da ne bi zmiju iz nje za rep izvukao, pak opet ne zna što će reći ne dati, što li štediti, što li sporiti? Pravo veliš: "Ne dadu kako do sada." Evo ti uzroci zašto to biva: jerbo ti do sada presposlen zavrgavši sikiru na rame vazdan po šumi baćokaš, pak ugledavši gdi se iz (h)rasta izvijaju stršeni, misleći da su pčele, pleneš njim o zemlju i teško utečeš od stršena ostavivši (h)rasta na zemlji nek trune. Je li to od potrebe? Jerbo ti do sada ugledavši u hrastu duplje što je žuna iskopala, tresneš njim o zemlju misleći da su u njemu puhovi, pak ne našavši ništa, ostaviš (h)rasta na zemlji, nek trune. Za koju je to potrebu? Jerbo ti do sada utiravši marvu i koze u šumu naslađuješ se sikući mlade (h)rastiće da marva oko tebe brsti i ogriza. Je li to kvar ili nije? Jerbo ti do sada ne htijući cipati ležeću šumu, lupiš najvećim (h)rastom o zemlju; koji kada se satare, pokupiš sitnaž pak voziš kući, a (h)rast ostane trunući.

*Gospoda dakle dadu tebi koja su ti za japiju potribita, ali ne dadu na vatru sići stojeća, dok teče na zemlji; i kakogod ti nećeš diti načeti ciloga kruha dok ne pojedu komadiće, onako i ovdje se spori nad šumom, nek tebi dulje teče, a ne njima. O da se je ovako sporilo prije 50 godina! Ali su stari sikli ne obazirajući se na posljednje.*²⁸²

Ova bilješka je zanimljiva za proučavanje prikaza odnosa lokalnog stanovništva prema šumskim resursima i stava vlasti o tome odnosu: Relković kritizira neracionalnost i

²⁸¹ *Satir iliti divji čovik*, Matija Antun Relković (2. Izdanje, 1778.), priredio Ivo Bogner („Glas Slavonije“ Osijek ; Biblioteka „Vez“, Osijek, 1974.), 99-100

²⁸² *Satir...*, Relković, 99-100 (vidi bilješku za stih 15)

neekonomičnost korištenja šuma, no teško je razlučiti krije li se iza toga Relkovićeva osobna racionalnost pri korištenju šuma ili on jednostavno preuzima stav i odnos o oblikovanju i korištenju šuma prema obrascu službene državne (monarhijske) privredne politike, jer ipak prikazuje „državne organe vlasti“ (plemstvo, magistrature i suce; u slučaju Vojne krajine časnike) kao nosioce privredne racionalnosti i „prosvjetitelje“ naroda. Relkovićev rad se stoga može promatrati prosvjetiteljskim i naučnim, s ciljem upoznavanja i upućivanja puka na probleme njihove svakodnevice i kako ih pravilno rješavati te uspostaviti red u društvo, naravno po obrascu službenih vlasti koje Relković smatra ispravnima. Sličnu prosvjetiteljsku ulogu u socijalnom discipliniranju naroda što se tiče privrednog života preuzima i Relkovićev sin, Josip Stjepan Relković, koji u svom najpoznatijem djelu „Kućnik“, daje savjete seljačkom stanovništvu kako uzdržavati imanje kroz cijelu godinu, napisano u obliku kalendara. Tako recimo opisuje kad i što treba raditi u šumi, odnosno s drvenom građom. Za mjesec siječanj (za kojeg kaže da ime dolazi upravo od sječe drveća) piše sljedeće da bi seljak trebao činiti:

*Na posljednjem četvrtu miseca
kad podnevac drvećem ne meca,
nego bistro i suvo je vrime,
pazi dobro i služi se šnjime;
tad' drvo kano mrtvo stoji,
njeg' nikakvi sok zemlje ne goji,
istom stoji, držeć se u žilah
s tog vitrena pokrši ga sila,
koja dulje u listu se hrva,
sočnom stablu vele udi mrva.
Onda ori sikirama građu
il' za kuću, il' bila za lađu;
tad bo, koja podsiku se drva
ne boje se truleži ni crva,
u ovom misecu na kraju
stari ovo jošter više daju,
da se stražnjeg četvrta: jasnije,
cerovina, lisje, vrbovinje,
i brist siče, i sadre se kora,
tako dulje poslužiti mora.*

*To nek čini tko iz drva riže
štogod, ili kip iz lipe diže,
il' glavine za kolesa hoće
il' obuću od drveta tko će.
Usput moreš izsicati kolje,
koje ti je za ogradu bolje,
ili prosće gdi ne ima pruta,
od njeg gradba nije dugo kruta.*²⁸³

Ovdje prije svega autor ističe sječu drveta za građevni materijal, dok sječu ogrjevnog drveta smješta u studeni i prosinac, no ističe kako zna biti teško izvesti drvo zbog velikih kiša ili kada zapadne snijega i putovi postanu neprohodni.²⁸⁴ Zanimljiv primjer toga je upis u Ekonomskim Protokolima Slavonske vojne krajine iz 1772. godine o nemogućnosti dostave 3000 hvati (oko 10 230 m³) drvene građe iz područja vinkovačkih šuma za gradnju i potrebe utvrde u Petrovaradinu preko Vukovara, jer su cesta i šumski putovi između Vinkovaca i Vukovara zbog loših vremenskih uvjeta neprohodni te da nedostaje dovoljno tegleće stoke za transport drveta, na što dolazi direktiva iz Generalkomande neka se drva transportiraju do Rajevo Sela na Savi (ako su ceste prema tamo u boljem stanju) te će se dalje drvena građa transportirati vodenim putem do Petrovaradina.²⁸⁵

U ovim savjetima se mogu prepoznati još stariji prosvjetiteljski utjecaji (npr. terezijanski Šumski Red ili Priručnik od Jablanczya) o tome kako održavati godišnju sječu drveća i u kojem obliku, kako bi bilo ekonomski najisplativije i utilitarno najujednačenije, budući da su nastojanja habsburškog Dvora bila takva da centraliziraju upravu i ekonomiju unutar Monarhije. S druge strane preuzimanjem i prihvaćanjem fiziokratskih obrazaca, Dvor je nastojao ojačati i raširiti poljoprivredne djelatnosti, prije svega širenjem oranica i njiva kao osnovom uspješnog gospodarstva i izvora bogatstva za društvo i državu (po uzoru na francuski model). Tako i vojne vlasti Slavonske vojne krajine nastoje uvesti fiziokratske norme i ideje u slavonsko krajiško društvo i to putem intenzivnih krčenja šumskih i isušivanja močvarnih površina te njihovim pretvaranjem u oranice ili livade. U početku su to bile mjere za demografsku obnovu Slavonske vojne krajine, tako što bi davali prava na korištenje

²⁸³ *Kučnik*, Josip Stjepan Relković (Osijek, 1796), priredio Josip Bratulić (Naklada „Privlačica“, Vinkovci, 1994.), 24-25

²⁸⁴ *Kučnik*, Relković, 63; 66

²⁸⁵ HR-HDA-Fond 430 (Slavonska Generalkomanda), *Protocolum in Oeconomicis*, knj. 64. Upis za 12. Sjednicu 11. veljače 1772. godine

močvarnog zemljišta bez poreza u trajanju od 12 godina, ako bi to zemljište krajiška obitelj vlastoručno isušila i raskrčila.²⁸⁶ Kako bi se poboljšala poljoprivredna djelatnost na području Vojne krajine, po ideji pukovnika Österreichera 1774. osnivane su tzv. „ekonomske komisije“ ili češće zvane poljoprivrednim i ratarskim udruženjima, koja bi se sastojala najčešće od lokalnih časnika obučениh o poljoprivrednim kulturama i tehnikama uzgoja istih. Te nove poljoprivredne tehnike su uvedene i kao dio nastave u školama, jer su vlasti smatrale, ako ne mogu starije stanovništvo prisiliti na mijenjanje načina života, da zasigurno mogu utjecati na mlađu populaciju obrazovanjem te tako širiti fiziokratski nauk među narodom i pomoći u poboljšavanju metoda uzgoja i širenja novih vrsta, poput krumpira 1770-ih godina.²⁸⁷

O opsegu krčenja i širenja urbarijalnog zemljišta pod „fiziokratskim duhom“ govore sljedeći podaci za Brodsku pukovniju: od 1751. do 1787. površina zemljišnih posjeda je povećana sa 55 348 jutara na 141 565 jutara, što bi značilo da se krčenjem šuma i isušivanjem močvara dobilo oko 86 217 jutara obradivog zemljišta.²⁸⁸ Vinkovačko-srijemski dio Brodske pukovnije naročito je u tom periodu doživio svoja najveća proširenja obradivog zemljišta: većina sela je gotovo utrostručila površinu svojih oranica i livada, a neka su je čak i učeterostručila, dok je recimo selo Štitar povećalo svoje oranice čak deset puta (1751. je imalo svega 111 jutara oranica i 210 jutara livada, da bi 1787. imalo ukupno 1184 jutra oranica i 668 jutara livada)²⁸⁹. Vinkovci kao pukovnijsko sjedište također doživljavaju demografski rast i širenje, tako da 1751. sa 583 jutra oranica i 33 jutra livada dolaze 1787. do brojke od 2711 jutara oranica i 1421 jutro livada.²⁹⁰ I na kartografskim izvorima se mogu vidjeti širenja oranica i livada na istočno-brodskom i srijemskom području (Prilozi 4-8 u poglavlju sa kartografskim prikazima). Nakon regulacijskih zakona koji su proizašli iz kantonalnih reformi i Šumarskih uredbi iz 1787., kao i Osnovnog krajiškog zakona iz 1807. godine, došlo je do zabrane neovlaštenog krčenja i prestanak rasta površine oranica i livada, pogotovo nakon demografskog razvoja u 19. stoljeću, kada se može primijetiti trend postupnog rasta obitelji usporedno sa postupnim smanjivanjem prosječnih površina oranica po obitelji.²⁹¹ Već tijekom inspekcije Slavonske vojne krajine od strane Generalnog direktora Vojne krajine nadvojvode Ludwiga von Habsburg-Lothringen 1808. godine može se vidjeti

²⁸⁶ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 1, 100

²⁸⁷ Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze... (II)*, 597-599

²⁸⁸ Kaser, *Slobodan seljak i vojnik...*, 104

²⁸⁹ Ibidem

²⁹⁰ Ibidem

²⁹¹ Kaser, *Slobodan seljak i vojnik...*, 105-106

promjena mišljenja kod vladajućih struktura: naime, on u svom izvještaju navodi kako su velike poteškoće za agrarni razvoj Slavonske vojne krajine česte i velike poplave rijeke Save i njezinih pritoka koje potom stvaraju močvarna područja te se time gubi potencijalno obradivo zemljište, no što se tiče šuma tu smatra da se trebaju zaustaviti sva nedozvoljena „zadiranja“ krajišnika na šumska zemljišta i krčenja istih radi širenja oranica ili dobivanja gnojiva.²⁹² Naprotiv za isušivanja močvarnih zemljišta ne nudi samo „standardnu“ beneficiju od neoporezivog korištenja navedenog zemljišta, već nudi i bogatiju nagradu (vjerojatno se misli na novčanu) za svako rješenje ili ideju kako isušiti ili spriječiti nastajanje močvarnih polja u Slavonskoj vojnoj krajini unutar odgovarajuće razine iskoristivosti.²⁹³ Cjeloviti transkript i prijevod izvještaja prilažem na kraju rada.

Šume se nisu koristile samo zbog drvene građe niti je bilo u interesu lokalnog naroda iskrčiti ih radi širenja oranica. Vrlo važna grana privrede u Slavonskoj vojnoj krajini bilo je svinjogojstvo, a ono je bilo direktno vezano za šume, budući da su se svinje vodile na žirovanja u hrastove šume. Većina autora tog vremena se zapravo slaže u tome da su svinjogojstvo i svilarstvo najunosnije grane privrede od kojih živi Slavonska vojna krajina. To naročito vrijedi za Brodsku pukovniciju gdje su te dvije grane i najrazvijenije u usporedbi sa Gradiškom i Petrovaradinskom pukovnijom. Tako Hietzinger navodi da je 1815. bilo sveukupno oko 226 674 komada svinja zabilježeno u Slavonskoj vojnoj krajini, a od toga čak 107 285 na području Brodske pukovnije.²⁹⁴ Godišnje se naime na području Brodske pukovnije proizvodilo do 15 000 centi (nj. *Zentner*) slanine i 10 000 centi svinjske masti (oko 840 000 kg slanine i 560 000 kg svinjske masti).²⁹⁵ Slavonske hrastove šume, ali i bosanske šume gdje Slavonci znaju voditi ili „pustiti“ svoje svinje na žirovanje preko Save kao što navodi Hietzinger, vrlo su bogate žirom, što kao rezultat daje prilično uhranjene svinje, a tu se mogu naći i kapitalni primjeri, kao recimo slučaj gdje Hietzinger navodi kako je prisustvovao klanju jednog primjerka od otprilike 13 centi (oko 728 kg) u Vinkovcima 1809. godine, kojeg bi usporedio sa teškom engleskom svinjom iz Chesshirea od 1250 funti (oko 700kg).²⁹⁶ O raširenosti i važnosti žirovanja svinja u slavonskim šumama svjedoče inspeksijska izvješća o šumama gdje su se žirovale svinje (njem. *Mastungs-Beaugenscheinigung*), koje nam donose vrijedne podatke o šumama, kao npr. njihovom nazivu i veličini, radi se li o žirevima

²⁹² HR-HDA-Fond 430 (Slavonska Generalkomanda), kut. 48, 1809-R-4/1. *Izvještaj nadvojvode Ludwiga o stanju u Slavonskoj Vojnoj Granici nakon proputovanja*, fol. 6

²⁹³ *Izvještaj nadvojvode Ludwiga o stanju u Slavonskoj Vojnoj Granici nakon proputovanja*, fol. 4

²⁹⁴ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 190

²⁹⁵ *Ibidem*

²⁹⁶ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 191

(hrastova šuma) ili bukvicama (bukova šuma) te koliko je svinja držano u pojedinim šumama. U sljedećoj tablici se nalazi popis šuma Brodske pukovnije po jednom takvom inspekcijskom izvješću raspoređene po nazivu i veličini, počevši od šuma koje graniče sa Gradiškom pukovnijom na zapadu do šuma koje dotiču Petrovaradinsku pukovniju na istoku.

Tablica 4 – Tablični prikaz nazivlja žirovnih šuma Brodske pukovnije i njihove površine 1820. godine²⁹⁷

Naziv šume	Veličina šume	
	U jutrima	U kvadratnim hvatima
Wranduck (Vranduk)	2490	10
Maricha Bok (Marića Bok)	281	-
Pribudovac (Pribudovac)	728	-
Migalovcze (Migalovci)	568	-
Gradacz (Gradac)	781	3
Maticha Gay (Matića Gaj)	624	1
Mlada Wodicza (Mlada Vodica)	1862	20
Zadna	1010	-
Wranowdoll (Vranovdol)	660	-
Bresscsich (Breščić?)	545	-
Debeljack (Debeljak)	270	-
Gay (Gaj)	145	-
Zadna Dolcza (Z. Dolca)	1586	-
Gornja Dolcza (G. Dolca)	208	-
Doljnja Dolcza (D. Dolca)	566	-
1-te Jelas (Prvi Jelas)	560	-
2-te Jelas (Drugi Jelas)	487	-
Kutski Gay (Kutski Gaj)	40	-
Szatrowdoll (Šatrovdol)	640	-
Bratljewcze (Bratljevci)	1163	-
Dilj	664	-

²⁹⁷ HR-HDA-Fond 445 (Brodska graničarska pukovnja), Odjel graničarske uprave, Upravni odsjek, Šumarski ured, kut. 206 (1813.-1821.) b.b (*Mastungs-beaugenscheinigung pro anno 1820*)

Gloxak (Gložak)	630	-
Gardon	1268	12
Surduk	875	8
Mlianska	1154	24
Sapczar Zabran	50	-
Topoljanski Lug	275	-
Renowicza (Renovica)	1149	-
Glovacz (Glovac)	950	-
Warczaga (Varcaga)	672	846
Merolino	5086	451
Orljack (Orljak)	3092	-
Terstenik (Terstenik)	2890	1087
Mushko Ostrovo (Muško Ostrovo)	2135	-
Csisti Zerik (Čisti Cerik, Cerić?)	435	-
Malli Zerik (Mali Cerik, Cerić?)	75	103
Pusti Gay (Pusti Gaj)	276	-
Durgutowicza (Durgutovica)	504	-
Lussesich (Luščić?)	875	1260
Grabarje	486	-
Sabraicski Gay (Sabraički Gaj?)	818	-
Krivsko Ostrovo i Jasinje	3114	1128
Banovdoll (Banovdol)	3425	1560
Rastovicza (Rastovica)	4286	666
Jossova (Jošava)	3217	223
Slavier (Slavir)	4563	353
Ripacsa (Ripača)	1713	1530
Csunjevcze (Čunjevci, Cunjevci?)	3582	245
Dionicza (Dionica)	572	1120
Ada	1232	596
Wrabcsana (Vrapčana)	2937	453
Terbushancze (Trbušanci)	955	958
Zwirinacz (Zvirinac)	596	1075
Bazjass (Bazjaš)	1492	250

Kunjevcze (Kunjevci)	1478	585
Liskowacz (Ljeskovac)	833	1054
Bock (Bok)	342	659
Czerni Gay (Cerni/Černi Gaj)	244	496
Gjipowine (Đipovine)	83	943
Ambarine	222	880
Killanowcze (Kiljanovci?)	101	910
Allmass (Aljmaš)	578	547
Bradavicza (Bradavica)	428	1193
Gradina	3358	490
Dess (Deš)	5504	792
Tikar	3720	269
Naracsje (Naračje, Narača?)	2521	682
Dubrave i Dubovicza	2181	300
Bidanj	460	923
Kusare	3624	1246
Kragujna	4070	1430
Orljak	4474	792
Desicsevo (Desičevo, Desičevo?)	2640	654
Zick (Cik, Zik?)	283	-
Socsna (Sočna)	4008	1555
Radishevo i Bercsanske Bare	2783	664
Paovo	1946	1417
Poppovczi (Popovci)	2454	583
Trizlovo	1630	1569
Rastovo	1246	1558
Babin Zub	655	885
Mašanj	513	951
Jaranowacha (Jaranovača)	679	1066
Kraplja	313	221
Ragjenowcze (Rađenovci)	711	1017
Cerje?	1160	81
Boljkovo	3676	527

Bock (Bok)	2527	245
Svenno (Sveno)	2908	149
UKUPNO	135 635	1414

Na ovom se popisu nalazi ukupno 89 imenovanih šuma koje se protežu na oko 135 635 jutara i 1414 kvadratnih hvati zemljišta (oko 780.5 km²). Prema podacima iz rukopisnih statistika pukovnika Johanna Pichlera (1818.–1829.), ukupno su šumske površine zauzimale oko 14 kvadratnih milja teritorija Brodske pukovnije,²⁹⁸ što preračunato daje također brojku od oko 780.5 km², a to znači da površina popisanih šuma odgovara ukupnoj površini šumskih površina Brodske pukovnije. Ako se uzmu u obzir podaci koje donosi Hietzinger za 1815. godinu, kada su šumske površine u Brodskoj pukovniji iznosile oko 135 723 jutra i 52 kvadratna hvata zemljišta,²⁹⁹ to bi značilo da je u 5 godina (1815.–1820.) iskrčeno oko 88 jutara šume, što je naspram krčenja u periodu 1751.–1787. zanemariva brojka. To može biti i indikator da su se krčenja sve strože kontrolirala i sve rjeđe dopuštala, ali i da je šumarsko osoblje pazilo na uzgoj i obnovu šume. Najveće među nabrojanim šumama su Deš i Merolino sa površinom preko 5000 jutara, a te je 1820. godine na žirovanje u svim šumama upisano oko 46 315 grla svinja.³⁰⁰ Osim žirovanja svinja, koje se odvijalo od 29. rujna (Sv. Mihovil, Mihael, „Miholjevo“) do 1. veljače (1. siječnja za seljake iz Civilne Slavonije), u šumu se mogla pustiti i ostala stoka na ispašu nakon oporavka šumske vegetacije, znači od svibnja do rujna te se plaćao porez na ispašu, tzv. travarina u iznosima npr. 5 krajcara za odraslog konja ili govedo ili 3 krajcara za ždrijebe ili tele te po 2 krajcara za ovcu.³⁰¹ Kozama je bio zabranjen pristup u šume jer su ih vojne vlasti smatrali glavnim uništavačima mladih stabala, no unatoč zabrani Demian navodi kako je 1802. godine na području Slavonske vojne krajine popisano 11 918 koza, od toga najviše u Brodskoj pukovniji (4927 grla).³⁰² Zanimljivo je ovdje mišljenje Demiana koji smatra kako su koze uistinu štetne na područjima gdje su poljoprivredni i šumarski sustavi uredni i organizirani, no kako to nije slučaj za Vojnu krajinu. Ovdje uzgoj koza olakšava krajišnicima preživljavanje u teškim uvjetima, a navodi kako su

²⁹⁸ Josip Kljajić, Mica Orban Kljajić, „Statistički opis Brodske pukovnije iz trećeg desetljeća 19. stoljeća“ u: *Scrinia Slavonica* 3 (Hrvatski Institut za povijest-Podružnica za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 2003.), 595

²⁹⁹ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 127

³⁰⁰ HR-HDA-Fond 445 (Brodsko graničarska pukovnja), Odjel graničarske uprave, Upravni odsjek, Šumarski ured, kut. 206 (1813.-1821.) b.b (*Mastungs-beaugenscheinigung pro anno 1820*)

³⁰¹ Damir Matanović, „Legalitet i legitimitet – suprotstavljene koncepcije pri iskorištavanju šuma Slavonske vojne krajine“, 968

³⁰² *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie ...*, Demian, 130

mnoge stare krajiške šume i polja puna „niskog i neurednog raslinja i grmlja“ koje bi koze mogle očistiti i tako poboljšati privrednu situaciju te da bi veću korist imale vojne vlasti i narod da se uzgoj i ispaša koza strogo regulira (npr. zabrana ispaše u mladim šumama), a ne da se potpuno zabrani.³⁰³

Osim svinjogojstva u Brodskoj pukovniji je bilo razvijeno i svilarstvo. Iako svilarstvo kao grana privrede nema direktnog učinka na šumu kao prethodno spomenute, ipak je utjecalo na formiranje okoliša, naročito oko prometnica budući da se dud kao biljka još od terezijanskog doba počeo saditi uz aleje i putove.³⁰⁴ U cijeloj Slavonskoj vojnoj krajini je 1816. godine bilo oko 184 384 odrasla stabla duda i oko 161 797 posađenih mladica,³⁰⁵ a najveći broj ih se zasigurno nalazio u Brodskoj pukovniji, jer i sam nadvojvoda Ludwig prilikom inspekcije 1808. godine tvrdi da Brodska pukovnija ima najrazvijenije svilarstvo i najviše stabala duda.³⁰⁶ Predionice svile su se nalazile u Podvinju i Vinkovcima.³⁰⁷ Pokraj dudovih stabala uz aleje i putove, slavonski okoliš su krasile i „žive ograde“ (ograde sačinjene od grmolikih biljaka) koje su ograđivale vrtove, livade i pašnjake, a njihov uzgoj su poticale i same vojne vlasti. Najbolje su bile žive ograde od glogovine, jer je glog rastao gusto i njegovo trnje je odbijalo mogućnost da čovjek ili stoka prođu kroz njega, no koristile su se i druge vrste grmlja, poput obične žutike (lat. *Berberis Vulgaris*) ili „rakitovine“ (vjerojatno se misli na vrbu ivu, lat. *Salix Caprae*).³⁰⁸

U prvoj polovici 19. stoljeća razvija se još jedan oblik iskorištavanja šuma na području Slavonske vojne krajine, a to je paljenje stabala radi dobivanja potaše ili pepeljike (kalijevog karbonata). Potaša je već otprije poznata širem europskom društvu jer je služila kao jedan od važnijih sastojaka u staklarskoj manufakturi i industriji, nakon željezne i solne industrije najvećeg potrošača drveta, prije svega bukovine i drvenog ugljena, ali i hrastova zbog potaše.³⁰⁹ U staklarskoj industriji je bila korisna zbog toga što bi dodavanjem potaše staklenoj masi, talište staklene mase bilo spuštano sa 1800°C na 1200°C, no potaša se također

³⁰³ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie ...*, Demian, 131

³⁰⁴ *Sammlung der wichtigeren oesterreichischen Gesetze, Verordnungen und Erlässe in Forstwesen*. Ernst Exterde (Carl Gerold's Sohn Verlag, Wien, 1875.), 49-50 :

[„Die Dominien, Städte und Ortschaften, welche an den Straßen liegen, sollen die Straßen mit Bäumen umpflanzen, wie denn auch hierzu außer den Nußbäumen, Linden, Maulbeerbäume und in kalten Gegenden rothe Vogelbeere und andere wilde Obfibaume gebraucht und ausgefetzt werden können.“]

³⁰⁵ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 212

³⁰⁶ *Izveštaj nadvojvode Ludwiga o stanju u Slavonskoj Vojnoj Granici nakon proputovanja*. fol. 13

³⁰⁷ *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie...*, Demian, 140

³⁰⁸ *Priručna knjiga ...*, Jablanczy, 179

³⁰⁹ Radkau, *Wood: A history*, 119

upotrebljavala u proizvodnji sapuna i izbjeljivača (tekstilne manufakture i industrija).³¹⁰ Za proizvodnju potaše su trebale veće količine gorivog drveta nego za proizvodnju drvenog ugljena, tako da je za dobivanje 1 kg potaše trebalo oko 1 000 kg drveta u prosjeku, zavisno o kojoj se vrsti drveta radilo (za 1kg potaše je bilo potrebno spaliti oko 2 000 kg smrekovine, ali „samo“ 700 kg bukovine).³¹¹ U Slavonskoj vojnoj krajini je njezina proizvodnja prisutna relativno kasno, tek od 1815. se pojavljuju zakupci šumskih površina, tzv. „drvni malverzatori“, koji zakupljuju mnoge dijelove krajiških šuma te pale drvo i luže potašu u njima (tradicionalno se koristio naziv „pepeljarenje“). Tako je samo na području Županijske, Drenovačke i Vinkovačke satnije 1827. licitirano za spaljivanje i proizvodnju potaše oko 320 000 hvati drveta (to je oko 1 091 200 m³ drvene građe!).³¹² U prosjeku je cijela Slavenska vojna krajina proizvodila oko 1 500 tona potaše godišnje.³¹³ U starijoj literaturi se također navodi kako se u razvijenoj fazi proizvodnje potaše polovicom 19. stoljeća sjeklo oko 10 000 stabala godišnje u Brodskoj pukovnji kako bi se proizvelo oko 6000 centi potaše, ne navodeći pri tome radi li se o bukovini, hrastovini ili nekoj drugoj vrsti drveća.³¹⁴

Zanimljivo je pri tome što se u teoriji dopuštalo koristiti samo ležeće, srušeno ili staro drvo te da se u udaljenosti od jedne poštanske milje od obale Save nije smjelo pepeljariti, no količina potaše i licitirane drvene građe govori da su se vjerojatno provodila i krčenja zdravih, stojećih stabala za dobivanje potaše, odnosno budući da su se za skladištenje potaše koristile hrastove bačve, zakupci su istovremeno u šumama naručivali izrade hrastovih dužica za bačve te se sjekla hrastovina za te potrebe.³¹⁵ Sagorijevanje drvene građe vršilo se u jamama te se i danas mogu naći uzvisine unutar slavonskih šuma gdje se palila potaša, a u narodu su ih zvali „pepelanama“ ili „gromuljicama“. ³¹⁶ Trgovci i drvni malverzatori su poticali pepeljarenje argumentirajući ga korisnim za vojnokrajiški sustav, jer bi se iskorištavao „mrtvi kapital“ (šume), a uz to bi se pomoglo čišćenju šuma i njihovom pomlađivanju, no od polovice 19. stoljeća se javlja sve više protivnika pepeljarenja jer se pokazalo da je ipak veći rentabilitet šume i drvene građe za proizvodnju hrastovih dužica, nego potaše. Najbolji primjer toga je zapis Šumarskog odjela Brodske pukovnije iz 1847., gdje zakupnik šume nudi 2 forinte i 40 krajcara za količinu drveta potrebnog za proizvodnju jednog centa potaše, za

³¹⁰ Ibidem

³¹¹ Radkau, *Wood: A history*, 120

³¹² Matanović, „Legalitet i legitimitet...“, 966

³¹³ Ibidem

³¹⁴ Bičanić, *Doba manufakture...*, 126

³¹⁵ Aleksandar Ugrenović, prikaz i sažetak članka A. Vrgoča: „*Monopol potaše u bivšoj hrvatskoj vojnoj krajini*“. Objavljeno u: *Šumarski list br. 6* (Hrvatsko šumarsko društvo, Zagreb, 1940.), 333

³¹⁶ Ibidem

koju, procjenjuje šumarsko osoblje, se na tržištu građevnog drveta i dužica za bačve može dobiti i do 31 forinte.³¹⁷ Uz potašu, proizvodio se i drveni ugljen i to oko 600 „mjera“ (nj. *Metzen*) godišnje u Brodskoj pukovnici (oko 36 880 litara odnosno 3688 m³) početkom 19. stoljeća,³¹⁸ no izvori ne daju daljnje podatke o raširenosti drvenog ugljena što bi značilo da se ipak ogrjevno drvo koristilo češće kao gorivo ili su se uvozili drveni ili kameni ugljen, ali bez točnih podataka ne možemo biti sigurni. Budući da je na prostoru Brodske pukovnije bilo razvijeno i ciglarstvo, i to po procjeni godišnje proizvedeno između 9-11 milijuna komada egipatske, zidne i krovne pečene opeke (izvori ne daju podatak o periodu kada se procjenjuje ovolika proizvodnja, no vjerojatnije se radi o 19. stoljeću kada raste broj i privatnih kuća od opeke),³¹⁹ svakako se radilo o velikim količinama gorivog drveta ili ugljena koje su morale biti potrošene u proizvodnji. Lazanin navodi kako su u Vinkovcima 1798. postojale ciglana i krečana na južnoj strani Bosuta, u blizini vojnog vježbališta, u kojima su krajišnici radili u sklopu besplatne rabote.³²⁰ Na katastarskom prikazu Vinkovaca iz 1847. godine (vidi Prilog 3) se također može vidjeti kako, za razliku od Broda, Vinkovci imaju veću koncentraciju zidanih kuća, no tu možda manju ulogu igra blizina ciglane (Brod je imao također ciglanu na Vijušu), već veću ulogu igra nepostojanje zabrane gradnje opekama (ne postoji utvrda kao u Brodu), kao i veći značaj Vinkovaca kao pukovnijskog sjedišta.

Osim spomenutih bačvi za skladištenje potaše, izrađivale su se bačve za skladištenje alkoholnih pića te se od drveta izrađivalo i poljoprivredno oruđe. Tako recimo postoji podatak da je 1808. godine u Slavonskoj vojnoj krajini sveukupno bilo oko 9874 plugova, od toga većina teški, drveni plugovi, a 1818. godine se navodi kako je na 6625 obitelji u Brodskoj pukovnici bilo raspodijeljeno oko 2750 plugova.³²¹ Također se navodi podatak da je 1808. godine bilo oko 13 013 drljača ili zubača na području Slavonske vojne krajine, ali njih samo 1834 sa željeznim zupcima. Stoga je i generalni direktor Vojne krajine nadvojvoda Ludwig u svom putovanju 1808. ostavio instrukciju da bi imućnije obitelji trebale zaustaviti proizvodnju i nabavu takvih loših drvenih oruđa, a siromašnijim obiteljima dozvoliti financijsku pomoć iz općinskih (komunalnih), satnijskih blagajni ili vojnokrajiškog „provijanta“ u nabavljanju plugova i zubača te im odrediti plaćanje u prihvatljivim ratama.³²² Drveni tesarski proizvodi su se mogli naći po domovima, a o daljnjem razvoju drvne industrije govori i osnivanje prve

³¹⁷ Bičanić, *Doba manufakture...*, 127

³¹⁸ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 303

³¹⁹ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 301

³²⁰ Lazanin, *Vinkovci i Vukovar na prijelazu 18. u 19. stoljeće...*, 196

³²¹ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 24 (vidi bilješku)

³²² *Izvjestaj nadvojvode Ludwiga o stanju u Slavonskoj Vojnoj Granici nakon proputovanja*. fol. 5 i fol. 6

pilane na području Brodske pukovnije u Vinkovcima 1819. godine,³²³ koja bilježi početak drveno-prerađivačke industrije koja se širi pojavom željeznice u drugoj polovici 19. stoljeća. Tu prije svega je važna proizvodnja već spomenutih hrastovih dužica za bačve, odnosno ručno tesanih francuskih dužica, koje su bili glavni izvozni proizvod slavonske Posavine u 19. stoljeću. Tome u prilog govore brojke koje donosi literatura: 1829. godine je godišnja proizvodnja francuskih dužica iznosila oko 300 000 centi, odnosno oko 3 milijuna komada dužica, da bi do 1860. godine taj broj porastao na 1 500 000 centi, odnosno oko 16 milijuna komada francuskih dužica godišnje!³²⁴

Jedan od najstarijih problema istraživača povijesti šuma i šumarstva je procjena površina i udjela šumskog zemljišta na nekom teritoriju, kao i mnogobrojni državni, regionalni ili lokalni mjerni sustavi koji ne slijede logiku unificiranog metričkog sustava i zajedničkog tržišta. To se pogotovo odnosi na razdoblje do 18. stoljeća, kada se pod sve jačim utjecajima centraliziranih državnih uprava javljaju prve potrebe za unificiranjem i razvojem kartografije, statistike i mjernog sustava koji bi davao državnim institucijama pregled i kontrolu nad vlastitim resursima, odnosno resursima svojih podanika. Kada govorimo konkretno o slučaju šumskih površina Slavonske vojne krajine u 18. stoljeću, teško je dati točan omjer ili površinu zemljišta pod šumama, jer se pojavljuju velike oscilacije između različitih izvora i autora (što zbog neujednačenosti mjernog sustava, što zbog interpretacijskih razlika i mogućnosti), ali također se istovremeno događaju veliki zahvati u okolišu (krčenje, isušivanje, širenje oranica, čišćenje plovnih i cestovnih putova, izgradnja naselja, „koloniziranje i civiliziranje zemlje“) te su takve oscilacije u jednom pogledu i moguće, no njihove vrijednosti treba uzimati kao relativne maksimalne ili minimalne varijabilnosti. Tako npr., početkom i prvom polovicom 18. stoljeća se spominju šumske površine kod različitih autora i izvora u ukupnom udjelu između minimalnih 40% i maksimalnih 70% (ovisno o kontekstu, no svejedno 30% je vrlo velika varijabilnost), dok je recimo za sredinu i drugu polovicu 18. stoljeća taj postotak varijabilnosti smanjen na 10% (npr. procjena udjela šuma na ukupnu površinu Brodske pukovnije toga doba se kreće između 50-60%)³²⁵.

Tek od 19. stoljeća možemo pratiti „pouzdanija“ mjerenja, no i tu se javljaju određeni paradoksi gdje recimo Demianova statistička izvješća početkom 19. stoljeća bilježe gotovo jednak postotak (oko 35%) pošumljenosti Slavonske vojne krajine kao i na kraju istoga

³²³ *Versuch einer Statistik...*, Hietzinger, sv. 2, 291

³²⁴ Bičanić, *Doba manufakture...*, 108

³²⁵ Petrić, „O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća“, 263

stoljeća u historiografskoj i šumarskoj literaturi.³²⁶ Budući da je ekonomska deforestacija drugom polovicom 19. stoljeća potpomognuta industrijalizacijom zemlje i razvojem željeznice historiografski dokazana činjenica, veći upitnik se tu stoga stavlja na Demianove podatke, koji opet ako ih se pogleda s jedne druge perspektive mogu biti točni: naime, osim spomenutih kartografsko-geodetskih i statističko-mjernih problema toga doba, tu je prisutna i šumarska problematika, odnosno nepostojanje definiranosti vrste i starosti šuma, tj. šumskih zemljišta. Tako recimo Demian svoje podatke bilježi pred same najteže koalicijske ratove protiv Napoleona, gdje je izgubljen velik dio ljudstva i može se pretpostaviti privredna stagnacija, ako ne i regresija (pogotovo zbog gladnih godina 1813.–1816.) gospodarskog života općenito u Vojnoj krajini. Moguće je da se na pojedinim dijelovima mlada šuma u tom periodu od 10-15 godina mogla oporaviti i proširiti, kao što je recimo usporedivo sa situacijom u Vojnoj krajini nakon povratka krajiških postrojbi iz Sedmogodišnjeg rata (1756.–1763.), gdje su navodno velike površine zarasle u šikaru i mlade gajeve. Dokaze kontrolirane eksploatacije i deforestacije šuma treba prije svega tražiti u ekonomskim izvorima, gdje su manje vjerojatnosti subjektivnih interpretacija i varijabilnosti. Tako recimo Kaser donosi podatke da su oko 1780. godine cjelokupni državni prihodi od šuma Vojne krajine iznosili tek oko 10 000 guldena, da bi 1806. dostigli iznos od oko 80 000 guldena, a 1861. su ukupni prihodi iznosili preko 600 000 guldena.³²⁷

O problemu određivanja točne veličine i opsega šumskih površina Slavonske vojne krajine u 18. stoljeću se najbolje vidi na primjeru izvještaja pukovnika Geneynea Dvorskom ratnom vijeću nakon vizitacije Vojne krajine 15. prosinca 1782., gdje navodi podatak za Slavonsku vojnu krajinu da je ukupne površine od 563 257 i 3/8 jutara od 1600 kvadratnih hvati (1 jutro=1600 kv. hvati), a da je od toga 163 973 i 5/8 jutara šumskih površina od 3200 kvadratnih hvati (1 jutro=3200 kv. hvati).³²⁸ To bi značilo da 1 „šumsko jutro“ iznosi veličinu 2 „obična jutra“ zemljišta, no zbunjujuće je pri tome što ih pukovnik tu navodi kao jednake veličine i zbraja (skupa sa ostalim vrstama zemljišta koje su izmjerene u mjeri 1 jutro=1600 kv. hvati) u ukupnu površinu pri tome ne pretvarajući „šumska jutra“ u „obična jutra“. U tom slučaju bi šumske površine iznosile dvostruko veći iznos (327 947 i 2/8 jutara mjereno na jutru u iznosu od 1600 kv. hvati), a ukupna površina Slavonske vojne krajine iznosila bi 727 231 jutro mjereno od 1600 kv. hvati. Zbog takvih nepreciznih i neodređenih mjerenja je

³²⁶ Đuro Rauš, *Šume Slavonije i Baranje od Matije Antuna Relkovića do danas*, Radovi Centra za organizaciju naučnoistraživačkog rada u Vinkovcima 2 (Vinkovci, 1973.), 142

³²⁷ Kaser, *Slobodan seljak i vojnik...*, 73

³²⁸ Buczynski, *Pa to su samo Hrvati!...*, 127

gotovo nemoguće prikazati valjane faze krčenja ili regeneracije šuma Brodske pukovnije tijekom 18. stoljeća u točnim omjerima površina, tek od razdoblja nakon Napoleonskih ratova 1815. godine, kada vojna vlast opet može posvetiti resurse i ljudstvo za privredni razvoj Slavonske vojne krajine, dolazi i do preciznijih i određenijih mjerenja te izmjera poljoprivrednog i šumskog zemljišta koje možemo uspoređivati s relativno točnijim procjenama širenja ili krčenja šumskih površina. U tom slučaju, ako uzmemo podatke o veličini šuma iz popisa žirovnih šuma Brodske pukovnije 1820. godine (Tablica 4), dobit ćemo ukupan iznos šumskih površina od 135 635 jutara i 1414 kv. hvati, a usporedimo li ga sa izmjerama šumskih površina Brodske pukovnije iz 1866. godine, gdje je ukupan iznos iznosio 113 501 jutro i 1234 kv. hvata,³²⁹ možemo reći da je u tom intervalu između 1820. i 1866. iskršeno 22 134 jutra i 180 kv. hvati šumskih površina nepovratno, što znači da je navedena posječena površina pretvorena u neku drugu vrstu zemljišta (oranica, livada, voćnjak, vrt, itd.). Pri tome treba naglasiti, da je zasigurno posječena veća površina šuma Brodske pukovnije, no da je na ostatku posječenih površina zasađena mlada šuma ili da je ta površina ostavljena da na njoj prirodnim putem nikne mlada šuma te je nadalje zanimljivo za primijetiti, kako su neke od tih zasađenih ili izniknutih mladica iz tog perioda (1820.–1866.) danas vjerojatno jedna od najstarijih stabala u slavonskim, posavskim šumama.

5. Kako je Slavonija postala „stara mati žita i šuma“ : zaključna pitanja i misli

Jedan od razloga opstanka posavskih vojnokrajiških šuma i njihovog tradicionalnog iskorištavanja do sredine 19. stoljeća je bio izrazito usporen proces prihvatanja i korištenja suvremenih poljoprivrednih tehnologija i ideja te je naposljetku tek pojava željeznice, industrijalizacija i raspad vojnokrajiškog pravnog sistema u drugoj polovici 19. stoljeća omogućio veće komercijalno iskorištavanje slavonsko-srijemskih posavskih šuma i prestanak tradicionalnog načina (su)života i iskorištavanja šuma, koji je najavio postepen nestanak tradicionalnog ruralnog društvenog sloja u 20. stoljeću. Iako konačni faktori nestajanja tradicionalne ruralne privrede i društva leže primarno u modernizaciji i industrijalizaciji društva te privatizaciji i komercijalizaciji dotada općinskih (komunalnih) resursa s rastućom dinamikom od polovice 19. stoljeća, njihove početke već možemo analizirati u agrarnim

³²⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, „Kratak osvrt na povijest šuma Hrvatske i Slavonije od 1850. godine do Prvog svjetskog rata“ u: *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, br. 4 (Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju/Meridijani, Zagreb, 2008.), 79

reformama iz 18. stoljeća, naročito onima fiziokratske prirode, koji su možda čak iz današnje perspektive malim promjenama izazvali lančane reakcije i zaokret u dotadašnjem društveno-agrarnom modelu. Primjerice, već je pojava i uzgoj krumpira (i kukuruza u kontekstu Slavonske vojne krajine) kao zamjenske i bogatije stočne hrane za svinje smanjila potrebu za žirovanjem istih po šumama, kao što je i postepenim ukidanjem tropoljnog sustava i uvođenjem drugih vrsta, poput djeteline ili vučike koje su služile za „zeleno“ gnojenje istrošenih polja (umjesto dotadašnjeg ostavljanja na ugaru, a koje su potom mogle biti iskorištene kao stočna hrana), došlo do smanjivanja potrebe za otvorenim pašnjacima i ekstenzivnog stočarstva, što je kao krajnji rezultat imalo privatizaciju općinskih pašnjaka i livada i njihovo pretvaranje u privatne oranice te razvoj intenzivnog stajskog stočarstva, koje se pokazalo korisnim za dobivanje i skupljanje stajskog gnojiva za polja.³³⁰ S jedne strane su ove agrarne reforme pogodovale (državnim) šumarskim službama i interesima komercijalnih korisnika šumskih resursa jer su se konačno „riješili“ agrarnog šumarstva i uplitanja seljačkih zajednica u „šumske poslove“, no s druge strane je dovelo do novih sukoba sa pristašama reformi i idejnih pobornika fiziokratizma, koji su u krčenjima šumskih površina vidjeli mogućnost širenja oranica, a time i „bogatstva“ društva i države, a ne korist u daljnjem razvoju šumarske znanosti.³³¹ Taj se proces intenziviranja agrarnih odnosa odvijao i na području Slavonske vojne krajine, odnosno Brodske pukovnije, zbog dva već spomenuta razloga, a tiču se pravno-poreznih reformi jozefinskog (i franciskanskog) sustava: zabrana daljnjih krčenja šuma bez dozvola i uvođenje zemljarine kao poreza, što je potaknulo lokalno stanovništvo na poboljšavanje postojećih poljoprivrednih tehnologija i kvalitete oranica (na gore spomenute načine) kako bi se dobila veća količina usjeva, a ne samo kvantitativno proširenje zemljišta, koje bi im zbog zemljarine iznosilo još veći porezni teret.

Koje su bile posljedice ovakvog odnosa prema šumama i šumskim resursima na posavski okoliš i vojnokrajiško slavonsko društvo? Od društvenih fenomena prije svega pojava kriminala, odnosno društvenog neposluha. Tu se ne radi samo o spomenutom banditizmu i razbojništvu koje se nastavilo i u 19. stoljeću, no manjeg intenziteta nego prije jer su raskršene nekadašnje guste šume i šikare u 18. stoljeću upravo iz tog razloga da se unište potencijalna skloništa za razbojнике. Ovdje se radi o drugoj vrsti kriminala, naime o krađi drvene građe i nastavku, do polovice 18. stoljeća poželjnih, a kasnije kontroliranih i „ilegalnih“, odnosno nepoželjnih krčenja šuma. Dokaz tomu je inspekcija vojnih vlasti 1841.

³³⁰ Radkau, *Wood: A history*, 153

³³¹ Radkau, *Wood: A history*, 154

godine, u kojoj se nalazio i dvorski šumar Guillaume te on bilježi sljedeće u svojem izvješću: vrlo je nezadovoljan situacijom u šumama Slavonske vojne krajine jer je primijetio daljnja ilegalna krčenja šuma, ne samo uz rubove oranica, već i u dubinama šumskih revira gdje bi se podizali ograđeni pašnjaci i krajiški stanovi. Dalje je nezadovoljan općenito nepoštivanjem šumarskih zakona i zabrana od strane lokalnog stanovništva, ali i neefikasnošću i potkupljivošću šumarskog osoblja te njihovog neznanja ili nemara pri obavljanju zadanih poslova, kao što je, primjerice, slučaj pojedinih šumskih revira u Petrovaradinskoj pukovniji gdje se vodila loša šumarska služba i organizacija sječe i njege stabala te da je učinjena šteta „za sljedećih 50 godina u nepovrat“.³³² Osim spomenute inspekcije, dokaz su i zapisi iz krajiške svakodnevice, kao npr. satnijski spisi, izvješća i zapovijedi koje bilježe svakakve prekršaje i kažnjavanja krajišnika, ali ih i opominju zbog neregularnog odvoza drveta iz šume ili ponavljanja istih prekršaja (najbolji primjer za to bi bio uvid u *Zapovidi Babogredske kompanije 1823.-1824. godine* gdje se mogu primijetiti, ako ne mjesečni, onda zasigurno tromjesečni izvještaji oko pitanja sječe i odvoza drvene građe, živih ograda, ispaše stoke i ostalih stvari vezanih za šumu). Uvid u svakodnevicu ilegalnih krčenja pruža i Mijat Stojanović opisom tzv. „tarišuma“, odnosno kradljivaca drveta koji bi ilegalno sjekli stabla, najčešće noću (daje i pojam „mlatišume“ koji se koristi za one koji bez dozvole sijeku ili tresu drveće pa skupljaju žir ili šišarke)³³³. To opisuje sljedećim riječima:

Njekoč, kad bi koji posavački seljak gradio kuću, ili drugu sgradu, sve je gradjeno i djelano od drveta, kano što su podsjeci, stupovi, vienci, grede, rožnice, tetivo, sljeme, krov, sve od hrastovine. A kad je komu nestalo kakva komada, pa nije mu dostalo ono šume, što je svaki dobivao bezplatno, otišli bi ukućani ili susjedi u zgodno vrijeme noću u zabitnu stranu kakve šume, podsjekli hrast, do zore ga oborili, izpilili, izciepali i odvezli. A na panju bi podsječena drveta naložili oganj od ogranakah i tako opalili panj, kad bi sutra, ili prekosutra došo kakav šumar na ono mjesto, našo bi trag kradljivaca, tarišuma. Ali nije mogo znati, kad su ondje bili. Tako bi sakrili svoj trag.

*Ovomu treba greda, sieci čitavo drvo; onomu sošica za pojatu, ili kolje i prokole za ogradu, ili taraba i plot, ruši hrašće, obaraj, nežali. Ima šume! Govorahu: šuma raste, dok mi spavamo. Jednom trebaju glavčine za kola, sieci briest. Drugomu treba naplataka za opasivanje kolesa, ili mu treba osovina ili ljestve, udri po klinu, sieci. Treba korito, sieci topolu. Treba valov, tari šumu.*³³⁴

³³² Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze... (IV)*, 282-283

³³³ Stojanović, *Slike iz života hrvatskoga naroda...*, 143 (vidi bilješku)

³³⁴ Stojanović, *Slike iz života hrvatskoga naroda...*, 144

Navodi dalje Stojanović kako se u revolucionarnom periodu 1848./1849. moglo naći dosta tih „tarišuma“ po slavonskim šumama, vjerojatno zbog odsutnosti većine vojno-policijskih snaga zbog ratova u Ugarskoj i talijanskim zemljama, no kako nakon 1850-ih godina broj naglo opada i reformira se šumarski sustav Monarhije.³³⁵ Nakon tih reformi dolazi do jedne druge opasnosti za šumu, a to su zakupi drvene građe i šuma kroz strane ulagače i kupce koji dolaze skupa sa željeznicom (opis tog sustava nam daje primjerice Josip Kozarac u svom djelu *Slavonska šuma*), što će dovesti do nove deforestacije, ovaj puta ne agrarne niti državno-kameralističke, već komercijalno-kapitalističke naravi, no to je opsežan fenomen i materijal za jedno drugo istraživanje.

Veza između navedene komercijalizacija šuma i ilegalnosti radnji lokalnog stanovništva koje postaju sve češće i određenije u 19. stoljeću je upravo sljedeća: iako su prve regulacije sječa i krčenja šuma donesene u terezijanskom periodu polovicom 18. stoljeća (dotad je narod u Slavonskoj vojnoj krajini uživao gotovo slobodna prava korištenja šumskih površina što su vjerojatno obilježila krčenja radi širenja naselja, oranica i fortifikacijskih sustava), krajiški narod je vrlo sporo prihvaćao takva ograničenja, naročito ona strožeg karaktera jozefinskih kantonalnih reformi, koja su se nekad u potpunosti sukobljavala sa interesima i načinom života lokalnog stanovništva. Slično kao i kod seljačkih ustanika u prije spomenutim francuskim i njemačkim slučajevima, i u povijesti Hrvatsko-slavonske Vojne krajine je dolazilo do ustanaka krajišnika (npr. bune i ustanci 1658., 1666., 1746., 1755. i dr.) koji su zahtijevali poštivanje određenih prava i „starih pravica“ ili su odbijali nove reforme i namete koji su dolazili od strane vojnih vlasti, među ostalima neke su se točke doticale prava korištenja šuma, sječe i prijevoza drveta. Tako recimo jedna od točaka koju jezeranski knez i porkulab (zapovjednik kaštela) Mate Sertić izlaže pobunjenim krajišnicima (tijekom Brinjsko-ličkog ustanka 1746. godine protiv Hildburghausenovih reformi i militarizacije Vojne krajine) je ta, da će im vlasti sad zabraniti sječu drva, koja im je „glavni izvor prehrane“.³³⁶ Iako buna nije uspjela naposljetku, budući da je militarizacija Vojne krajine provedena, ipak vojne vlasti nisu u potpunosti „zabranile“ sječu drveta, nego su je samo počele sve strože „kontrolirati“, no zasigurno su, zbog ograničenja i stroge kontrole nad dotada gotovo slobodnom sječom, mnogi krajišnici smatrali kako su im „šumska“ prava ugrožena ili oteta.

Što se tiče daljnje problematike uvođenja noviteta u privredni život tradicionalnih zajednica, ovdje svakako treba naglasiti slučaj uvođenja pile kao zamjenskog oruđa za sječu

³³⁵ Ibidem

³³⁶ Željko Holjevac, *Brinjsko-lički ustanak 1746. godine*. (Meridijani, Samobor, 2004.), 63

stabala u šumi tijekom terezijanskog perioda. Sporo prihvaćanje privredno-tehnoloških noviteta, u ovom slučaju konkretno uvođenje pile u šumarske poslove je bio široko rasprostranjeni europski slučaj, što potvrđuje sječa drveta sjekirama koja se zadržala u mnogim dijelovima Europe do industrijske revolucije u 19. stoljeću (krajem 19. stoljeća se drveće još uvijek sjeklo sjekirama u mnogim alpskim šumama), a uzrok leži u više faktora, jedan od kojih je taj da je pila tokom 18. stoljeća smatrana oruđem „tarišuma“, odnosno drvokradica koje bi noću sjekle šumu i pri tome se koristili pilama koje su „tiše“ nego sjekire, a vlasti su također strože kažnjavale slučajeve ilegalne sječe drveća s pilama nego one sa sjekirama.³³⁷ Osim toga drvosječe i šumski radnici su sami odbijali koristiti pile i često se žalili na rad s njima: drvo sječeno sjekirom se smatralo „boljim“ i otpornijim, naročito u brodogradnji i kasnije za izradu drvenih pragova za željezničke pruge (općenito gdje je drvo trebalo biti izloženo vlazi i težim vremenskim uvjetima), a prisila vlasti u korištenju pile je bila gledana kao simbol „tiranije“ nad šumskim poslovima te su pilu smatrali oruđem tesara i stolara, a Radkau navodi kako se u austrijskim crkvama 18. stoljeća često pojavljivao motiv sv. Šimuna (zaštitnika drvosječa), koji je po legendi mučen i pilom razrezan na pola, gdje se postavlja pitanje koliko je tu simboliku moguće povezati sa spomenutim otporom tome oruđu.³³⁸ Prije izuma i upotrebe nazubljene pile u 19. stoljeću, koja je ritmičkim pokretima olakšavala sječu stabala, korištene su ravne pile koje su zahtijevale veću snagu i gdje se osjetio veći otpor stabla, a koje su drvosječama zbog niskog položaja sječe za razliku od sjekira (bilo je potrebno klečati) također uzrokovale velike bolove u rukama, leđima i nogama i daljnje zdravstvene poteškoće. Problem se pojavio i u tome što su drvosječe i šumski radnici izgubili svoju „autonomiju“ u poslu, odnosno postali su ovisni o tzv. pilarima koji su sada bili potrebni kako bi izrađivali ili popravljali pile (pile su zahtijevale veće umijeće, njegu i poznavanje izrade nego sjekire koju je svaki drvosječa sam mogao popraviti), a također za rušenje stabla pilom bila su potrebna dva čovjeka, za razliku od jednoga sa sjekirom te su mnogi autori toga doba tvrdili da se izgubila i „pjesma drvosječa“ u šumama, koja više nije mogla pratiti ritmičke pokrete i udarce sjekira.³³⁹ Kupovna cijena prosječne pile tada je bila oko 6 puta viša nego cijena prosječne šumarske sjekire, što je značilo da su poslodavac ili država morali opremiti drvosječe pilama (što je postala i praksa u 19. stoljeću, kada se i širi

³³⁷ Radkau, *Wood: A history*, 198-199

³³⁸ Radkau, *Wood: A history*, 199-200

³³⁹ Radkau, *Wood: A history*, 200-201

sve veće korištenje pile),³⁴⁰ a to je za drvosječu značilo gubitak neovisnosti i statusa, jer možemo reći da je od nezavisnog najamnika postao zavisni radnik.

U slučaju Slavonske vojne krajine i korištenja sjekira ili pila kao oruđa šumskih radnika, ratni povjerenik Trajan tako navodi dalje u svojim *Primjedbama* da bi se od šuma i drvene građe uz Savu mogla postaviti brodogradilišta za riječne flote (izgradnju fregata i šajki) i raditi se brodovi „in loco“, kao što to rade „Turci na bosanskoj obali“. Tu navodi zanimljiv detalj da bi se poput Osmanlija i krajišnici služili isključivo sjekirama i ručnim pilama pri obradi drveta, jer ne postoje pogodne lokacije (zbog površine ili visine zemljišta?) za podizanje pilana-mlinova (njem. *Saag-Mühle*), pri čemu vjerojatno misli na pilane potočare (tzv. mletačke jarmače) koje koriste snagu vode za pokretanje pila.³⁴¹ Daljnji dokazi se ne moraju tražiti dalje od vojnokrajiške imagologije: Taubeov i Engelov „Ilir“, odnosno Relkovićev ili Čaplovićev „Slavonac“ u 18. stoljeću (i početkom 19. stoljeća) su prikazani i opisani s „zadjenutom“ šumarskom sjekirom na ramenu ili „vjernom balticom“ uz bok, a prve spomene pile u slavonskim šumama donose tek kasniji autori od druge polovice 19. stoljeća, poput Stojanovića i Kozarca. Zanimljiv je slučaj šumskih radnika u posavskim šumama u 19. stoljeću, koji su bili zaduženi za proizvodnju hrastovih (francuskih) dužica, kako su se koristili istovremeno starim i novim oruđem. Uz stari ručni alat poput sjekire, bradve i bradvilje, koristili su i relativno novo oruđe poput maklje, vagače, crtala, klinove, poprečne i produžne pile te mnogih drugih koji su im omogućavali istovremenu sječu i tesanje drveta u dužice, koje je trebalo biti obavljeno u što bržem periodu i uz maksimalnu iskoristivost drvene građe.³⁴² Rad je zahtijevao i specijalizaciju radnika, tako da je za proizvodnju dužica bilo potrebno čak 9 vrsta radnika: tzv. „rušari“ za rušenje drveća i čišćenje grana, dužičarski vještaci koji mjere i označuju gdje se drvo reže, pilari koji pile drvo u trupce, „zgontari“ koji označavaju dužice crtalom, „vagači“ koji sjekirom-vagačom kale (cijepaju po dužini) drvo, „krajčari“ koji bijele drvo i skidaju koru, „šifrači“ koji uklanjaju nečistoće i mrtvo drvo, makljari koji makljom ostružu (omakljaju) drva te naposljetku „prebirači ili škartači“, koji prebiru i klasificiraju dužice za tržište za koje su namijenjene (razlikuju se prebirači francuskih, njemačkih ili engleskih dužica).³⁴³

³⁴⁰ Ibidem

³⁴¹ Buczynski, *Pa to su samo Hrvati!...*, 249-250

³⁴² Bičanić, *Doba manufakture...*, 112

³⁴³ Ibidem

Kod više obrađenih izvora različite provenijencije (od narativno-statističkih do pravno-ekonomskih) u ovom radu se primjećuje obrazac „nestašice drveta“ i „ugroženosti šuma“. O kojem se to točno fenomenu radi i je li stvarno prijetila Slavonskoj vojnoj krajini nestašica drveta i uništenje njezinih šuma? Ukratko i jednostavno ne; razina deforestacije i količina dostupnog ogrjevnog i građevinskog drveta, prikazana kroz različite izvore toga doba i kasnija relevantna istraživanja, nikada nije upućivala na immanentnu krizu, ekonomsku nestašicu i ekološku katastrofu. No pri tome treba naglasiti da fenomen „nestašice drveta“ i „ugroženosti šuma“ nije uvijek bio jednako shvaćen na svim razinama društva u različitim periodima. Tu je zanimljiv recimo primjer francuskog „prirodnjaka“ i vlasnika velikih pogona i talionica za prerađu željeza, grofa de Buffona, koji 1739. upozorava na neizbježnu i immanentnu opasnost od nestašice drveta, a stoljeće prije tu su tezu zastupali uglavnom francuski i britanski protivnici manufaktura željeza i razvoja željezne industrije, no čim je željezo počelo biti shvaćeno i prihvaćeno kao stup društvene (državne) moći u 18. stoljeću i nastavilo igrati važnu ulogu državne ekonomije u 19. stoljeću, „nestašice drveta“ su mogle služiti državama kao argument radi osiguravanja opskrbe željezne industrije drvenom građom.³⁴⁴ Iako se mogu primijetiti pojedini faktori koji upućuju na simptome ekološke i ekonomske krize u 18. stoljeću, oni se ne mogu nužno interpretirati kao ekološka katastrofa koja je kao posljedicu imala masovne deforestacije i nestanak šuma, već ih se može povezati sa smanjenom efikasnošću tradicionalnih sistema raspodjela i redistribucija drveta (korisnici šumskih prava, seoske općine, distribucijske hijerarhije i općinske službe), čije propadanje nije bilo uzrokovano deforestacijom, već promjenom dominantnih državnih i ekonomskih interesa i doktrina.³⁴⁵ Sve veći i raznovrsniji broj korisnika i kupaca komercijalnog drveta je stavljaio sve veći teret i ograničenja na službenike i institucije zadužene za redistribuciju i raspodjelu drveta iz šuma (koja je sada obuhvaćala ne samo građevinsko, već i ogrjevno drvo) što je pravi pokazatelj da se zapravo u suštini radilo o institucionalno-ekonomskoj, a ne o ekološkoj krizi. Čak i u ekonomsko-političkom slučaju, kad se govori o potrebnim šumarskim reformama i očuvanja ogrjevnog drveta kako bi se spasili niži, siromašniji slojevi društva (kojima je zimi prijetila sve veća opasnost od smrzavanja zbog visokih cijena ogrjevnog drveta početkom 19. stoljeća), te reforme su imale veći značaj i igrale važniju ulogu za privilegirane vlasnike šuma i drvene građe (državna ili kraljevska blagajna, izvozna industrija, velike trgovačke kompanije) odnosno upravo je privatiziranje (ili nacionaliziranje) i kapitaliziranje šumskih površina u 18. i 19. stoljeću, a ne deforestacija, pogoršalo situaciju

³⁴⁴ Radkau, *Wood: A history*, 137

³⁴⁵ Radkau, *Wood: A history*, 157

opskrbe siromašnijeg sloja društva drvetom.³⁴⁶ Tako je recimo po prvi put zabilježeno da prosječna obitelj u Berlinu 1780-ih godina godišnje troši više novca na ogrjevno drvo nego na kruh te da su tijekom Francuske Revolucije 1789., nakon najvećih „Marševa za kruh“, po brojnosti ljudi i „glasnoći“ argumenata bili tzv. „Marševi za ogrjevno drvo“, kojima je prethodila vrlo hladna i duga zima 1788. godine.³⁴⁷

Mnoge društveno-pravne institucije toga doba (od seljačkih komuna do cehovskih i plemićkih pravilnika) su se temeljile na „rijetkosti“ drveta, odnosno svoj su legitimitet potvrđivale kroz periodične „nestašice“ istoga: to je značilo da koliko god je potreba za drvetom mogla opravdati posebna prava ili povlastice, toliko su dugo žalbe oko nestašice bile shvaćene kao dio sustava, no ukoliko bi se ta prava našla pod ugrozom, tada bi se za njihovu obranu vodile puno glasnije rasprave i prišlo bi se „nasilnijim“ metodama zaštite istih, što je moglo dovesti do isključivanja dijela ili ostatka društva od pristupa šumskim resursima.³⁴⁸ Vrlo važnu ulogu u tome je igrala regulacija tržišta ogrjevnog i građevinskog drveta (koja je u zapadnjačkim društvima od 19. stoljeća nadalje sve više prepuštena ekonomiji slobodnog tržišta) koja je postupno dovela do smanjenja „upozorenja“ oko nestašice drveta i žalbe su postajale sve tiše. iako su u početku bile vrlo glasne, kao primjerice u slučaju pretvorbe ogrjevnog drveta u „robu sa tržišnom cijenom“ (postupno smanjenje kad su kupovina i prodaja ogrjevnog drveta postale stvar tržišnog tečaja). To Radkau opisuje sljedećim riječima:

*Svatko tko je ovisio o tržištu i bio izravno pogođen visokim cijenama nije imao baš potrebu za podizanjem 'opće uzbune', budući da je ona mogla polučiti dodatnim povišenjem cijena i potaknuti daljnje špekulacije. (...) Nakon što su državne vlasti prebacile odgovornost opskrbe drvetom na tržište, one su također izgubile interes za literaturom i ekonomskim reformama koje su se bavile nedostupnošću ili manjkom drveta, pogotovo jer su državne šume direktno profitirale od povećanih cijena drvene građe. Zapanjujuće je to kako su početkom 19. stoljeća odjednom prestala sva upozorenja i uzbune oko nestašice drveta, a da se situacija oko opskrbe drvenom građom nije poboljšala.*³⁴⁹

Što se tiče vojnokrajiških šuma, one su već od polovice 18. stoljeća (formalno od početka 18. stoljeća u Slavonskoj vojnoj krajini, no efikasnija državna uprava se uspostavlja tek militarizacijom i terezijanskim reformama) bile pod strogom centralnom (državnom)

³⁴⁶ Radkau, *Wood: A history*, 157-158

³⁴⁷ Radkau, *Wood: A history*, 156

³⁴⁸ Radkau, *Wood: A history*, 164

³⁴⁹ Radkau, *Wood: A history*, 164 (Prijevod Mislav Radošević)

upravom i zanimljivo je primijetiti, ako se stave u usporedbu pravni, gospodarski i ekonomski podaci analizirani u prijašnjim poglavljima, kako je sa sve strožom kontrolom, zakonskim ograničenjima i uplitanjem državnih institucija u šumska prava lokalnih, krajiških zajednica eksponencijalno rastao prihod države od gospodarenja šumama, a istovremeno se bilježio pad u količini dostupnog drveta i načina korištenja šumskih resursa od strane lokalnog stanovništva. Pojačavanje ekonomskog interesa za slavonske vojnokrajiške šume u 19. stoljeću se zapravo može pratiti kroz stalni razvoj potražnje i ponude resursa koji su bili potrebni za razvoj trgovine i manufakture, a kasnije i industrije u Monarhiji. Naime, može se promatrati kako se postepeno odvija „seoba“ sjedišta drveno-prerađivačkih manufaktura i industrija na području hrvatskih povijesnih zemalja. Primjerice, kasnosrednjovjekovna proizvodnja potaše i drveta za brodogradnju na feudalnim posjedima (npr. frankopanskim) te mletačkih i vojnokrajiških područja se pomiče s prostora Kvarnera i Primorja te jadranskih otoka, gdje je i došlo do ekološke krize i „nestašice drveta“ (deforestacija krških područja), na područje Gorskog Kotara i Korduna u 18. stoljeću, gdje se javljaju i prve moderne, vodene („mletačke“) pilane, da bi se potom, preko Banovine i Moslavine, sjedišta drveno-prerađivačkih manufaktura i industrija preselila na prostor slavonske Podravine u prvoj polovici 19. stoljeća, a od 1851. se javlja veća eksploatacija i posavskih šuma Brodske pukovnije.³⁵⁰ Manufaktura hrastovih dužica je tu vrlo bitna, budući da se ona intenzivira u slavonskoj Posavini nakon što su istrošene hrastove šume na Kordunu, Banovini i Moslavini u periodu od 1845.–1860. godine.³⁵¹

Na kraju se postavlja pitanje, kako je riješen problem ekonomske „nestašice drveta“, odnosno kako nije došlo do ekološke krize i katastrofe nakon ekonomske? Tradicionalna historiografija i šumarska literatura tu prije svega ističu važnost otkrića i upotrebu fosilnih goriva, kamenog ugljena i nafte, koji su „spasili šumu“, no jesu li uistinu samo to faktori i jesu li oni stvarno „spasili“ šumu i spriječili potencijalnu ekološku katastrofu? Ugljen, prvo drveni, a potom u 19. stoljeću i kameni, koji je polako zamjenjivao drvo u svim postrojenjima kao gorivo, je imao svojim izgaranjem štetnije nuspojave za okoliš nego ogrjevno drvo: pokušaji grijanja privatnih kućanstava na ugljen su propali zbog smoga i zagušenosti prostora (u Londonu se već u 17. stoljeću smatralo da se drveni ugljen ne treba koristiti kao ogrjevni materijal u kućanstvima jer zagađuje zrak i uzrokuje bolesti)³⁵². Danas su nam poznati još i drugi faktori štetnosti ugljena, kao veća koncentracija sumpora i ugljikovog dioksida u dimu

³⁵⁰ Bićanić, *Doba manufakture...*, 106; 121-122; 138; 178

³⁵¹ Bićanić, *Doba manufakture...*, 107

³⁵² Radkau, *Wood: A history*, 224

nastalom izgaranjem ugljena (što direktno utječe na stvaranje stakleničkih plinova i zagrijavanje atmosfere), nego u dimu nastalom paljenjem drveta te nestanak „drvene kočnice“, odnosno metode čišćenja atmosfere u drвноj ekonomiji stalnom potrebom za sadnjom novih šuma i reforestacijom starih, koje bi potom izvlačile višak ugljika iz atmosfere i smanjivale efekt stakleničkih plinova i globalnog zatopljenja.³⁵³ Ugljen je također još početkom 19. stoljeća bio skuplji nego ogrjevno drvo u većini europskih država, no i ta se situacija promijenila kako su usporedno rasle potražnja za ogrjevnim materijalom, a smanjivala se kvantiteta niskih šuma po Europi, vođena idejom njemačkog šumarstva „visokih šuma“, koje je postepeno pretvaralo niske u visoke šume, budući da više nije bilo tolike potrebe za tradicionalnom „moralnom“ ekonomijom, odnosno argumentacija stanovništva za potrebom besplatnog ogrjevnog drveta i pristupom šumama je bila „nevažea“ ili barem imala manji značaj, pošto su sada imali sve dostupniji ugljen kao ogrjevno sredstvo.³⁵⁴ Osim ugljena, bitnu ulogu su tu igrale i promjene u brodogradnji u drugoj polovici 19. stoljeća, odnos prijelaz na proizvodnju metalnih brodova na motorne pogone i kraj doba drvenih jedrenjaka, kao i općenita proizvodnja strojeva i mehaničkih sprava od raznih metala (najčešće željeza, čelika i aluminija) koje zamjenjuju tradicionalna drvena oruđa i sprave.³⁵⁵ Nestaju i tradicionalni staklarski pogoni i industrija potaše, koje zamjenjuju nove tehnologije te razvojem kemijske industrije se razvija i proizvodnja papira iz drveća (lignita), koja „popunjava ekonomsku rupu“ u šumama u drugoj polovici 19. stoljeća, koju su ostavile nekadašnje palionice potaše i drvenog ugljena.³⁵⁶ Naposljetku u prilog daljnjoj eksploataciji šuma tijekom 18. i 19. stoljeća idu popisani udjeli i procjene šumskih površina ne samo u Slavonskoj vojnoj krajini, već i u ostalima europskim zemljama: već spomenuti francuski slučaj koji je krajem 18. stoljeća bio blizu ekološke katastrofe (procjene pada pošumljenog teritorija sa 25-28% na između 10-17% pošumljenosti), u Rusiji od 45% pošumljenosti 1796. godine na 35% pred početak Prvog svjetskog rata 1914. godine, dok je u Poljskoj koja je, po procjeni obrađenih izvora iz 15. stoljeća, imala oko 50% teritorija pod šumom, taj udio oko 1790. godine iznosio tek 25% na ukupni teritorij države.³⁵⁷ Problem „nestašice drveta“ nije riješen dakle ekološkim metodama, kao npr. reformom dotadašnje eksploatacijske (i regeneracijske) šumske politike i privrede, već ekonomskim preusmjeravanjem većeg djela industrije i privrede na upotrebu sve jeftinijih i dostupnijih

³⁵³ Radkau, *Wood: A history*, 224-225

³⁵⁴ Radkau, *Wood: A history*, 225-226

³⁵⁵ Radkau, *Wood: A history*, 223-228

³⁵⁶ Radkau, *Wood: A history*, 236

³⁵⁷ Delort, Walter, *Povijest europskog okoliša*, 218

fosilnih goriva i novih tehnologija (brodogradnja, arhitektura, kemijska industrija, nove urbanističke strukture). Iako je u nekim dijelovima Europe uistinu i postojala nestašica drveta u ekonomskom i u ekološkom smislu, na području Brodske pukovnije, odnosno Slavonske vojne krajine se ona „nije osjetila“, odnosno zbog tradicionalnih prava krajišnika na besplatno ogrjevno i građevinsko drvo do ukidanja vojnokrajiškog sustava, iako često limitiranih i strogo kontroliranih, ovdašnje stanovništvo nije imalo ekonomske probleme u nabavi drvene građe kao recimo ruralno i urbano stanovništvo u njemačkim, francuskim ili britanskim zemljama.

Šumarstvo od razdoblja svojeg osnutka kao znanstvene discipline tijekom 18. stoljeća do današnjih dana se povodi idejom „potrajnosti“ ili „održivosti“, koje i dalje ostaju nedorečeni te jasno i jednoglasno nerazlučeni pojmovi između modernog šumarstva i ekologije (premda sam naveo neke definicije istih u terminološkom poglavlju rada). U 18. stoljeću princip „potrajnosti“ se odnosio na temeljnu ideju, da se godišnje može posjeći onoliko šume koliki je njezin godišnji prirast, no u tu ideju nisu uračunati faktori drvnog tržišta, kako bi se trebali šumarske institucije ponašati prema zahtjevima tržišta i kako bi uopće trebala izgledati „potrajno održavana šuma“.³⁵⁸ Također, „održivost“ ili „potrajnost“ su uvijek bili više teorijski modeli šumarske literature, nego vodeći principi u šumarskoj praksi, gdje nitko nije sa sigurnošću, jasno i direktno mogao objasniti što je to zapravo te je i danas pojam „održivosti“ u ekologiji vrlo složen i u ekološko-šumarskoj praksi se dolazi do velikih problema i barijera pri njegovom oblikovanju i provođenju (postupno se shvatilo da princip održivosti nije samo matematički model i pitanje izračuna i procjena, već da je glavni cilj održavanje produktivne snage i plodnosti tla), no svakako možemo reći da današnji društveni zahtjevi za održivosti ili potrajnosti šuma prije svega stavljaju težište na ekološkoj i rekreacijskoj važnosti šuma, a ne samo na njezino značenje u drвноj ekonomiji.³⁵⁹

Jedna od važnijih sastavnica i novitet koji se uveo u 18. stoljeću u metode upravljanja šumskim resursima je bio rotacijski period sječe, odnosno period ophodnje šume. Tradicionalno šumarstvo „starog monarhijskog režima“ (fr. *Ancien Regime*) je tu prednost prije svega davalo visokim šumama (sjemenjačama), sa dužim periodima ophodnje (čak i do 250 godina!), kao što je to kasnije preuzelo i (moderno) njemačko šumarstvo 18. i 19. stoljeća, za razliku od šumske politike seljačkoga stanovništva (ne samo spomenutih francuskih i njemačkih seljaka, već i lokalnog stanovništva u Vojnoj krajini) koje je tradicionalno

³⁵⁸ Radkau, *Wood: A history*, 172

³⁵⁹ Radkau, *Wood: A history*, 174

preferiralo niske šume (panjače) za potrebe ogrjevnog drveta, sa puno kraćim periodima ophodnje (u nekim slučajevima se sjeklo već drveće staro tek 5 godina) ili pak srednje šume (panjače i sjemenjače) za potrebe ispaše stoke, ali i dostupnog građevinskog drveta.³⁶⁰ Što se tiče današnjeg rotacijskog perioda sječe u nizinskim poplavnim šumama slavonske Posavine, on je raspodijeljen u dvije uzgojne kategorije: visoke i niske šume. U uzgojnom obliku visoke šume najduži minimalni rotacijski period sječe ima hrast lužnjak (lat. *Quercus robur*) od 120-140 godina, kojeg slijede poljski jasen (lat. *Fraxinus angustifolia*) i obični grab (lat. *Carpinus betulus*) sa 80 godina, potom crna joha (lat. *Alnus glutinosa*) sa 60 godina te naposljetku lipa (lat. *Tilia sp.*), bijela topola (lat. *Populus alba*), crna topola (lat. *Populus nigra*), bijela vrba (lat. *Salix alba*) i poljski brijest (*Ulmus sp.*) sa 50 godina, dok su u uzgojnom obliku niske šume (panjače) rotacijski periodi trostruko umanjeni za hrast lužnjak (40 godina) te dvostruko umanjeni za ostale vrste: 40 godina za poljski jasen i obični grab, 30 godina za crnu johu te 20 godina za lipu, poljski brijest, bijelu vrbu, bijelu i crnu topolu.³⁶¹

Šumarska literatura i istraživanja u 19. i 20. stoljeću su dotaknula i pitanje promjene šumskog sastava i vegetacije tijekom 18. i 19. stoljeća, gdje se tvrdi kako je krčenjem šuma i regulacijom korita rijeke Save povećana vlažnost tla slavonske Posavine (pojava viška vode, smanjeno isparavanje po jedinici površine) te da tada hidrofiti poput hrasta lužnjaka istiskuju mezofite poput bukve, koji su do 1700. godine prevladavali (po procjeni) u omjeru od 70% mezofiti, hrast lužnjak 20%, poljski jasen, domaća topola i crna joha oko 10%, dok se 1870. taj omjer mijenja u korist hrasta lužnjaka sa udjelom od 70%, poljskog jasena, domaće topole i crne johe od 15% te naposljetku mezofita (obična bukva, obični grab, klen, lipa) također od 15% udjela u ukupne šumske sastave (Kozarac smatra kako bi se „prepuštanjem“ prirodnom uzgoju i dopuštanjem stvaranja prašuma sličnih onima prije 1700. dobio omjer u udjelu od oko 60% šuma poljskog jasena, domaće topole i crne johe te oko 40% udjela šuma hrasta lužnjaka i nizinskog brijesta).³⁶² U prilog tome idu i opisi okoliša pojedinih posavskih sela iz 1698. (npr. Donja Bebrina, Poljanci, Oprisavci, Trnjanski Kuti, Svilaj, i dr.) gdje se većinom nalaze šume johe, a potom mlade hrastove i tisove šume, čije se drvo može koristiti za ogrjev, ali je još neupotrebljivo kao građevinski materijal.³⁶³

³⁶⁰ Radkau, *Wood: A history*, 176-177

³⁶¹ Igor Anić, Poglavlje „Croatia“, u: „*Floodplain forests of the temperate zone of Europe*“, ur. Emil Klimo, Herbert Hager, Slavko Matić, Igor Anić, Jiří Kulhavý (Lesnická práce, Kostelec nad Černými lesy, 2008.), 375

³⁶² Branimir Prpić, Ivica Milković, „Rasprostranjenost poplavnih šuma u prošlosti i danas“, u: *Poplavne šume u Hrvatskoj* (Akademija Šumarskih znanosti, Hrvatske šume i Grad Zagreb, Zagreb, 2005.), 24

³⁶³ Luka Jakopčić, *Rijeka Sava i proturječja habsburške imperijalne periferije u 18. stoljeću*, diplomski rad. (Filozofski fakultet u Zagrebu, FFZG Press, Zagreb, 2014.), 37-38 (Vidi bilješku 51)

Prema rezultatima analize izvora iz perioda druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća u prethodnom poglavlju smo mogli vidjeti kako je hrast u svim slučajevima bio označen kao „kralj slavonske šume“, odnosno kao dominirajuća vrsta, čiju su prevlast poticale vojne vlasti, ali i lokalno stanovništvo, zbog različitih ekonomskih faktora, od komercijalno-industrijske upotrebe važne za vojne vlasti (drvo za brodogradnju, prodaja i rezerva kvalitetnog građevinskog drveta, izrada dužica za bačve) do agrarno-stočarske upotrebe važne za lokalno stanovništvo (žirovanje svinja, ispaša stoke, ogrjevno i građevinsko drvo, skupljanje lišća i treseta za humus). Što se tiče ekonomske važnosti, zanimljivo je tu svakako navesti kako su vlast i lokalno stanovništvo imale „stabilniji odnos i sporazum“ oko korištenja šumskih resursa, za razliku od prijašnje analiziranih francuskih i njemačkih slučajeva. Iako su interesi državnih vlasti „skraćivale“ omču oko krajiških šumskih prava i regulacija korištenja šumskih resursa je bivala sve stroža i birokratski složenija, slavonski krajišnici su uživali dosta dugo komunalna prava poput besplatnog drveta za ogrjev i građu te ispašu stoke i žirovanja svinja u hrastovim šumama, u usporedbi sa ostalim europskim seljačkim društvima, naročito u Zapadnoj Europi u drugoj polovici 19. stoljeća, koja su ta prava većinski izgubila zbog privatizacija i nacionalizacija općinskih (komunalnih) pašnjaka i šuma. Tu bi također izdvojio fenomen sukoba oko pošumljavanja crnogoričnog drveća, ne samo na planinskim goletima i ogoljenim travnjacima kako bi se spriječila njihova daljnja dezertifikacija (postajanje i širenje pustinja), već i na raskrčenim dijelovima hrastovih ili bukovih šuma, što je često dovodilo do već spomenutih sukoba s lokalnim stanovništvom (najčešće stočarske zone u Francuskoj, Njemačkoj, Španjolskoj i Italiji). Naime na području Slavonske vojne krajine se ne spominje pošumljavanje crnogoričnim drvećem i svi opisi ukazuju na vrlo malu ili nepostojeću populaciju crnogoričnog drveća u posavsko-srijemskom okolišu, što je indikator, ukoliko je bilo planskog pošumljavanja, da se ono odnosilo samo (ili većinski) na bjelogorične vrste.

Drugačiji je i zanimljiviji slučaj u Podravini, u okolici Đurđevca (također dijela vojnokrajiškog sustava pod upravom Varaždinskog generalata, kasnije u 19. stoljeću pod Ujedinjenom hrvatsko-slavonskom generalkomandom) na području poznatom pod nazivom „Đurđevački pijesci“. Tamo dolazi do prvog sustavnog pošumljavanja radi zaustavljanja širenja pješćanih naslaga tek 1891. godine (skoro 20 godina nakon ukidanja vojnokrajiškog sustava) i to tako da se većinski dio „Đurđevačkih pijesaka“ posadio borovim (crni i obični bor) i bagremovim mladicama, u kombinaciji sa nekolicinom grmolikih biljaka i trava, te

kasnije dodavanjem smreka, jablana i naposljetku jasena.³⁶⁴ Crnogorično drveće, odnosno bor je logičan izbor za kamene i pjeskovite terene jer je to vrsta koja može uspijevati u siromašnijim i suhim uvjetima (kao što je to već naveo i Jablanczy u svom „Priručniku“ u 18. stoljeću), no bor je također ekonomski vrlo isplativo građevinsko drvo (ili za skupljanje smole), dok je s druge strane njegovo siromašno šumsko tlo nepogodno za ispašu stoke i skupljanje biljnog otpada za humus, tako da lokalno stanovništvo nije moglo iskorištavati borovu šumu poput lokalnih bjelogoričnih šuma. Slični procesi se javljaju svuda po Europi gdje je povećana opasnost širenja aluvijalnih naslaga i nanosa pijeska i stvaranja pustinja zbog manjka vegetacije i povećane erozije tla, pa tako recimo danas veliki šumski potezi u Njemačkoj ili Francuskoj, kao npr. 390 000 hektara crnogorične šume u Provansi ili 80 000 hektara borove šume u Landesu, koje su posađene i nastale u drugoj polovici 19. stoljeća, služe kao podsjetnik čovjekovog utjecaja na oblikovanje okoliša, ali i utjecaja okoliša na čovjeka: tako na primjeru Landesa njihovi dotadašnji tradicionalni pastiri sa svojim ovcima, koje su pasle zakržljalu vegetaciju i trave blizu polupustinjskog-polumočvarnog jezera Adour, odjednom u drugoj polovici 19. stoljeća postaju okretljivi „četveroručni“ (korištenje palčeva na nogama prilikom penjanja po drveću) skupljači i prodavači borove smole u pošumljenom dijelu Landesa, izrazito blijede puti koji žive po vlažnim kolibama, piju mnogo žestokog pića i pljačkaju brodove koji su se nasukali uz lokalne obale.³⁶⁵ Tu se može postaviti više pitanja: sadi li se bor čisto zbog šumarsko-ekoloških razloga ili postoji i ekonomski interes na tom području i zašto se toj sadnji, odnosno pošumljavanju „Đurđevačkih pijesaka“ nije pristupilo već za vrijeme vojnokrajiske vlasti, nego tek pred kraj 19. stoljeća? Proglašavanje dijela pošumljenog područja zaštitnom šumom se događa tek 40 godina kasnije, 1939. godine odlukom Odjela za šumarstvo Banovine Hrvatske,³⁶⁶ što znači da su možda bili i drugi ekonomski razlozi posrijedi prilikom pošumljavanja, a ne isključivo sprečavanje širenja pijesaka, jer se moglo već tada proglasiti pošumljeno područje zaštitnom šumom. Uostalom, ostaje za istražiti jesu li crnogorične vrste poput bora i smreke autohtona (prirodna) vrsta na đurđevačko-podravskom arealu ili su one unesene vrste ljudskim djelovanjem? Je li vojnim vlastima za vlastite potrebe bilo dovoljno bogatstvo crnogoričnih šuma na vojnokrajiskom području Like, Gorskog Kotara i Korduna, ali i onih na vlaškom (rumunjskom) i erdeljskom dijelu Vojne krajine te nisu vidjeli isti potencijal ili potrebu za sadnjom crnogoričnog drveća u

³⁶⁴ Hrvoje Petrić, „»Neodrživi razvoj« ili kako je krčenje šuma u ranome novome vijeku omogućilo širenje Đurđevačkih pijesaka?“ u: *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša br. 4* (Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju/Meridijani, Zagreb, 2008.), 23-24

³⁶⁵ Delort, Walter, *Povijest europskog okoliša*, 223-224

³⁶⁶ Petrić, „»Neodrživi razvoj«...“, 25

đurđevačkoj pjeskovitoj Podravini? Za odgovore na ova pitanja treba dublje istražiti problematiku vojnojkrajiških šuma svih pojedinačnih i jedinstvenih područja Vojne krajine sa mikro- i makrohistorijske perspektive, pri čemu je ovaj rad samo jedan od potencijalnih uvida u širu šumsku problematiku promatranu sa ekološke, ekonomske, pravne i političko-administrativne pozicije.

U slučaju posavske Slavonije, vidjeli smo u ovom radu kako je bio izrazito složen međuodnos vojnih vlasti, lokalnog stanovništva i slavonskog (posavsko-srijemskog) okoliša. Poput spomenutih stanovnika regije Landes u Francuskoj, jesu li i ovdašnji Slavonci početkom 18. stoljeća bili ljudi naviknuti na teške uvjete života, živeći u razbacanim drvenim selima po čistinama unutar nepreglednih posavskih šuma ili uz savske bare i močvare na sojenicama, čija se svakodnevnica sastojala od preživljavanja priprostim oblicima poljoprivrede, stočarstva i ribolova te trgovanjem životinjskim krznima i blagom prikupljenim u vojnim ili razbojničkim pohodima, naviknutima na surove i nasilne uvjete vlastitog preživljavanja, kome je šuma predstavljala ne samo sklonište i izvor resursa, već i životni areal u kojem se rađalo i umiralo. Koliko se taj imaginarij „Slavonaca“ ili „Ilira“ mijenjao kroz 18. i 19. stoljeće, kada su plug i sjekira (naposljetku i pila!) zavladao privrednim životom, kada su se kuće počele graditi i slagati uz ceste, a šuma se povlačila sve dalje od slavonskog sela, postajući oranica, livada, možda i koji vinograd ili voćnjak, usporedno sa močvarama i barama koje su prvo postajale pašnjacima, da bi potom i oni postajali oranicama jačanjem ratarstva u doba fiziokratizma i intenzivne agrarne revolucije, a slabljenjem za ove prostore specifičnog ekstenzivnog stočarstva? Kada se kroz guste krošnje sada posječenih starih hrastova, jasenova, bukvi, joha i topola počela probijati svijetlost na nekadašnja skloništa slavonskih hajduka iz davnina, koji su oko šumskog ognja dijelili plijen uz pjesmu i zvuke pastirskih frula i dipli, od kojih su naposljetku do kraja 19. stoljeća ostale samo usmene priče (zadnjim odmetnikom koji je svoje sklonište tražio u slavonskim šumama se može smatrati poznati Jovo Stanisavljević „Čaruga“ sa početka 20. stoljeća), koje je sada slavonski narod „ratara i bekrija“ prepričavao okupljen u svojim „ušoranim“ kućama i selima od pečene opeke ili se vraćajući sa sajmovi u ukrašenim kolima ili pak skupljajući se na livadi nakon ljetne košnje ispod osamljenog hrasta, jasena ili oraha, promatrajući zalazak sunca nad zelenim krošnjama i zlatnim klasjem uz zvukove tamburica i pjesmu kosaca. Onoliko razlika i sličnosti koje možemo pronaći kod „posavskih Slavonaca i Srijemaca“ 1715., 1815., 1915. ili 2015. godine, toliko istih, ako ne i više, možemo pronaći i u okolišu „slavonsko-srijemske Posavine“ u navedenim godinama. Takve razlike i sličnosti, odnosno same promjene istih su

česti motivi i današnjih popularnih narodnih pjesama u hrvatskoj i slavonskoj folklornoj tradiciji, sa često nostalgičnim motivima poput „nestajanja“ i „promjena“ te straha od istih, što je opisano stihovima pjesme *Andrija Čordaš* tamburaškog sastava „Najbolji hrvatski tamburaši“:

*I prođe dobro, prođe i loše,
stari sokaci nestadoše
i dođe neko vrijeme njemu strano;
nestalo marve, nestalo gazda,
nestalo šuma i salaša;
nestalo s njima
i posljednjeg Čordaša...*

Čovjek i okoliš se usporedno mijenjaju i međusobno utječu jedan na drugoga, što je pokazao i ovaj rad na primjeru odnosa vojnokrajiških vlasti i lokalnog stanovništva prema slavonsko-posavskom okolišu, ali i uvjetima života i načinima preživljavanja koji je taj isti okoliš uvjetovao ljudima koji su boravili u njemu. Promjene i prilagodbe su bile nužne, tada možda samo iz očiju čovjeka da preživi, kultivira, izgradi i živi nešto, no danas već znamo da je u odnosu čovjeka i okoliša nužno podjednako stremiti ka prilagodbama koje će se pokazati korisnima za obje strane i gdje se mogu izbjeći trajne štete i posljedice, koje bi mogle biti kobne za buduće naraštaje. Možda je uistinu nestalo skupa sa „starim krajišnicima i graničarima“ i starih slavonskih hrastika i nepreglednih šuma, no možemo li i danas slavonske nizinske šume, kao recimo Spačvu u Srijemu, promatrati kao nasljednika tih starih prašuma i današnjeg Slavonca u Posavini, koji živi u tom okolišu, promatrati kao nasljednika onih slavonskih graničara koji su na sve moguće načine pokušali izgraditi svoj život u dostupnom prostoru i ograničenom vremenu?

Svakako mi je jedan od ciljeva bilo daljnje otvaranje pitanja i mogućih odgovora vezanih za okolišnu problematiku Slavonske vojne krajine te razvoj slavonskog okoliša kakvog poznajemo danas i koje pouke ili usporedbe možemo povući iz povijesnog iskustva na ovim područjima, a koje nam svakako mogu pomoći u definiranju daljnje izgradnje odnosa čovjeka i okoliša na ovim prostorima. Neću govoriti o ugroženosti i opasnosti od nestanka šuma, već ću radije podsjetiti koje važne i općekorisne uloge nizinske poplavne šume Slavonije i danas imaju: hidrološko-vodozaštitna uloga (retencijski prostori zadržavanja visokih vodnih valova kao i pročišćavanje same vode koja se procijedi kroz šumsko tlo),

protuerozijska uloga, klimatska uloga (ublažavanje klimatskih krajnosti i isparavanje viška voda), protuimisijska uloga (pročišćavanje zraka), zdravstveno-rekreacijska uloga (prostor za sport, „bijeg“ od svakodnevice i stresa), turističko-estetska uloga te biološko-genetska uloga (raznolikost ekosustava, bogatstvo flore i faune) i vrlo važna fiziološka uloga vezivanja ugljika iz ugljikovog dioksida (direktni utjecaj na ublažavanje efekta stakleničkih plinova i obogaćivanje tla ugljikom).³⁶⁷ Slavonske (posavske) šume su samo jedan manji dio puno većeg i šireg kompleksa vojnokrajiških šuma od Jadrana do Karpata, nastalih i nestalih u različitim vremenskim i prostornim odmacima u periodu od 16. do 19. stoljeća, koje poput i vojnokrajiških pukovnija i generalata te lokalnog stanovništva dijele velike sličnosti, ali i razlike. Slaganjem ovakvih pojedinih „kamenčića“ možemo dobiti uvid u šaroliki „mozaik“ ne samo društva, već i okoliša Vojne krajine, onoga koji je oblikovao, ali i sam bio oblikovan. Šume su samo jedan od aspekata tog okoliša, no i danas su one ugrožene, ne samo na globalnoj, već i na lokalnoj razini. Za kraj bih naveo riječi kojima su vezu korisnosti i opasnosti od nestanka šuma opisali britanski ekohistoričar Oliver Rackham i njemački historičar Joachim Radkau: *Šuma je preživjela upravo kada je bila korištena; nestala je onda kada je više nitko nije eksploatirao ili imao koristi od nje.*³⁶⁸ Šume neće nestati dok god su korisne čovječanstvu, na nama je samo da definiramo što podrazumijevamo pod tom korisnosti.

³⁶⁷ Branimir Prpić, Slavko Matić, Petar Jurjević, Hranislav Jakovac, Ivica Milković, *Općekorisno i gospodarsko značenje poplavnih šuma u: Poplavne šume u Hrvatskoj*, ur. Joso Vukelić (Akademija Šumarskih znanosti, Hrvatske šume i Grad Zagreb, Zagreb, 2005.), 51-57

³⁶⁸ Radkau, *Wood: A history*, 166

6. Prilozi:

6.1. Kartografski prikazi šuma Brodske pukovnije: usporedba jozefinskog zemljovida iz 1780. sa katastrom iz 1855. godine i satelitskim snimkama danas

Sljedeći kartografski prikazi će biti raspoređeni sljedećim redoslijedom: naslov prikaza u kojem se definira dio teritorija koji se prikazuje i nužna objašnjenja, kronološki poredani prikazi, i to prvi prikaz sa jozefinskog vojnog zemljovida iz 1780. godine, drugi je sa katastarskog zemljovida 1850-ih godina i/ili satelitska snimka danas.³⁶⁹ Na jozefinskom zemljovidu su šumovita područja vidljiva jasnije jer su označena crtežima stabala, dok su na katastarskom zemljovidu označena isključivo bojama (tamnom i svijetlo-smeđom), no budući da su prikazi crno-bijeli u diplomskom radu, označio sam šumovita područja dodavanjem slova „Š“ na odgovarajuće područje. Važna napomena je da veliki šumski reviri nisu upisani u katastar 1850-ih godina te stoga nisu prikazani na ovim kartama bojama, već kao praznine, koje sam također označio sa više slova kako bi istaknuo da je riječ o velikim šumskim površinama. Prva dva priloga donose katastarske prikaze trgovišta Broda i Vinkovaca polovicom 19. stoljeća, gdje se ističe daljnja prisutnost drvenih kuća u urbanoj arhitekturi. Drvene građevine su u originalu prikazane žutom bojom, a zidane nijansama crvene boje. Kao što sam već naveo u glavnom korpusu rada, drvene kuće su većinski prisutne i u selima Brodske pukovnije, dok se zidane javljaju tek u većim selima i uz glavni prometni pravac Brod-Vinkovci. Budući da se radi o velikom broju sela i da nisam pronašao iznimku u omjeru drvenih i zidanih građevina, odlučio sam da je suvišno stavljati daljnje kartografske prikaze, jer se situacija jasno odražava već na primjeru Broda i Vinkovaca.

³⁶⁹ Zemljovid i su dostupni na web stranici <https://mapire.eu/en/> i to jozefinski zemljovid pod kategorijom „Europe in the XVIII. Century“, a katastarski pod „Habsburg Empire-Cadastral maps (XIX. Century)“.

**Prilog 2³⁷⁰ – Prikaz (Slavonskog) Broda na katastarskom zemljovidu iz 1854. godine –
zidane kuće su označene slovom Z**

³⁷⁰ Dostupno na :
<https://mapire.eu/en/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2002814.0769963784%2C5644600.890715517%2C2008847.8249166396%2C5647467.279276211> - Katastar 1854. (posljednji uvid 30.10.2018.)

Prilog 3³⁷¹ – Prikaz Vinkovaca na katastarskom zemljovidu iz 1847. godine – zidane kuće su označene slovom Z

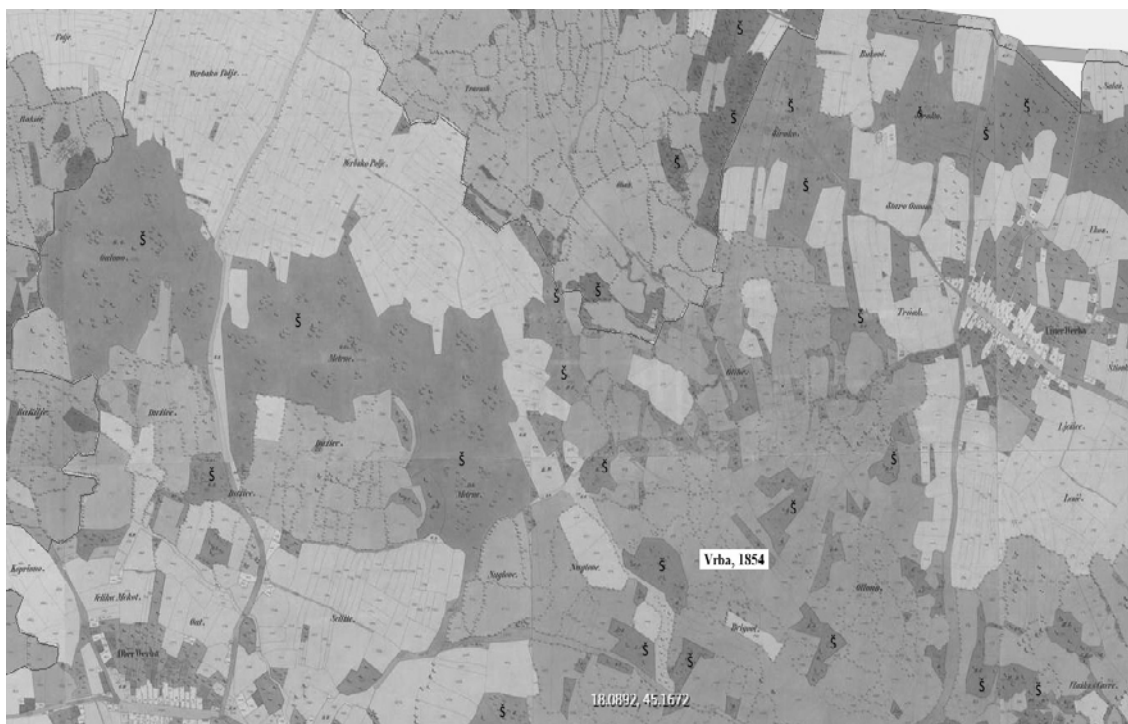
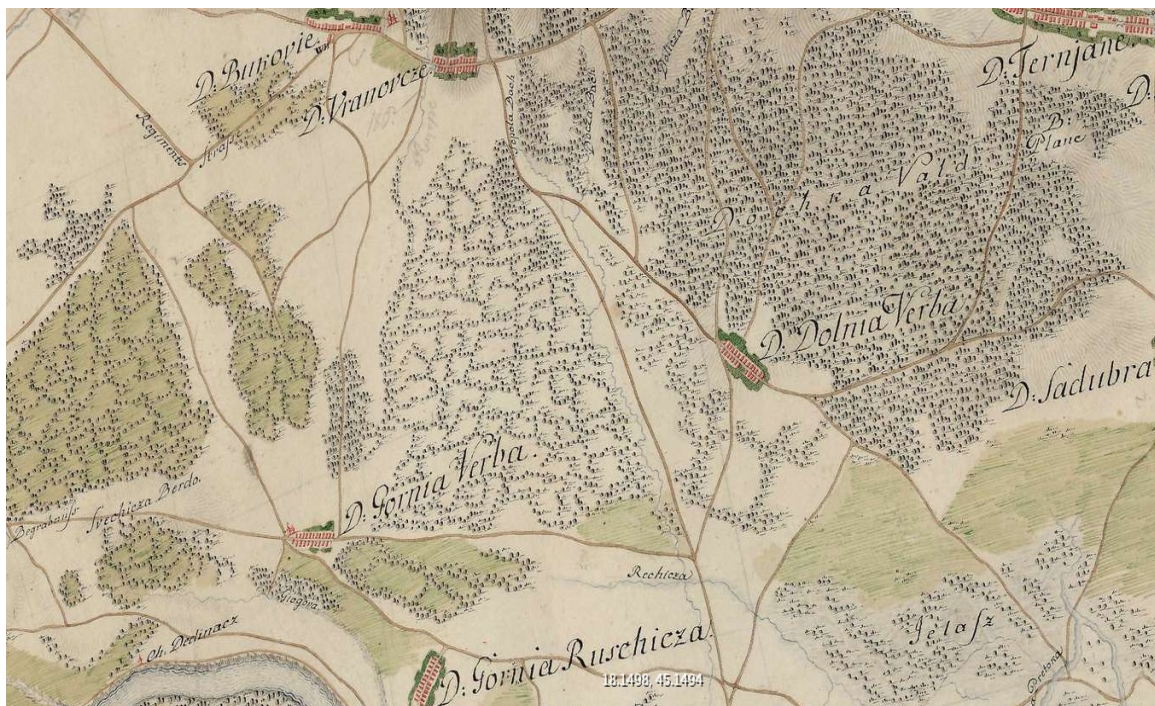
³⁷¹ Dostupno na:
<https://mapire.eu/en/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2090113.2106869298%2C5665691.685782308%2C2096146.958607191%2C5668558.0743430015> – Katastar 1847. (posljednji uvid 30.10.2018.)

Prilog4³⁷² – Prikaz šumovitih područja na potezu između sela Trnjani, Šušnjevc i Vranovci (1780. i 1854.)

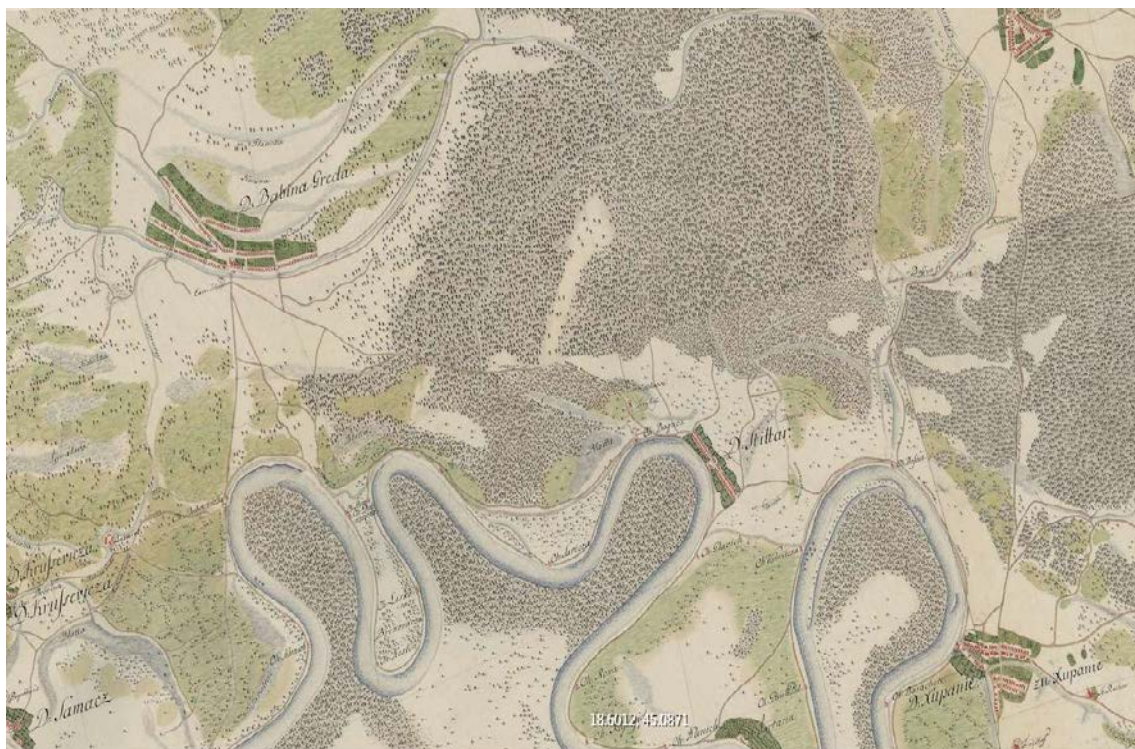
³⁷² Dostupno na: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=osm%2C163%2C165&bbox=2010703.0383605473%2C5649461.418907873%2C2022770.5342010693%2C5655194.196029261> – Zemljovid 1780. ; <https://mapire.eu/en/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2009725.3435022635%2C5649011.693016202%2C2021792.8393427855%2C5654744.47013759> – Katastar 1854. (posljednji uvid 30.10.2018.)

Prilog 5³⁷³ - Prikaz šumovitih područja na potezu između sela Donja Vrba, Gornja Vrba, Vranovci (1780. i 1854.)

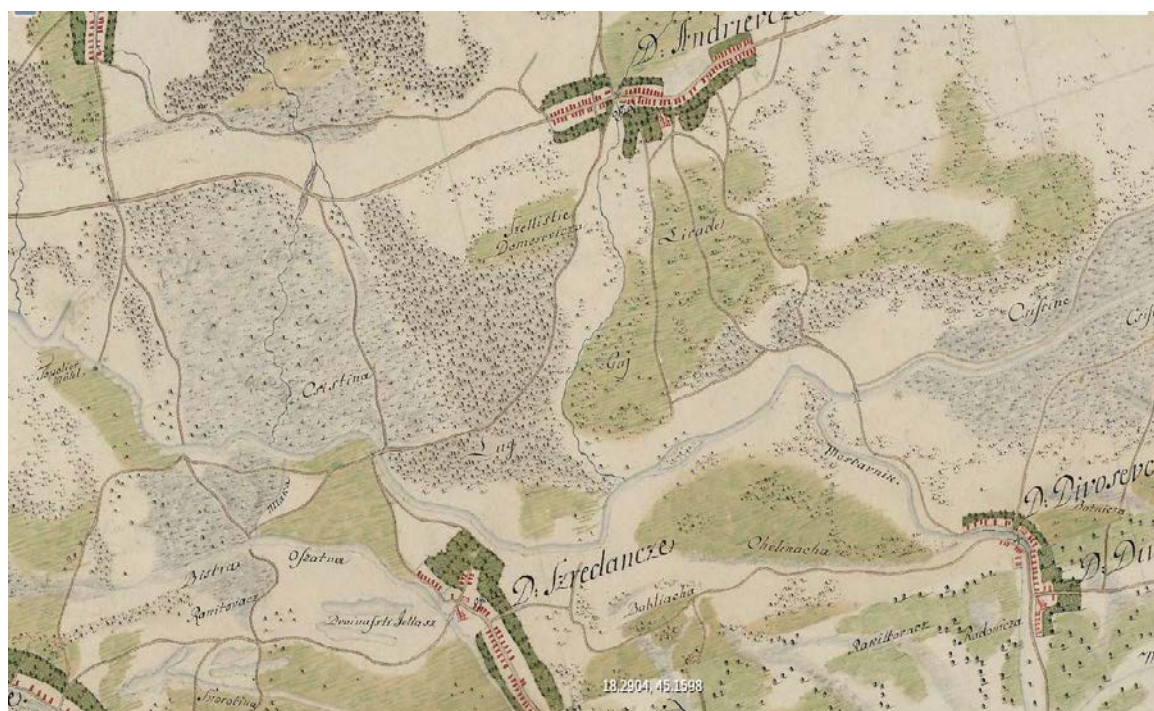
³⁷³ Dostupno na: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=osm%2C163%2C165&bbox=2007623.3252244224%2C5644549.681490055%2C2019690.8210649444%2C5650282.458611443> – Zemljovid 1780. ;
<https://mapire.eu/en/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2010157.6904435041%2C5645524.25360069%2C2016191.4383637654%2C5648390.642161383> – Katastar 1854. (posljednji uvid 30.10.2018.)

Prilog 6³⁷⁴ - Prikaz šumovitih područja na potezu između sela Babina Greda i Štitar (1780. i 1853.)

³⁷⁴ Dostupno na: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=osm%2C163%2C165&bbox=2056528.691384131%2C5633406.973116748%2C2080663.6830651755%2C5644872.527359525> – Zemljovid 1780. ;
<https://mapire.eu/en/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2064033.8520988817%2C5635950.515807969%2C2076101.3479394037%2C5641683.292929356> – Katastar 1853. (posljednji uvid 30.10.2018.)

Prilog 7³⁷⁵ - Prikaz šumovitih područja na potezu između sela Andrijevci, Divoševci, Sredanci (1780. i 1853/54.)

³⁷⁵ Dostupno na: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=osm%2C163%2C165&bbox=2030563.9883385105%2C5645849.110970896%2C2042631.4841790325%2C5651581.888092283> – Zemljovid 1780. ;
<https://mapire.eu/en/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2029777.1365767526%2C5645309.555477115%2C2041844.6324172746%2C5651042.332598503> – Katastar 1853./1854. (posljednji uvid 30.10.2018.)

Prilog 8³⁷⁶ – Usporedni prikazi šumovitih područja na potezu između Vinkovaca i Županje sa današnjim satelitskim snimcima

³⁷⁶ Dostupno na: <https://mapire.eu/en/synchron/europe-18century-firstsurvey/?bbox=2060109.8807398407%2C5623369.7645442635%2C2108265.208559502%2C5669231.981515368&layers=osm%2C163%2C165&right-layers=here-aerial> – Zemljovid 1780. ;
<https://mapire.eu/en/synchron/cadastral/?bbox=2062431.0312466037%2C5623531.234500301%2C2110586.3590662647%2C5669393.451471406&layers=osm%2C3%2C4&right-layers=here-aerial> – Katastar 1847.-1853.
(posljednji uvid 30.10.2018.)

6.2. Transliteracija i prijevod izvješća nadvojvode Ludwiga o putovanju Slavonskom vojnom krajinom 1808. godine

U ovom poglavlju donosim transliterirani rukopis nadvojvode Ludwiga s njemačkog kurzivnog pisma (njemačkog kurenta) na tiskano latinično pismo u originalu (njemački jezik s početka 19. stoljeća) i s prijevodom na standardni hrvatski jezik. Originalni rukopis se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u sklopu fonda Slavonske generalkomande (HR-HDA-430) u kutiji br. 49 pod signaturom 1809-R-4/1. Originalni izvještaj je napisan na ukupno 17 folija (stranica) koje su označene u uglatim zagradama kraticom fol. i brojem stranice, npr. [fol.1], te smještene na kraj označene stranice. U uglatim zagradama su navedene riječi i dijelovi teksta koji su nečitki, no može se iz konteksta pretpostaviti o kojim se riječima radi, a uz nepoznate riječi ili za kontekst nejasne riječi je stavljen znak upitnika u obloj zagradi (?). Prilikom transliteracije su korištena pravila za transliteriranje njemačke rukopisne građe i po napucima Sanje Lazanin iz njezinog *Priručnika iz njemačke paleografije*,³⁷⁷.

Transliteracija originala:

Seine des Generalissimus Erzherzogs Carl Kaiserliche Hoheit geruheten Meine Relazion über die Bereisung der slawonischen und banatischen Militärgrenze huldreichst aufzunehmen, und die Anträge zu genehmigen, die Ich nach den Mir verschafften Lokal-Ansichten zum Wohle der Grenze und zum Besten des Dienstes zu machen befand. Ich gebe diese daher dem General-Commando mit Meinen sonstigen Bemerkungen bekannt, wobei Ich jedoch im Voraus erinnere, daß bei den gegenwärtigen Umständen mehrere derselben nicht gleich, sondern nur nach und nach, und besonders erst dann in Ausführung genommen werden können, wenn die ausser der Militärgrenze befindlichen Grenztruppen in diese wieder zurückkommen, und es an arbeitsamen Händen weniger mangeln wird.

a) In Slavonien zogen vorzüglich die vielen Uiberschwemmungen und die Sumpfe Meine Aufmerksamkeit an sich. Die tiefe Lage des Landes, seine Umgebung von Hauptströmen, die vorhandenen mit Schlamm und Unrath angefüllten Kanäle, welche das Gebirgswasser besonders bei Thauwetter und Regengüssen nicht aufzunehmen, und ihren Zwek als Entwässerungs-gräben nicht zu erfüllen vermögen, sind die vorzüglichsten Ursachen der schädlichen Ergiessungen, wodurch manche sonst ge segnete Erndte, und so vieles Akerland verlohren, und die Luft ungesund wird.

b) Ich habe Mich schon bei Meiner Anwesenheit mit dem kommandierenden Herrn Generalen über die Mittel berathen und vereiniget, wodurch diesem Uibel doch einigermassen Schranken gesezt werden könne. [fol. 1]

c) Das erste und notwendigste was unternommen werden muß, sind die Dämme an der Save: das Brooder Regiment hat sich durch diese größtentheils schon gegen Uiberschwemmung geschützt, es gewann damit vieles urbare Akerland. Nun ist [aber] nötig, diese Dämme auch

³⁷⁷ Sanja Lazanin, *Priručnik iz njemačke paleografije* (Tipex, Zagreb, 2004.), 124 str.

aufwärts im Gradiscaner Regimente, das durch den Wasserrückdruck noch mehr leidet, und abwärts in dem Peterwardeiner Regimente fortzusetzen. d) Den Plan hinzu wolle der kommandierende Herr General nach seinen Mir geäußerten Vorschlägen einstweilen bearbeiten und vorbereiten lassen, e) wobei als Grundsatz anzunehmen ist, daß die Dämme nicht zu nahe am Flusse, wie ich es hie und da im Brooder Regimente bemerkte, angelegt werden dürfen, weil sonst die Unterwühlung und Einreissung der Dämme unvermeidlich wird. Die Vortheile, welchen Gemeinden durch gut angelegte Dämme zugehen, sind zu überwiegend, als daß sie nicht einem jeden einzelnen Grenzer ohne weiterer Erklärung faßlich sein sollten. Ich hoffe daher, daß die Gemeinden, wenn es seiner Zeit zur Herstellung der Dämme kömmt, sich werden bereit finden lassen, die hiezu erforderlichen Arbeiter, wie es auch im Brooder Regimente geschah, unentgeltlich beizustellen, wogegen sie aber als dann mit der ärarischen Arbeit möglichst geplant werden müssen. Ohnedießkann die Ausführung nur nach und nach geschehen, weil Ich die Grenzer nicht über ihre Kräfte angestrengt wissen will; hiezu wird daher erfordert, daß jeder Gemeinde eine bestimmte Streke zur Herstellung zugetheilt, und abtheilig ausgemessen werde, was von Jahr zu Jahr herzustellen seyn wird.

Was die Reinigung der im Lande vorhandenen Kanalgräben betrifft, so läßt sich ausser demjenigen, was schon wegen des Jarcsiner[fol. 2] Grabens eingeleitet ist, vor der Hand nichtsweiter veranlassen; um jedoch die Anschlammung nicht noch durch gefliessentliche Wasserschwellungen, zu vermehren, so finde Ich nöthig, die Erbauung neuer Mühlen auf dergleichen Kanalgräben, zum Beispiel: auf der Bossut und Bigy zu untersagen, weil die zu diesen Mühlen erforderlichen Dämme und Wehren den Ablauf des Wassers hindern, die Kanalufer beschädigen, und dadurch die Uiberschwemmungs-Ursachen vervielfältigen. Die Abzapfung und Austroknung der Sümpfe, könnte ein grosser Gewinn für das Land werden, nebst dem, daß sehr vieles gutes Akerland gewonnen werden kann, ließ sich auch noch der Vortheil der willkührlichen Bewässerung erreichen. Nach den vielen Gesuchen, die Ich von einzelnen Grenzern, und ganzen Gemeinden um vermehrte Grundzuthellung erhielt, sollte Ich allerdings glauben, daß das Grenzvolk sehr geneigt seyn müsse, von den Mitteln zu mehreren Gründen zu gelangen, Gebrauch zu machen. Die Gemeinden sind daher zur Austroknung der Sümpfe, die durch Abzugsgräben bewirkt werden kann aufzufordern, jede, die sich hiezuherbeiläßt, und solche zu Stande bringt, erhält das Eigenthumsrecht auf die dadurch urbar gemachten Gründe, mit einer zwölfjährigen Befreyung von aller Grundabgabe. Damit aber die Grenzer in dem Falle, wenn sie eine solche Abzapfung unternehmen wollen, die Abzugsgräben gehörig anzulegen wissen mögen, so haben die Regiments Commandanten jedesmal die betreffenden Strecken nivelliren, und die anzulegenden Gräben aussteken zu lassen, welche so angelegt werden müssen, daß nebst der Austroknung [fol. 3] der Sümpfe, auch wo möglich die an den Gräben vorhandenen Gründe willkührlich bewässert werden können.

Uibrigens wird Mir jeder Vorschlag zu einer dergleichen Austroknung sehr willkommen seyn, und derjenige, von dessen Vorschlag sich Gebrauch machen läßt, wird sich nach dem Masse des erreichten Zwekes den Anspruch auf eine seiner Bemühung angemessene Belohnung erwerben.

Im Tscaikiesten Bataillon, welches durch seine Lage zwischen der Theiß und der Donau dem Eindringen des Wassers sehr ausgesetzt ist, muß an jenen Punkten, wo die Uiberschwemmung nicht nur die Riedgründe sondern schon urbares Land, oder wohl gar die Ortschaften bedroht, durch Schutzarbeiten möglichst geholfen werden, wie dieses auch der Fall mit dem bei dem Staabsorte Tittlangelegten Sporn war, dessen Herstellung durch die Sachkenntniß, und zwekmässige Einleitungen des kommandirenden Herrn Generalen so schnell vollbracht wurde.

Mit dem Akerbaue, dieser Urquelle alles Erwerbes, steht es bei weitem nicht so gut, als es bei der grossen Menge des guten Bodens, den das Land hat, seyn könnte. Ich fand zu vieles Land unbebaut, das Benuzte aber nicht vortheilhaft genug besorgt. Nur mit dem Brooder Regimente, und dem Tscaikisten Bataillon habe Ich Ursache mehr zufrieden zu seyn. Allgemein fand Ich Mich jedoch nicht überzeugt, daß die dießfalls [fol. 4] ergangenen vielen Verordnungen, und insbesondere auch diejenigen, welche Ich unterm 7ten May 1807 B. 1396 Wegen der Wiesenkultur erließ, zum Erfolg gebracht worden sind. Man versicherte Mir zwar allgemein, daß die Grenzer anfiengensich den Feldbau mehr angelegen seyn zu lassen; Ich finde jedoch eine mehrere und vortheilhaftere Benutzung der Gründe unumgänglich nöthig, weil wie Ich schon öfters erinnerte, es nicht genug ist, nur so viel zu bauen, um bei guten Jahren nicht zu hungern, sondern weil auch für Vorräthe auf den Fall eines Mißwachses und endlich für ein Mehreres zur Erhöhung des Wohlstandes gesorgt werden muß.

Auf das eigene Bestreben des Grenzers, darf man sich hierin nicht verlassen, nebstdem, daß der Träge zur Arbeit angehalten werden muß, bedarf das Grenzvolk noch so vieler Anleitungen, um sein Feld gut bestellen zu lernen. Schon die Akergeräthe taugen nicht vollkommen zur Bearbeitung des Bodens; die meisten Pflüge sind ungelenksam, die Pflugesen stumpf, daher nicht geeignet den Pflug bald zur Tiefe bald zur Seichte mässigen zu können. Die Auflockerung des Bodens geschieht nachlässig, und indem es auch an eisenen Eggen mangelt, so bleiben jedes mal Erdschollen zurück, die das Aufkommen der ohnedieß nicht genug einpregten(?) Saatkörner unterdrücken. Die Pflüge und Eggen hat man auch nicht in der erforderlichen Zahl, darauf muß besonders gesehen, und diejenigen Häuser die eigene Pflüge zu bespannen vermögen [fol. 5] zur Anschaffung derselben angehalten werden. Sollte für die ärmeren Häuser hiezu ein Vorschuß nöthig seyn, so kann derselbe entweder aus den Gemeinde-Cassen, oder gegen hierortige Bewilligung aus den Grenz-Proventen mit der Bestimmung mässiger Abzahlungs Termine erfolgt werden.

Bei dem Mangel an Dünger und bei dem Umstande, daß man mit den Dungarten, welche für die verschiedenen Gattungen des Bodens am gedeihlichsten sind, zu wenig bekannt ist, thut man zur Verbesserung der Gründe nichts anders, als solche durch mehrere Jahre brach liegen zu lassen. Da dieses aber ein langsames Verbesserungsmittel ist, welches die Grenzer nicht gerne abwarten, so entstehet der Wunsch dergleichen Gründe ganz zu verlassen, und sich, wo Waldungen sind, von diesen durch Rottäker, die freylich als Neurisse fruchttragend sind, zu entschädigen. Dieses Eindringen in die Waldungen kann Ich jedoch nicht gestatten, und da Ich bemerkte, daß man hierin von Seite der Regimenter zu konivent gewesen seyn mag, so finde Ich festzusezen, daß ohne hierortiger Bewilligung kein Waldgrund den Grenzern überlassen werden darf, und daß bei einem etwaigen Einschreiten um Uiberlassung eines Waldgrundes jedes mal auch das Wald-Directions-Gutachten hieher unterlegt werden müsse. Der Mangel an guten Stallungen und geräumigen Scheuern ist gleichfalls ein bedeutendes Hinderniß für die Land- [fol. 6] und Vieh-wirtschaft.

Alles Streben für Landeskultur ist vergeblich, so lange diese nicht vorhanden sind. Ohne Stallungen muß das Vieh immer verkümmert bleiben, wo dann auch an die Erlangung eines guten Düngers nicht zu denken ist. Gutes, stetts zur Arbeit taugliches Vieh ist die erste Bedingung zu einer guten Landwirtschaft, dieses wird man aber nie haben, wenn das Vieh nicht in Stallungen gehörig gepflegt und gefuttert wird, und wenn es nur seine Erhaltung von der Weide finden soll. Nebst mehreren anderen übeln Folgen ist auch jene eine der Bedeutendsten, daß das Vieh nicht gleich im angehenden Frühjahr zur Feldarbeit gebraucht werden kann, wodurch die beste Zeit zur Sommersaat verlohren gehet, und manche Erndte schlecht ausfällt. Denkt man sich noch dazu, daß gerade zur Zeit, wo die Wintersaat zu

besorgen ist, auch das Vieh durch das Austreten der Früchte so sehr abgemattet wird, welcher letztern wegen Mangel der Scheuern nicht verschoben werden kann, so ist der schlechte Zustand des Viehes, sein frühes Zugrundegehen, das Nichtauslangen bei den in der erwähnten Zeit zusammentreffenden mehreren Arbeiten, und so das ganzliche Zurückbleiben der Wirtschaften voll- ständig erklärbar. Hier fehlt es also auch noch an der richtigen Vertheilung der Arbeitskräfte, worauf es in allen Dingen, besonders aber bei Landwirtschaften so sehr ankömmt.

Um auch diesem abzuhelpen, [fol 7.] So werden nebst den Stallungen auch geräumige Scheuern erfordert. Sind diese auch einmal vorhanden, so können die Früchte gleich nach der Erndte in das Trockene gebracht, vor Verderben gesichert, und während des Winters, wo ohnedieß keine andere Arbeit zu verrichten ist, vom Halme gebracht werden. Wenigstens sollte dieses mit denjenigen Früchten geschehen, die man nicht gleich nach der Erndte auszutreten vermag, damit sie nicht im Freyen der üblen Einwirkung der nassen Herbst und Winter Witterung, und dem Ungeziefer preisgegeben sind. Das General-Commando hat daher alles aufzubiethen, was die Grenzer zur Erbauung der Stallungen und Scheuern vermögen, und ihnen solche erleichtern kann. Nebst der unentgeldlichen Erfolgung des Bauholzes aus den ärarial Waldungen, wo deren vorhanden sind, bin Ich geneigt aufgeschehenes Einschreiten der dürftigeren hiezu auch Geldvorschüsse aus den Grenz-Proventen gegen bestimmte Abzahlungstermine, und selbst auch eine Schonung mit der ärarial Arbeit zu bewilligen. Sollten die Grenzer seiner Zeit, wenn sie dergleichen Arbeiten allgemein unternehmen können, diese dennoch unterlassen, so werde Ich Mich bemüssiget sehen, die mit festen Ernste zu demjenigen Verhalten zu lassen, was Ich durch die - an sie geschehene Aufforderung nicht erreicht sehe.

Uiber den Mangel an Hutweiden erhielt Ich sehr viele Vorstellungen, daß die [fol. 8] Grenzgemeinden diese, wenn sie auch noch so viele haben nicht zureichend finden, liegt darin, weil man meistens eine unverhältnißmässig grosse Zahl des Viehs hält, welches man bloß von der Weide erhalten wissen will, weil weiter eine periodische Schonung der abgeweideten Plätze um dem Gras wuchse Zeit zur Erhohlung zu lassen, nirgend gehörig bestimmt ist, und weil man sogar das Borstenvieh auf die Hutweide läßt, wo Ich grosse Streken derselben aufgewühlt fand.

Die Vermehrung der Viehzucht ist zwar allerdings wünschenswerth, aber sie muß oben darum eine Aufforderung zur besseren Pflege der Felder und Wiesen werden, um die Futterergiebigkeit mit dem Viehstande in ein wahres Verhältniß zu bringen. Darauf und auf die periodische Schonung der abgeweideten Plätze, endlich daß das Borstenvieh auf die Hutweiden gar nicht gelassen werden darf, mache Ich die Regiments und Compagnie Commandanten aufmerksam.

Die Kultur der Baumfrüchte und die Benutzung der Hausgärten fand Ich weit unter dem, wie es gemäß des Bodens und des [fol. 9] Klima seyn könnte. In Slavonien fehlt es zwar größtentheils nicht an Obstbäumen, aber an der Veredlung derselben;- Ich werde seiner Zeit darauf Bedacht nehmen, dort Baumschulen anlegen zu lassen, um die Grenzer mit Setzlingen zu versehen, und auch Ermunterungs-Prämien für die sich vorzüglich auszeichnenden Obst-Baumpflanzer festsetzen.

Den mehreren Anbau der Garten- und Küchengewächse, wodurch sich ein angenehmer Wechsel gesunder Nahrung verschafft, und vieles Brod gespart werden kann, muß Ich sehr empfehlen. Mit Bedauern sah Ich, daß der größte Theil des Volkes seine Hausgärten gar nicht, oder nur schlecht benützt, obgleich alle Arten von Gemüse gut gedeihen; wovon Ich Mich in den Hausgärten mehrerer Officiers und der Geistlichen überzeugte.

In den Waldungen fand Ich ausser einigen in Schonung gelegten Gehägen nirgend eine eigentliche Forstwirtschaft. Windfälle, Aeste, Spänne liegen so häufig umher, daß es in einigen Gegenden einem Verhaue gleicht. Ich fand junge Bäume abgestokt, während man alte und wipfeldürre stehen [fol. 10] ließ. Der junge Anflug ist nicht geschont, der, welchen Ich sah, ist vom Viehe abgefressen, und ganz verkrümmt. Ein Beweis, daß man dem Eintriebe des Viehes in die Wälder nicht Einhalt thut, und an die grosse Notwendigkeit eines ergiebigen Holznachwuchses nicht denkt. Einstweilen - bis nach geendigter Waldaufnahme - wegen der eigentlichen Forstbewirthschaftung eine andere Vorschrift ergehen wird, empfehle Ich die genaue Beobachtung des Waldregulativs und desjenigen, was hierüber auch das Kantons-Regulativ vorschreibt, wobei Ich noch insbesondere den Grundsatz erinnere, daß solange brauchbares liegendes Holz vorhanden ist, kein grüner Stamm gefällt werden darf.

Da übrigens für die vielen Waldungen der aus gedehnten slawonischen Grenze noch ein Wald-Director nöthig erkannt wird; so haben Seine des Generalisimus Erzherzog Carl kaiserliche Hoheit die Anstellung desselben, und zwar für die Syrmische Brigade zu bewilligen geruht, wozu Ich den Waldmeister Franz Bachoffen des Deutsch-Banatischen Regiments, mit den für einen Wald-Director ausgemessenen, aus den Proventen des Peterwardeiner [fol. 11] Regiments vom Tage des abgelegten Diensteides zu beziehenden Gehalte von jährlichen 600 fr. und mit dem Pferdpenzionen-Aequivalente von jährlichen 144 fr., dann mit dem Genusse der sonstigen Emolumente ernenne, und ihm sein Dekret durch den Weg des banatischen General-Commando aushändigen lasse. Das General-Commando hat ihm auf sein Anmelden den gewöhnlichen Diensteid abzunehmen, und ihm vom Tage des abgelegten Eides seine Gebühr bei dem Peterwardeiner Regimente auszuweisen. Dieser hat seinen Aufenthalt bei der Brigade zu Mitrovitz zu nehmen, wohin Er des ehesten abzugehen unter einem beauftragt wird;

Das General-Commando hat dafür zu sorgen, daß ihm zu Mitrovitz das nöthige Unterkommen verschafft werde. Derselbe erhält unter seine Aufsicht das Waldwesen des Peterwardeiner Regiments, des Tcsaikisten Bataillons, und der slawonischen militär Communitäten. Der zu Winkovze angestellte Wald-Director Maschek hat demselben alles, was auf diese Waldungen Bezug nimmt, gehörig zu übergeben. Es bleibt daher dem Wald Director Maschek nur noch die Aufsicht über das Waldwesen des Brooder und des Gradiscaner Regiments, und da durch die Anstellung zweyer Wald-Directoren die Geschäfte getheilt, und wesentlich erleichtert sind, so erwarte Ich daß die Gebrechen abgestellt, und das untergeordnete Waldpersonale durch Belehrungen und strenge Aufsicht zu seinen Obliegenheiten angehalten werden.

Mit der Seiden Galeten-Erzeugung im Brooder und Gradiscaner Regimente habe Ich Ursache sehr zufrieden zu seyn; im Peterwardeiner Regiment und im Tcsaikisten Bataillon aber scheint man zu diesem Erwerbe weit weniger geneigt; das Grenzvolk daselbst muß daher hiezumehr angeeifert werden. [fol. 12]

Wegen Erbauung der nöthigen Seidenspinnhäuser beziehe Ich Mich auf die hierortigen Verordnungen vom 7ten und 6ten November vorigen Jahrs B. 4287 und 4335, die baldmöglichst zum Erfolg gebracht werden müssen.

Maulbeerbäume hat das Gradiscaner Regiment bei weitem nicht so viele, als das Brooder Regiment, und auch das Peterwardeiner Regiment stehet demselben hierin nach, das Tschaikisten Battailon aber hat deren sehr wenige, und die vorhandenen sind meistens erst neue zum Ablauben noch nicht geeignete Anpflanzungen. Auf die größtmögliche Vermehrung der Maulbeerbäume, ohne welchen die Galleten-Erzeugung nicht genug empor kommen kann,

muß daher alle Sorgfalt verwendet werden, und in jedem grössern Orte Plantagegärten vorhanden seyn.

Mit der Pflanzung der Bäume in den Alleen hat man schon viele Versuche gemacht, deren aber die meisten ausser dem Brooder und Gradiskaner Regiment, wo Ich mehrere gut gerathene Alleen fand, mißlingen. Vorzüglich ist dieses der Fall im Peterwardeiner Regiment. Die Bäume, die bisher gesetzt wurden, sind zu dünn, und Ich bemerkte, daß man deren erst im Frühjahre, statt im Herbst gesetzt hat. So fand Ich auch, daß die lebendigen Zäune gleichfalls nicht aufkamen. Der Fehler mag mitunter darin liegen, daß man diese in den Erdaufwurf setzt, wo sie doch zuerst gesetzt, und dann erst die Erde aus dem Graben aufgeworfen werden muß. Künftig hat die Pflanzung der Bäume in den Alleen, und der lebendigen Zäune von den Maulbeerbaum Aufsehern oder dem Waldpersonele, welche damit umzugehen wissen, zu geschehen.

Der Jessenowatzer Damm im Gradiskaner³⁷⁸ Regiment ist beiderseits mit Felber zu besetzen, wozu Ich auch dem Generalkommando in der Banalgränze in Betrefderjenigen Streke, welche zu dem 2ten Banalregiment gehöret, unter einem den Auftrag ertheile. Damit wird der Damm an Festigkeit gewinnen. [fol. 13]

Die thüalichen(?) Hause verwechselt werden, worüber die Verwechslungs-Vorschläge mit den Uiberlassungsbedingnissen zur weiteren Entschließung hieher vorzulegen sind.

Die Bürger zu Mittrowitz haben Mir den Wunsch zur Errichtung eines Spitaals daselbst geäußert, ob hiezu die Mittel vorhanden sind, und wie dieser Antrag überhaupt auszuführen sey, hierüber sind die Vorschläge hieher einzureihen.

Uiber den Antrag der Peterwardeiner Communitaet, den Magistrat aus der Festung in die Vorstadt Ludwigsthal zu übersetzen; habe Ich noch unterm 18ten May vorigen Jahrs die umständlichen Vorschläge abverlangt, die bald möglichst einzureihen sind, um thunlichen falls das dermalige Comunitaetshaus in der Festung für die Beamten des General- kommando, welchen es daselbst so sehr an Unterkünften fehlt, zu erhalten.

Mit dem Bau des Stadthauses zu Carlowitz, gieng es zu langsam, wobei es zuverlässig an guter Aufsicht gebrach. Ich zweifle nicht, daß der Commandirende Herr General schon die nöthige Abhilfe getroffen haben wird.

Das Stadthaus zu Semlin find Ich zu wenig geräumig, und überhaupt von schlechter Bauart; sobald die Mittel vorhanden sind, und auf Arbeiter gezählet werden kann, muß dort ein neues Stadthaus erbauet werden.

Dort mangelt es auch an einem geräumigen Militärspital, weswegen mehrere kranke Soldaten einzeln in Bürgershäusern verlegt werden müssen, wo sie sich zu viel selbst überlassen sind, und auch die Gefahr der Kontagion zu besorgen ist. Bei den gegenwärtigen Umständen und bei der verringerten Besatzung ist zwar die Erbauung eines neuen Spitals weniger dringend; wennsich jedoch die Umstände wieder ändern, so wird das Generalkommando die nöthigen Abhilfsvorschläge zur weitem Verfügung hieher einzusenden haben.

Wegen des schlechten Zustandes der katholischen Kirchengebäude und des Mangels an eigenen Kirchenvermögen erhielt Ich viele dringende Vorstellungen, von deren [Richtigkeit][fol. 14] Richtigkeit Ich Mich grösttentheils selbst zu überzeugen Gelegenheit

³⁷⁸ Dvostruki upis i prepravak

hatte. Diese Gesuche habe Ich bereits bescheiden, wornach gemäß der Bescheide das Nöthige zu veranlassen ist, wobey Ich jedoch allgemein zu erinnern finde, daß die Ausführung der dies-

fülligen Bauanträge nach dem Maaß der Arbeitskräfte oder Gränzer, und überhaupt nur nach und nach unternommen werden kann.

Das Tschaikisten Bataillon muß sich sowohl zum Schiffbau, als auch den sonstigen Bauen beträchtlichere Holzvorräthe verschaffen, um immer gut getroknetes Holz an der Hand zu haben.

Damit auch einmal die slavonischen Gränzregimenter mit den nöthigen Nuthhobeln zur Erzeugung der kurzen gefalzten eichenen Nuthschindeln versehen werden können; so hat das Generalkommando die vermög des Berichts vom 15ten vor Monats R. 491 von der Gränzbaudirektion zugesicherten Vervollkommungsvorschläge baldmöglichst hieher gelangen zu machen.

Bei der Festung Altgradiska traf Ich eine grosse Menge dem Fortificatorium gehöriger und demselben nicht nöthigen Ziegeln an. Das Generalkommando hat hieher anzuzeigen, wie viele derselben noch brauchbar sind, und ob diese nicht allenfalls in der Militärgränze verwendet dann gegen welchen Preis übernommen werden können.

Einige Gemeinde-Magazine im Gradiskaner Regiment sind schlecht gebaut, in welchen die Gränzer ihre Früchte verlieren müssen. Dieses ist auch der Fall mit mehreren Kukuruzhambars im Brooder Regiment. Diesfalls muß die nöthige Abhilfe getroffen werden.

*Das Gemeinde Magazin zu Csurrugh in Tschaikisten Bataillon traf Ich voll Wippeln, von welchen es gereinigt, und auf eine bessere Konservirung der Früchte gesehen werden muß. Das Gradiskaner Regiment hat noch einige alte Steuer- und Nahrungsschulden, [von sehr verarmten Gränzhäusern] zu deren Hereinbringung keine Hofnung, vorhanden ist. Um dergleichen alte Schulden aus der zwecklosen Vermerkung zu bringen, ist über diese **[fol. 15]** das gehörig instruirte Passirungsgesuch hieher einzureichen.*

Um die nöthigen Vorbereitungen zur Regulirung des Schulwesens in der gesammten Militärgränze treffen zu können; so sind wohlüberlegte Vorschläge über alles dasjenige, was sowohl in Ansehung der Lehrmethode und des Katechisirens für die Jugend jeder Religionsparthey, als der Erweiterung der Schulen und Unterrichtsanstalten nöthig befunden wird, hieher einzureichen. Zur Erstattung solcher Vorschläge sind nicht nur allein die Regimenter, des Tschaikisten Bataillon und die Militär Communitaeten, sondern auch das Schulenpersonal und in Ansehung des Katechisirens auch die Geistlichkeit aufzufordern, und insbesondere anzuzeigen, an welchen Orten und aus welchen Ursachen allenfalls noch deutsche Schulen zu errichten befunden werden. Diese einzelnen Vorschläge hat das Generalkommando zu sammeln, und mit seiner eigenen Wohlmeinung hieher zu unterlegen.

Um bei Verpachtung der ärarischen Wirthshäuser, Fleischsbänken, Mühlen etc: die Uibersicht von dem eigentlichen Werthe des Objekts und von den Zinsen, die dasselbe mit Einrechnung des sonstigen Gefälls abwerfen soll, zu erlangen; so ist künftig bei einer jeden derley Verpachtung in dem Exarendirungsprotokoll der in den Gränz Oeconomie Rechnungen aufgeführte Werth des betreffenden Objekts anzumerken.

Ich habe ferner im Tschaikisten Bataillon die Bemerkung gemacht, daß die Pupillengründe verkauft werden. Dies ist gegen die Grundgesetze und insbesondere gegen den 20ten §. derselben, welches Ich zum Nachverhalt allgemein zu erinnern finde.

In Ansehung des Ausmaßes an Wiesen und Brennholz für diejenigen katholischen Pfarrer, welche in der slawonischen Militärgränze von Localkaplänen hiezu neu erhoben worden sind, und hofkriegsräthliche Dekrete erhalten haben, wird in Bezug auf Meinen von Tittel unterm 9ten Juny vorigen Jahrs erlassenen Befehl, und in Erledigung des von dem General-Commando hierauf erstatteten Berichts [fol. 16] vom 25ten July vorigen Jahrs. R. 2458. Folgendes festgesetzt:

Einen solchen Pfarrer können 4 Joche Wiesen zugemessen, und in steuerfreyen Benützung überlassen werden, wenn Er ausser seinem Wohnorte auch noch Filialien zu versehen und dieserwegen Pferde zu unterhalten hat, und wenn sich die betreffende Gemeinde zur Heumahd, und zur Einführung des Heues freiwillig herbeilassen, widrigens sie gehalten sind, ihrem Pfarrer zur Abhaltung des Gottesdienstes in den Filialien, oder zu allen sonstigen in der Seelsorge verfallenden Verrichtungen mit ihren Pferden abzuholen, und wieder zurückzuführen.

Dagegen haben diejenigen dieser Pfarrer, welche keine anderen Seelsorge, als die in ihrem Wohnorte besorgen, oder welche in ihre Filialien mit den Pferden der Gränzer abgeholt werden, auf Wiesen keinen Anspruch; weil sie Pferde zu halten nicht nöthig haben. An Brennholz hat jeder dieser Pfarrer jährlich 12 Klafter unentgeltlich zu erhalten, welche ihnen die zu ihrer Pfarre gehörigen Gemeinden fällen und beiführen müssen.

Diese, blos die erwähnten neuen Pfarrer angehende Verfügung hat jedoch auf die alten mit Lukno angestellten Pfarrer, welche bei ihrer seitherigen Wiesen und Holzgebühr verbleiben, keine Beziehung.

Von dem General-Commando erwarte Ich mit Zuversicht, daß es Meine Anträge, sobald es Zeit und Umstände zulassen, in Ausführung zu bringen bemüht seyn werde. Wien den 18ten März 1809.

(manu propria)E[rz]h[erzog]. Ludwig FML [Feldmarschalllieutenant] [fol. 17]

Prijevod izvyješća (Preveo Mislav Radošević):

Njegovo carsko Veličanstvo generalisimus nadvojvoda Karlo izvolio je blagonaklono primiti moj izvještaj o proputovanju kroz slavonsku i banatsku Vojnu krajinu i odobriti zahtjeve, koje sam nakon stečenog uvida u lokalne prilike smatrao korisnima za blagostanje Krajine i za dobrobit službe. Predajem stoga taj (izvještaj) Generalkomandi s mojim dodatnim primjedbama, pri čemu unaprijed podsjećam, da se većina njih ne može primijeniti odmah u trenutnoj situaciji, nego tek poslije, pogotovo tada, kada se sve krajiške postrojbe izvan Vojne krajine vrate doma i kada će nedostajati manje radne snage.

a) U Slavoniji su mi osobitu pažnju privukle mnogobrojne poplave i močvare. Nizinski položaj zemlje, njezina okruženost glavnim vodotocima, postojeći kanali ispunjeni muljem i otpadom, koji pogotovo pri nevremenu i kiši ne mogu prihvatiti brdske vode te nisu u mogućnosti ispuniti svoju ulogu odvodnih kanala, najčešći su razlozi štetnih poplava, uslijed čega se izgubi inače obilan urod, i puno obradivog zemljišta a zrak postaje nezdrav.

b) Tijekom svog boravka posavjetovao sam se i složio s gospodinom generalom oko sredstava i načina, kako bi se ovim nedaćama donekle moglo stati na kraj.

c) Prvo i najvažnije što se mora poduzeti jesu nasipi na Savi: pomoću njih se Brodska pukovnija u većoj mjeri već zaštitila od poplava i pritom je dobila mnogo obradivog zemljišta. Sada je te nasipe potrebno nastaviti podizati uzvodno u Gradiškoj pukovnji, koja zbog pritiska vode još više pati te nizvodno u Petrovaradinskoj pukovnji.

d) Plan će zapovijedajući gospodin general prema meni iznijetim prijedlozima zasad obraditi i dati pripremiti, e) pri čemu se treba uzeti u obzir osnovno načelo, da se nasipi ne smiju podići preblizu rijeke, kao što sam primijetio na nekim mjestima u Brodskoj pukovnji, jer su u protivnom podrivanja i rušenja nasipa neizbježna.

Prednosti, koje će imati općine od dobro postavljenih nasipa su u tolikoj prevazi (toliko jasne), da bi trebale biti jasne svakom pojedinom krajišniku bez daljnjih objašnjenja. Nadam se stoga, da će općine, kada dođe vrijeme za izgradnju nasipa, biti spremne ovdašnje potrebne radove besplatno obavljati, kao što je bio i slučaj u Brodskoj pukovnji, pri čemu se oni tada moraju planirati zajedno s državnom rabotom. Bez toga se njihovo izvođenje može odvijati tek postupno, jer ne želim da se krajišnici iskorištavaju iznad njihovih snaga; stoga se ovdje zahtjeva, da se svakoj općini dodijeli jedan određeni potez (nasipa) te da se podijeli i izmjeri, koliko se na godišnjoj razini mora izgraditi.

Što se tiče čišćenja postojećih kanala (i jaraka) u zemlji, ne bi se trebalo ništa dalje poduzimati, osim već započetog čišćenja kanala Jarčine; no kako bi se spriječila daljnja naplavljivanja nabujalih tekućih voda, smatram nužnim, da se zabrani daljnja izgradnja novih mlinova na spomenutim kanalima i jarcima, kao na primjer na Bosutu i Biđu, jer su za takve mlinove potrebni nasipi i brane koji sprečavaju protok vode, oštećuju obale kanala i time umnožavaju uzroke poplava.

Smanjivanje i isušivanje močvara bi mogao biti velik dobitak za zemlju, time što bi se pored dobivanja velikih površina dobrog obradivog zemljišta mogla postići i prednost ciljanog navodnjavanja. Nakon svih onih potraživanja za većom dodjelom zemljišta, koje sam dobivao od pojedinih krajišnika, ali i cijelih općina, smatram da je krajiški narod sklon iskoristiti sredstva kako bi došao do većih površina zemlje. Općine su stoga pozvane na isušivanje močvara, koje se postiže izgradnjom odvodnih kanala, (i) svakoga, tko se upusti u taj rad i isuši močvaru, dobiva pravo vlasništva nad isušanim urbarnim zemljištem, s poreznim oslobođenjem od 12 godina.

Ako bi krajišnici bili voljni poduzeti takvo isušivanje močvara, trebali bi znati izvoditi primjerene odvodne jarke i kanale, a pukovnijski bi zapovjednici svaki put morali dotične pravce nivelirati i označiti jarke koji će se graditi, a koji moraju biti tako položeni da pored isušivanja močvara, tamo gdje je moguće, proizvoljno služe i za navodnjavanje obližnjeg zemljišta.

Uostalom svaki će mi prijedlog o isušivanju dobro doći, a onaj čiji se prijedlog može iskoristiti, imat će pravo na nagradu primjerenu uloženoj trudu ovisno o postignutoj svrsi.

U Šajkaškom bataljunu, koji je zbog svoga položaja između Dunava i Tise jako izložen prodorima vode, valja podići sustav obrane na svim onim mjestima, gdje poplave ne ugrožavaju samo pašnjake već i oranice i sama naselja, kao što je to bio slučaj kod štapskog mjesta Titela, gdje su izgrađene „mamuze“³⁷⁹, čija je izgradnja tako brzo dovršena zbog stručnosti i mudrog upravljanja zapovijedajućeg gospodina generala.

³⁷⁹ Vrsta pojačanja nasipa u obliku isprepletenog pruća i zemlje, koji se podiže uz korito rijeke

Zemljoradnja, ovaj praiizvor svakog privređivanja, nije u tako dobrom položaju, kakav bi zemlja zbog velike količine dobrog tla, mogla imati. Pronašao sam previše neobrađene zemlje, a ona obrađena nije se pak dovoljno dobro iskorištavala. Samo s Brodskom pukovnijom i Šajkaškim bataljunom imam razloga biti više zadovoljan. Općenito ipak nisam bio uvjeren da su ovime donesene razne odredbe polučile uspjeha, posebno one, koje sam proslijedio 7. svibnja 1807. godine pod zapovijedi B. 1396 oko kultura livada. Uvjeravali su me ipak, da su krajišnici počeli sve više ulagati u zemljoradnju; smatram da je ipak veća i bolja iskoristivost zemljišta neminovno potrebna jer sam već više puta podsjećao, da nije dovoljno samo toliko zasaditi kako se u dobrim godinama ne bi gladovalo, već se mora pobrinuti za moguće viškove i rezerve za slučaj loše godine i da se podigne razina blagostanja.

U ovom se slučaju ne može pouzdati u nastojanje samih krajišnika, osim što se mora zaustaviti njihova tromost u vezi s poslom, potrebno je još mnogo podučavati krajiški narod kako bi naučio dobro obrađivati svoja polja.

Već i ratarska oruđa nisu u potpunosti valjana za obradu tla: većina plugova je nespretna i kruta, željezne oštrice su im tupe i zbog toga neprikladne pri određivanju dubinskog ili površinskog oranja. Rahljenje tla se vrši neuredno, pri čemu je također vidljiv nedostatak željeznih zubača (drljača) te stoga ostaju svaki put grumeni zemlje, koji onemogućuju rast već ionako nedovoljno utisnutih (posijanih) zrna sjemeni. Plugova i drljača također nema dovoljno, pri čemu se posebna pozornost treba posvetiti tomu da se one kuće koje su u mogućnosti same upregnuti plugove, potakne na njihovu nabavu.

Ako bi siromašnijim kućanstvima trebao predujam za njihovu nabavu, tada se on može dobiti ili iz općinskih blagajni ili uz ovdašnju dozvolu iz krajiškog Proventnog fonda s utvrđivanjem primjerenih termina otplate.

U slučaju nestašice gnojiva i u slučaju kada se nedovoljno poznaje koje su vrste gnojiva pogodne za različite vrste tla, u smjeru poboljšanja polja ne čini se ništa više od toga, da se polja ostave na ugaru više godina. Pošto je to jedan vrlo spori način poboljšavanja za koji krajišnici nemaju strpljenja, javlja se potreba da se ta zemlja napusti i da se tamo gdje su šume to zemljište nadoknadi raskršćivanjem novih oranica.

To zadiranje u šumu ipak ne mogu dopustiti. Budući da sam primijetio, da su pukovnije prema tome bile previše blagonaklone i popustljive, smatram da se ubuduće bez ovdašnje dozvole nijedno šumsko zemljište ne smije prepustiti krajišnicima i da svako eventualno postupanje oko prepuštanja šumskog zemljišta mora biti podvrgnuto stručnom mišljenju Šumarske uprave.

Nedostatak dobrih staja i prostranih sjenika također je zapreka poljoprivredi i stočarstvu. Sva nastojanja za razvoj kultiviranog zemljišta su uzaludna dok te stvari ne budu riješene. Bez staja će stoka uvijek ostati krčljava, tako da se ne može ni razmišljati o dobivanju dobrog gnojiva. Dobra, uvijek za rad spremna stoka je prvi uvjet dobre poljoprivrede, ali takva ne može biti ako se prikladno ne održava i hrani u stajama, to jest ako bi se hranila samo na pašnjacima.

Pored mnogih drugih loših posljedica sljedeća je jedna od najvažnijih, a to je da se stoka ne može upotrijebiti u poljskim radovima u nadolazeće proljeće, pri čemu se gubi najbolje vrijeme za ljetno sjeme i mnogi urodi bivaju loši. Misli li se pri tome da baš u to vrijeme, kada se treba osigurati zimsko sjeme, stoka biva zbog vršidbe plodova toliko jako izmorena, što se naposljetku zbog nedostatka sjenika ne može pomaknuti u kasniji termin, pa to sve utječe na

loše stanje stoke, njezino rano ugibanje, neizdržavanje teških poslova u spomenuto vrijeme i time cjelokupno zaostajanje privrede postaje potpuno objašnjivo.

Također je prisutna nedostatna i neispravna podjela radne snage, što je vrlo čest slučaj ne samo u poljoprivredi, već općenito u svim poslovima. Kako bi se pomoglo pri tome, potrebni su uz staje i prostrani sjenici. Kad budu oni jednom izgrađeni, tada se mogu plodovi odmah poslije žetve donijeti na suho, biti osigurani od truljenja, a preko zime, kada nema drugog posla, očišćeni sa stabljika. Prije svega bi se to trebalo učiniti s plodovima koji se ne mogu odmah poslije žetve vršiti, kako na otvorenom ne bi bili prepušteni lošem djelovanju mokre jeseni i zimskom nevremenu, kao i raznim nametnicima. Generalkomanda stoga ima poslati sve štogod je krajišnicima potrebno za izgradnju staja i sjenika i to im olakšati. Pokraj besplatne nabave građevinskog drveta iz državnih šuma gdje one postoje, voljan sam odobriti za potrebite (siromašne) posezanje u blagajnu, dakle i novčane predujmove iz krajiške Proventne zaklade uz određene rokove otplate, pa čak i oprost od državne rabote.

U slučaju da krajišnici prihvate te poslove, ali ih ipak budu zanemarivali ili propuštali, bio bih prisiljen odrješito ih kazniti za ono što se od njih zahtijevalo, a nisu uspjeli ostvariti.

U vezi s nedostatkom pašnjaka primio sam brojne pritužbe da ih krajiške općine smatraju nedovoljnima iako je njihov broj zadovoljavajući, a problem leži u tome, što se drži nesrazmjerno velik broj stoke, koja se hrani samo na ispaši, a također nije nigdje prikladno određen ni period mirovanja pašnjaka radi oporavka trave, i što se čak puštaju čekinjaši (svinje) u pašnjake pa sam njihove velike dijelove našao izrovane.

Prirast stoke je prije svega poželjan i dobrodošao, ali on bi zbog gore navedenog morao postaviti zahtjeve za bolju brigu o poljima i livadama, kako bi se mogućnosti proizvodnje hrane stavile u odgovarajući omjer s brojem stoke. Na to sam upozorio pukovnijske i satnijske zapovjednike kao i na periodičnu poštedu i obnovu ispašom istrošenih zemljišta i naposljetku na zabranu puštanja svinja u pašnjake.

Kulturu voćnih stabala i korištenje kućnih vrtova našao sam daleko ispod razine koja bi prema uvjetima tla i klime bila moguća.

U Slavoniji uglavnom ne nedostaje voćnih stabala već se ona ne oplemenjuju: u dogledno ću se vrijeme posvetiti osnivanju „voćarskih škola“ na tom prostoru, kako bi se krajišnike opskrbito mladima, i odredit ću poticajne premije za osobito izvrsne voćare.

Povećani uzgoj vrtnih i kuhinjskih kultura moram izrazito preporučiti, pri čemu se postiže blagotvoran unos zdrave prehrane i može se uštedjeti mnogo kruha. S čuđenjem sam promatrao, kako veći dio naroda svoje kućne vrtove uopće ili vrlo slabo koristi, iako istovremeno sve vrste povrća dobro uspijevaju: tomu sam se uvjerio tijekom obilaska kućnih vrtova mnogih časnika i crkvenih ljudi.

U šumama osim nekolicine revira sa zabranama sječe nisam pronašao pravo šumarstvo. Stabla srušena vjetrom i granje leži često razbacano na hrpe, koje u nekim područjima podsjećaju na barikade. Našao sam mlada stabla posječena, dok bi stara, suha i neplodna ostala stajati.

Mladice nisu poštedene, one koje sam vidio obrstila je stoka i potpuno su zakržljale. Dokaz za to da se nije stalo na kraj ispaši stoke u šumama i da se ne razmišlja o velikoj potrebi pošumljavanja.

Privremeno, sve dok se do završetka šumske izmjere ne izda nekakav drugačiji propis, zbog šumskog privređivanja preporučam jedno propisno pridržavanje šumskog regulativa i onoga, što ovdje propisuje kantonski regulativ, pri čemu prije svega podsjećam na osnovno načelo, da ako ima dostupnog i iskoristivog ležećeg drveta, da se ne smije posjeći nijedno zeleno stablo.

Budući da je zbog velikog broja šuma u Slavonskoj (vojnoj) krajini potreban još jedan šumarski direktor; tako je Njegovo carsko veličanstvo generalisimus nadvojvoda Karlo odobrio njegovo namještanje i to za Srijemsku brigadu, pri čemu imenujem šumara Franz Bachoffena iz Njemačko-banatske pukovnije, sa svim pravima uživanja pozicije šumarskog direktora i za tu poziciju primjerene godišnje plaće u iznosu od 600 forinti, koja će se isplaćivati iz Proventnog fonda Petrovaradinske pukovnije, kao i troškovi za uzdržavanje konja u iznosu od 144 forinte te da mu se ovaj dekret uruči preko posredništva Banatske generalkomande. Generalkomanda je dužna prihvatiti njegovu uobičajenu prisegu na dužnost, i od dana njezina davanja iskazati njegova primanja kod Petrovaradinske pukovnije. Ovaj pak ima preuzeti svoj položaj kod brigade u Mitrovici, gdje je dužan otići što prije: Generalkomanda se ima pobrinuti za to, da mu se u Mitrovici priskrbi potrebni smještaj. On (direktor) će pak dobiti pod svoju nadležnost šumske revire Petrovaradinske pukovnije, Šajkaškog bataljuna i slavonskih vojnih komuniteta. U Vinkovcima smješteni šumarski direktor Maschek ima ovome prepustiti sve ono što se odnosi na spomenute šumske površine. Prema tome ostaje šumarskom direktoru Mascheku još nadležnost nad šumskim površinama Brodske i Gradiške pukovnije. Budući da su zapošljavanjem 2 šumarska direktora poslovi podijeljeni i u suštini olakšani, očekujem prestanak kršenja propisa te da se podređeno šumarsko osoblje kroz podučavanje i strogu kontrolu pridržava svojih dužnosti.

Imam razloga biti zadovoljan s proizvodnjom svilenih galeta u Brodskoj i Gradiškoj pukovniji; u Petrovaradinskoj pukovniji i Šajkaškom bataljunu ljudi su, čini se, manje skloni toj privredi; stoga se mora krajiški narod općenito poticati na to.

Zbog izgradnje potrebnih predionica svila pozivam se na ovdašnje uredbe od 6. i 7. studenog prošle godine B. 4287 i 4335, koje bi što prije trebale dati rezultate.

Dudovih stabala Gradiška pukovnija ne posjeduje toliko mnogo kao Brodska pukovnija, za njom također zaostaje i Petrovaradinska pukovnija, dok Šajkaški bataljun ima općenito vrlo malo dudovih stabala, od kojih su većina još mladice nedovoljno stare za skidanje lišća.

Mora se pokloniti posebna briga što većem širenju uzgoja dudovih stabala, bez kojih ne može rasti proizvodnja galeta, i u svakom većem mjestu moraju biti zasađeni plantažni vrtovi.

Brojni su pokušaji sadnje stabala u aleje, od kojih je većina propala, osim onih u Brodskoj i Gradiškoj pukovniji, gdje sam našao više uspješno zasađenih) aleja. Neuspjele se većinom odnose na Petrovaradinsku pukovniju. Stabla, koja su dosad bila posađena, pretanka su, a primijetio sam da su posađena u proljeće umjesto u jesen. Tako sam saznao da također nisu uspjele ni žive ograde. Greška bi mogla biti u tome što ih se sadi u zemljanu hrpu umjesto da ih se posadi pa tek onda pokrije zemljom.

Ubuduće bi se sadnja drveća u alejama i živih ograda trebala odvijati pod okom nadglednika dudinjaka ili šumarskog personala koji se s time znaju ophoditi.

Jasenovačka brana u Gradiškoj pukovniji se ima na obje strane okružiti vrbama, pri čemu također taj zadatak dodjeljujem i Generalkomandi Banske krajine na onom potezu spomenute brane, koji pripada 2. Banskoj pukovniji. Tako će brana dobiti na čvrstoći.

Ovdašnje trošne(?) kuće treba zamijeniti, pri čemu bi prijedlozi zamjena sa uvjetima preuzimanja daljnjih odluka trebali biti ovamo poslani.

Građani Mitrovice su me osobno upozorili na želju za osnivanjem jedne bolnice, jesu li potrebna sredstva dostupna i kako bi se taj zahvat uopće izveo, potrebno je poslati prijedloge oko tih pitanja.

U vezi sa zahtjevom petrovaradinskog komuniteta o prebacivanju magistrata iz utvrde u predgrađe Ludwigsthal još sam 18. svibnja prošle godine zatražio relevantne prijedloge koji se imaju što prije uvrstiti kako bi se zgrada gradske uprave u tvrđavi što prije dobila za činovnike Generalkomande, kojima ionako nedostaje mjesta za odsjedanje.

Izgradnja gradske vijećnice u Karlovcima je tekla sporo, pri čemu je pouzdano nedostajalo dobrog nadzora. Ne sumnjam da je zapovijedajući gospodin general već pronašao potrebnu pomoć.

Gradsku vijećnicu u Zemunu smatram premalom i općenito izgrađenu od lošeg građevinskog materijala: čim prije sredstva budu dostupna i kad se bude moglo računati na radnike, mora se tamo podići nova vijećnica.

Tamo nedostaje i prostrana vojna bolnica zbog čega je većina bolesnih vojnika morala biti smještena u građanske kuće, gdje su previše prepušteni sami sebi na brigu i izloženi većoj opasnosti širenja zaraznih bolesti. Zbog trenutnog stanja i smanjene opskrbe izgradnja nove bolnice nije tako hitna; no kad se uvjeti promijene, tada bi Generalkomanda trebala prijedloge o nužnoj ispomoći poslati ovamo na daljnje postupanje.

Zbog lošeg stanja katoličke crkve i nedostatka vlastite crkvene imovine zaprimio sam dosta hitnih primjedbi, u čiju sam se istinitost većinom i sam imao prilike uvjeriti. Tim sam molbama već udovoljio, gdje je dozvolom određeno što je nužno učiniti, pri čemu bih podsjetio još na to da je izvođenje ovdje potrebnih radova moguće samo postupno ovisno o količini i dostupnosti radne snage ili krajišnika.

Šajkaški bataljun se mora posvetiti brodogradnji kao i gradnji drugog potrebnog drvenog oruđa i uvijek mora imati na raspolaganju dobro osušeno drvo.

Kako bi i slavonske krajiške pukovnije mogle biti opskrbljene nužnim blanjalicama za izradu kratkih užlijebljenih šindri, ima Generalkomanda na temelju izvješća od 15. prošlog mjeseca R. 491 što prije poslati na izvršenje prijedloge koje je dala krajiška građevinska uprava.

Kod utvrde Stara Gradiška pronašao sam veliku hrpu opeka koje, iako pripadaju utvrdi, njoj nisu potrebne. Generalkomanda ima ovdje prikazati koliko je od tih opeka još iskoristivo i mogu li one gdje drugdje u Vojnoj krajini poslužiti, ako ne, onda po kojoj bi ih se cijeni moglo preuzeti.

Nekolicina općinskih skladišta u Gradiškoj pukovniji je loše građena i u njima će krajišnici zasigurno izgubiti svoje plodove. Ovo je slučaj također i s više kukuruznih ambara u Brodskoj pukovniji. U tom se slučaju moraju poduzeti nužni koraci.

Općinsko skladište kod Čuruga u Šajkaškom bataljunu pronašao sam puno žitnih crvi (žičaka), od kojih ga se mora očistiti i ubuduće se mora pripaziti na bolje očuvanje plodova. Gradiška pukovnija ima još nekolicinu starih poreznih dugovanja i dugovanja u hrani čijem se podmirenju od jako siromašnih krajiških kuća ne može nadati. Kako bi se ista stara

dugovanja ispisala iz besmislenih zabilješki, potrebno je ovdje priložiti pripadajuću molbu o zastari.

Kako bi se potrebne pripreme za regulaciju školstva u cjelokupnoj Vojnoj krajini mogle ispuniti, tako je potrebno podastrijeti dobro promišljene prijedloge oko svega onoga što se smatra potrebnim s obzirom na metode učenja i katehizaciju mladih bilo koje vjerske zajednice, kao i za razvoj škola i obrazovnih institucija. Za podnošenje tih prijedloga ne pozivaju se samo pukovnije, šajkaški bataljun i vojni komuniteti, već i školsko osoblje, a s obzirom na katehizaciju i svećenstvo, a posebno valja objaviti na kojim mjestima i iz kojih razloga bi se tražilo osnivanje dodatnih njemačkih škola.

Ove pojedinačne prijedloge ima Generalkomanda skupiti i sa svojim vlastitima ovamo poslati.

Kako bi se u slučaju iznajmljivanja (zakupljivanja) državnih gostionica, mesnica, mlinova, itd., dobio uvid u stvarnu vrijednost objekta i u njegovu zakupninu koju on treba dati uračunavajući ostala podavanja: stoga je ubuduće potrebno svaki takav najam unijeti u Zakupni protokol (Exarendirungsprotokoll) koji u krajiškim ekonomskim izračunima mora prikazivati navedenu vrijednost odgovarajućeg objekta.

Nadalje sam primijetio da se u Šajkaškom bataljunu prodaju zemljišta siromašnih štićenika (Pupillengründe). To izravno krši Osnovne zakone, pogotovo dio pod paragrafom 20 istog zakona, na čije činjenično stanje još jednom podsjećam.

Što se tiče opsega livada i količine ogrjevnog drveta za one katoličke župnike koji su u Slavonskoj vojnoj krajini imenovani iz redova lokalnih kapelana, i primili dekrete Dvorskog ratnog vijeća, prema mojoj zapovijedi od 9. lipnja prošle godine, poslanoj iz Titela, i po odluci izvješća Generalkomande od 25. lipnja prošle godine poslanog ovamo, utvrđujese sljedeće: jednom takvom svećeniku mogu biti dodijeljena 4 jutra livada i prepuštena na neoporezivo korištenje, ako bi osim u vlastitom mjestu stanovanja morao služiti i brinuti se još i o drugim filijalama te bi zbog toga imao potrebu držanja i uzgoja konja, za čije potrebe dotična općina ima osigurati dobrovoljno košenje i dovoz sijena, te vlastitim (župnim) konjima odvoziti, dovoziti i vraćati svećenika u filijale i na druge dušobrižničke lokacije.

U protivnom svi oni svećenici, koji nemaju drugih dušobrižničkih obveza, osim u vlastitom mjestu stanovanja, ili koje krajišnici odvoze svojim konjima u filijale, nemaju pravo na korištenje spomenutih livada jer nemaju potrebu držanja konja.

Svaki svećenik ima pravo na 12 hvati besplatnog ogrjevnog drveta godišnje, čiju sječu i dovoz imaju osigurati općine koje pripadaju župi.

Ova naredba se odnosi samo na nove svećenike, dok se na one stare, kojima je već određeno lukno, ta naredba ne odnosi i ostaju im njihove stare livade i količina drveta.

Od Generalkomande očekujem s pouzdanjem i uvjerenjem, da će moje naredbe i zahtjeve, kada to uvjeti i vrijeme dopuste, što prije dati na provođenje. U Beču 18. ožujka 1809. godine

(potpis) Nadvojvoda Ludwig, Podmaršal

7. Mjere i terminologija

Budući da u istraživanom razdoblju još nije uveden unificirani sustav mjernih jedinica, bilo je potrebno u svrhu istraživanja preračunati tadašnje mjerne jedinice u današnji metrički sustav kako bi se lakše shvatili opsezi i omjeri veličina te sam odlučio stoga ponuditi mjerne jedinice i njihovu preračunatu vrijednost u današnji unificirani metrički sustav tako da bude pregledno i dostupno „na jednom mjestu“. Također prilažem uz to i stručnu terminologiju koja je korištena u ovom radu ili relevantna za analiziranu problematiku. Definicije pojmova su većinom preuzete iz *Ekološkog leksikona* i *Leksikona socijalne ekologije*, uz pokoju definiciju preuzetu sa online enciklopedija.

MJERNE JEDINICE

Odnose se na habsburške Nasljedne zemlje i Vojnu krajinu od polovice 18. stoljeća kada je Marija Terezija odredila stalne bečke mjere. Informacije o mjerama i njihovom preračunavanju u metrički sustav donosi 1875. godine članak iz priručnika i glasila (kalendara) za austrijske vatrogasne službe „*Fromme's Österreichischer Feuerwehr-Kalender*“ (koji izlazi u periodu 1874.-1925.).³⁸⁰

Površina

1 kvadratni hvat (hv) = $3.59665 \approx 3.6 \text{ m}^2$

1 katastarsko jutro (nj. *Joch*) ral = $5754.64 \text{ m}^2 = 1600$ kvadratnih hvati (nj. *Quadratklafter*)

1 hektar = 2780 četvornih hvati = 1.7377 rali

Dužina

1 stopa (nj. *Fuß*) = 31.6 cm

1 hvat (nj. *Klafter*) = 6 stopa = 1.896 m

1 poštanska milja (nj. *Postemeile*) = 4000 hvati $\approx 7.586 \text{ km}$

Volumen (tekuće stvari)

1 mjerica/mas (nj. *Maß*) = 1.417 litara (l)

1 vjedro (nj. *Eimer*) = 56.71 l

³⁸⁰Rainer Hosch. *Fromme's Österreichischer Feuerwehr-Kalender*. Zweiter Jahrgang (Carl Fromme Verlag, Wien, 1875.), Stranice 33-37. Dostupno na: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=fwk&datum=1877&page=163&size=45> (Zadnji uvid 5. listopada 2018.)

Dodatne informacije o mjerama također dostupne ovdje: <https://oe-fr.at/2018/06/23/wie-lang-ist-ein-klafter-ein-fuss-eine-oesterreichische-meile-welches-volumen-hat-ein-wiener-mass-welchem-gewicht-entspricht-ein-wiener-loth-ein-apothekerpfund-ein-postloth-oder-ein-wiener-karat/> (Zadnji uvid 5. listopada 2018.)

Volumen (čvrste stvari)

1 mjera (nj. *Metzen*) = 61.48 l

1 hvat drveta (nj. *Klafter*) = 3.41 m³

1 kubični hvat (nj. *Kubikklafter*) = 6.82 m³

Masa

1 funta (nj. *Pfund*) = 560 grama

1 centa/cent (nj. *Zentner*) = 56 kg = 100 funti

1 brodska tona (nj. *Schiffstonne*) = 1 122 kg = 20 centi

TERMINOLOGIJA

Agrarno društvo – Društvo koje se temelji na poljoprivrednoj proizvodnji. Obilježava ga tradicionalni sociološko pojam „seljačko“ nasuprot gradskom, predmodernom društvu nasuprot industrijskom društvu. Termin „agrarno“ u odnosu na „seljačko“ ističe način proizvodnje, tj. tradicionalnu obradu zemlje i uzgoj stoke, a manje se odnosi na subjekt proizvodnje i njegova kulturna obilježja. U povijesnoj tipologiji ta se društva označuju kao društva ranih kultura, a u širem smislu kao predindustrijska društva nasuprot industrijskim društvima. Industrijalizacija i prodor kapitalizma omogućili su povijesni prijelaz sa agrarnog, seljačkog u kapitalističko, industrijsko društvo. (Leksikon socijalne ekologije)

Antropizacija – Sustavno širenje antropogenih struktura u okoliš, odnosno čovjekova utjecaja na prirodni okoliš (domestikacija, udomaćivanje), pri čemu čovjek mijenja i izgled prirodnog okoliša pa nastaje kultivirani okoliš (kulturni krajobraz). Prema teoriji kolonizacije, nastaje svijet čovjekovih kolonija, odnosno antropobiotska ekumena. (Leksikon socijalne ekologije)

Antropobiotska ekumena – Naziv za ljudske učinke, odnosno posljedice djelovanja (ljudske) kulture na prirodu. Ovim terminom se obuhvaća „svijet nastanjen ljudima“. (Leksikon socijalne ekologije)

Antropocen – Naziv za novo (sadašnje) geološko razdoblje koje je obilježeno povećanim čovjekovim djelovanjem i utjecajem na prirodu i okoliš. Oko njegovog točnog definiranja i trajanja nije još postignut konsenzus, a procjene se kreću od najkraće u periodu od oko proteklih 200 godina (početak bilježi industrijska revolucija i prijelaz na fosilna goriva i veći

utjecaj na klimu) do najduže u periodu od čak 8 000 godina (početak agrarnih društava). (Leksikon socijalne ekologije)

Antropogena vegetacija – sekundarna vegetacija, vegetacijski pokrivač, neposredno ili posredno uvjetovan ili utjecan ljudskom djelatnošću. Širenje biljaka ili životinja pomoću čovjekovog djelovanja nazivamo antropohorija (dok primjerice anemohorija označava širenje pomoću vjetra). (Ekološki leksikon)

Areal – površina na kojoj je rasprostranjena neka vrsta ili druga sistematska kategorija. Vrste s vrlo velikim arealom nazivaju se kozmopolitima, a vrste s malim arealom endemima. Oblik areala može biti cjelovit (kontinuiran) i raskidan (disjunktan). (Ekološki leksikon)

Biocenoza – Ukupnost svih živih bića na nekom prostoru (biotopu), organizmi koji zajedno žive na nekom staništu i čine hranidbeni lanac. (Leksikon socijalne ekologije)

Biokapacitet – Regenerativna sposobnost ekosustava da apsorbira količine antropogenog otpada i proizvede koristan biološki materijal. Pokazuje također koliko ima hektara plodne zemlje i kolika je njezina produktivnost po hektaru. (Leksikon socijalne ekologije)

Divljina – Netaknuta priroda u odnosu na kultiviranu (divljina kao prirodni krajobraz). Divljina se često koristi kao isti naziv za prirodu, kojoj je suprotstavljena kultura. U negativnom smislu prostor koji je nužno pacificirati za čovjekove potrebe, u pozitivnom smislu kao romantičarski prostor netaknut civilizacijom. Postoji binarno shvaćanje divljine – kao pustoši (prostora kojeg treba kultivirati unošenjem života) i kao prostora bogatog životom (prostora kojeg treba kultivirati pripitomljavanjem). (Leksikon socijalne ekologije)

Ekstenzivno stočarstvo – tradicionalno stočarstvo ili tradicionalni uzgoj, npr uzgoj „turopoljske svinje u turopoljskom lugu“, koji se odlikuje niskim razinama inputa po jedinici površine (prostorno rašireno); u takvim situacijama je broj grla stoke po površini nizak. Suprotno od **intenzivnog stočarstva** – masovni uzgoj domaćih životinja, industrijsko i visoko tehnološki organizirana proizvodnja životinja ili njihovih produkata, što za posljedicu ima onečišćenje okoliša (veće količine fekalija, krčenje ili prenamjena velikih vegetacijskih područja, pojava epidemija bolesti i stresa među životinjskom populacijom). (Ekološki leksikon)

Ekosustav, ekosistem, biogeocenoza – osnovna organizacijska jedinica prirode, u kojoj su živa bića i njihov neživi okoliš prostorno i vremenski ujedinjeni protokom energije i kružnim tokovima tvari, te koja posjeduju za nju svojstvene informacijske sadržaje. (Ekološki leksikon)

Euhemerobni sustavi– jače izmijenjeni ekosustavi pod direktnom ljudskom kontrolom, gospodarenjem i upravljanjem. Primjer su monokulturni usjevi, travnjaci, nasadi četinjača, voćnjaci i gnojene livade. (Ekološki leksikon)

Higrofit – biljke prilagođene uvjetima vrlo vlažnih staništa. Nalaze se na ljestvici između **hidrofita** (vodenih biljaka) i **mezofita** (biljaka umjereno vlažnih staništa). (Ekološki leksikon)

Holznot– („wood shortage“, nestašica drva) – Historijski pojam za postojeću ili neposrednu krizu nedostatka ili nestajanja drvene građe. Smatralo se da je u razdoblju između kraja 16. i početka 19. stoljeća vladao veliki „Holznot“, odnosno velika nestašica drveta na području centralne i zapadne Europe (pretežno u njemačkim zemljama). Tu tvrdnju je prvi put osporio Joachim Radkau 1980-ih, navodeći kako iza toga leži ekonomsko-ideološka namjera uskraćivanja tada tradicionalnim poljoprivrednim društvima pristup šumskim resursima te da se ne radi o ekološkoj već institucionalnoj katastrofi. (Joachim Radkau: Wood: a history ; Natur und Macht)

Kulturni krajobraz – Pogledom obuhvaćena ona pojavnost na dijelu Zemljine površine na kojemu su ljudi u međusobnoj (gospodarskoj i socijalnoj) interakciji i interakciji s prirodom ostavili vidljive tragove utjecaja, i to tako da su izmijenili prvotni prostorni izgled prirodnog krajobraza (ili izgled prijašnjeg kulturnog krajobraza). (Leksikon socijalne ekologije)

Mezohemerobni sustavi – poluprirodni ekosustavi, na koje čovjek osrednje utječe, najčešće sustavi u zoni manjih, siromašnijih ruralnih zajednica koje njeguju ekstenzivno stočarstvo i poljodjelstvo. (Ekološki leksikon)

Monokultura – Dominacija jedne poljoprivredne kulture na velikim površinama s modernim agrotehničkim mjerama, uglavnom namijenjene tržištu. Suprotna je tradicionalnoj raznolikosti poljoprivrednih kultura i tropoljnom sustavu u tradicionalnoj seljačkoj poljoprivredi. Prednost monokulture je specijalizacija proizvođača, manji broj radnika i više strojne snage, a nedostatak su rizici od prirodnih nepogoda ili biljnih bolesti. Monokultura utječe na smanjenje biološke raznolikosti. (Leksikon socijalne ekologije)

Održivi razvoj (uravnoteženi razvoj, postojani razvoj) - *ekonomski razvoj koji u potpunosti uzima u obzir djelovanje ekonomske aktivnosti na okoliš i osniva se na → obnovljivim izvorima dobara. Naziv je prva upotrijebila britanska političarka Barbara Ward 1969., a preporučen je i uveden u praksu na Konferenciji o okolišu i razvoju UN-a u Rio de Janeiru 1992. Osnovna je postavka održivoga razvoja: povećanje dobrobiti mjeri se povećanjem kvalitete života pojedinca i sveukupnog stanovništva, a ne povećanjem količine proizvedenih ili utrošenih materijalnih dobara ili energije. Neusklađenost interesa i usmjerenja različitih skupina i država o prvenstvima ciljeva razvoja, uzrokom je neujednačenosti razvojnih planova pojedinih zemalja, regija ili kontinenata. Manje razvijene zemlje smatraju planove održivoga razvoja ograničenjima koja im nameću razvijene i tehnološki moćne zemlje, koje su svoj razvoj u prošlosti postigle upravo intenzivnim iskorištavanjem okoliša i odlaganjem štetnog otpada. Održivi razvoj, iako nepotpuno definiran i otvoren za različita, pa i djelomično suprotstavljena tumačenja, ulazi kao načelo u strategije razvoja svih zemalja (enciklopedija.hr)*

Naziv je za normativni koncept razvoja u kojem dominira ideja održivosti, odnosno potrebe da se pronađe ravnoteža između ekonomske učinkovitosti, socijalne kohezije i ekološke stabilnosti. Nastao je na konceptu tradicionalne šumarske literature (sustav potrajnosti, održivi prirast), a danas je preuzet i proširen od strane moderne ekologije (preko 60 različitih definicija koncepta održivosti samo u ekološkim priručnicima 20. stoljeća). Zbog složenosti i slojevitosti koncepta teško je odrediti preciznu definiciju istoga, no većina će se složiti kako se radi o tri primarna sloja (ekonomski, ekološki i socijalni sloj) i problematici njihovog međusobnog odnosa i hijerarhije. (Leksikon socijalne ekologije)

Održivo društvo - *Naziv za koncept (post)modernog nisko entropijskog društva koje se povezuje s pojmovima eko- i co-development ili s održivim razvojem. Ono zadovoljava svoje razvojne potrebe, ali ne umanjuje razvojne šanse budućim naraštajima. U povijesnoj perspektivi održiva društva su bila predindustrijska i predmoderna društva koja su više ovisila o prirodi i uspostavila su primjeren socio-ekološki metabolizam, tj. uspostavila se cikličnost života (ruralni metabolizam). Neka takva društva su nestala ili „kolabirala“ zbog neprimjerena odnosa njihove ekonomije prema vlastitom okolišu i resursima, dok su mnoga ostala kao transformirana industrijska društva koja sve više ovise o antropogenom okolišu i njegovoj produktivnosti (znanje, tehnologija). (Leksikon socijalne ekologije)*

Oligohemerobni ekosustavi – ekosustavi pod slabim utjecajem čovjeka koji zbog svojih prirodnih osobina nisu izravno zanimljivi čovjeku za antropogenu eksploataciju (muljeviti estuariji, šume mangrova, zajednice šaša i trske i sl.) (Ekološki leksikon)

Okolina – U širem smislu odnosi se na okoliš tj. na živi, neživi i antropogeni svijet, a u užem smislu na dio antropogenog svijeta (kulturu) tj. na sudionike, procese, odnose i sustav vrijednosti u nekoj zajednici u kojoj se živi i radi, odnosno na cijelo društvo. Odnosi se na čovjeka pa se rabi i termin „socijalna okolina“. (Leksikon socijalne ekologije)

Okoliš – Naziv za uvjete prirodnog okružja (voda, zrak, tlo, klima, živa bića i njihovi međusobni odnosi) u kojima neki organizam ili populacija žive. Razlikujemo prirodni okoliš (okoliš koji se razvija bez čovjekove intervencije) i kulturni okoliš (rezultat čovjekovog stvaranja i osvajanja životnog prostora u prirodi). Kulturni okoliš je plod evolucijskog konstruktivizma (a ne pragmatizma) s kognitivnim i etičkim kriterijima. (Leksikon socijalne ekologije)

Optimum – uvjeti koji vladaju u nekom ekosustavu, a koji su za određenu vrstu najpovoljniji, pri kojima ta vrsta ima najveću učestalost i u nje su najbrži biološki procesi. Uz njega postoje pejus (odmicanje od optimalnih uvjeta života) i pesimum (uvjeti krajnje održive egzistencije). (Ekološki leksikon)

Permakultura – U širem smislu svjesno oblikovanje čovjekova životnog prostora. Ključne su joj točke proizvodnja hrane, opskrba energijom, planiranje krajobraza i oblikovanje socijalne infrastrukture. Smisao je ekološko, ekonomsko i socijalno održivo iskorištavanje svih resursa. Sociokulturno uključuje slobodan izbor kao stil življenja i povezuje tradicijska znanja sa znanošću i suvremenom tehnologijom. Nastao od pojma američkog agronoma Franklina Hirana Kinga „permanent agriculture“ sa početka 19. stoljeća. (Leksikon socijalne ekologije)

Plemeniti divljak – Filozofski koncept idealiziranog tipa čovjeka koji živi u skladu s prirodom. Ideal jednostavna ruralnog života u potpunom skladu s prirodom naziva se arkadijanizam (White Gilbert) koji u modernom mišljenju potiče nostalgiju. Smatra se da je plemeniti divljak zapravo mit urbanog čovjeka, koji se suprotstavlja negativnim aspektima civilizacije i urbanog života u mogućem skladu čovjeka s prirodom. (Leksikon socijalne ekologije)

Politizirani okoliš – Pojam označava činjenicu da je okoliš postao predmet politike i jedan od sadržaja suvremenih konflikata i ratova za prirodne resurse, a ne samo predmet

znanstvenog istraživanja i ekonomskog iskorištavanja prirodnih dobara. Polazi od teze da ne postoji netaknuta priroda i neutralno okruženje ljudskog djelovanja. Interes za okoliš (resurse) odražava interese i odnose moći. Koncept politiziranog okoliša nije samo prolazna ideja niti slučaj, jer su društveno-prirodni odnosi važan aspekt moći u odnosima između država i regija, koji povećavaju ekološke probleme i izazivaju međunarodne ekološke konflikte. Problem je uočljiv već u kolonijalnoj epohi, a povećao se sa ekološkim krizama i ratovima za resurse. (Leksikon socijalne ekologije)

Potrajno održivi razvoj(sustav potrajnosti)– trajno održivo gospodarenje. Pojam definira pristup iskorištavanju raspoloživih resursa i gospodarenjem njima tako da se zadovoljavaju današnje potrebe ali bez okrnjivanja budućih generacija u zadovoljavanju njihovih potreba. Pojam potječe iz njemačkog šumarstva (Carlowitz, 1713.). U hrvatskim zemljama ga uvodi Marija Terezija 1769. godine zakonskom uredbom o šumama koja se temelji na Carlowitzevom konceptu. (Ekološki leksikon)

Prašuma – prirodna, netaknuta šuma koja se sama obnavlja i koja nije bila podvrgnuta antropogenom utjecaju niti iskorištavanju. (Ekološki leksikon)

Preborne šume – šume čije su sastojine različite dobi. U takvim šumama stabla različite visine, debljine i starosti po jedinici površine, a obnavljanje je prirodno. (Ekološki leksikon)

Priroda – U užem smislu termin podrazumijeva organski i anorganski svijet čovjeka i njegovog kulturnog svijeta, a u širem smislu uključuje antropobiotsku ekumenu. Priroda nije samo ono što je božanski nerazorivo, i sve ono što čovjek nije stvorio, nego ta riječ označava povezanost svega što obuhvaća nevidljive procese, pa u sebi krije i teleološki cilj (evolucija). U prirodnoznanstvenom pogledu priroda je relativno stabilan globalni sustav u kojemu postoji autonomnost i zakonomjernost procesa. U ekološkom smislu priroda se često izjednačuje s pojmom divljine. (Leksikon socijalne ekologije)

Srednje šume – šume nastale od stabala dijelom iz sjemena, dijelom iz panja, pa se jednom gospodari kao sjemenjačom, a drugom kao panjačom. (Ekološki leksikon)

Sukcesija – spontani slijed, zamjena jedne životne zajednice drugom u određenom ekološkom i kronološkom vremenu na istome mjestu. Postoje ciklička sukcesija (zajednica se obnavlja sama), retrogradna (retardirana sukcesija, usmjerena prema nazad, najčešće u kultiviranim krajolicima). (Ekološki leksikon)

Šuma – Jedan od najsloženijih kopnenih ekosustava kojemu su se prilagodile različite biljne i životinjske vrste, gljive i mikroorganizmi te uspostavili ravnotežu u iskorištavanju tla i atmosfere. Za ljudsko društvo šuma je prirodno bogatstvo s ekonomskim, ekološkim i socijalnim učinkom te mora biti shvaćena više od jednostavnog skupa drveća. (Leksikon socijalne ekologije)

Totalni krajobraz – Totalni kulturni krajobraz u kojemu nestaju polariteti kulturno-prirodno (divlje), a ima posebno značenje u estetici krajobraza. Nastanak totalnog krajobraza je posljedica suvremene globalne i kulturne entropije, odnosno procesa urbanizacije u kojemu nestaju tradicionalni seoski krajobrazi i širi se moderni gradski krajobrazi (nestanak srednjovjekovne kulturne i krajobrazne trojstvenosti: grad, selo, divljina). (Leksikon socijalne ekologije)

Tropoljni sustav – Sustav zasijavanja poljoprivrednih kultura u kojemu trećina obradivih površina svake godine ostaje neobrađena (na ugaru), a ostala dva dijela zasijavaju se ozimim (jesenskim) i jarim (proljetnim) usjevima. Razlog tomu je nepostojanje redovite gnojidbe tla. Sustav nije uspostavljen na temelju neke teorije, nego kao iskustvo brojnih generacija o odnosu stanovnika i nosivog kapaciteta tla na prostoru na kojem su obitavali. Ovaj sustav je nestao u procesima industrijalizacije poljoprivrede, specijalizacije poljoprivrednika i razvojem monokultura. (Leksikon socijalne ekologije)

Visoke šume – šume nastale od stabala pretežno iz sjemena ili sadnica. Nazivaju se još i šume sjemenjače. (Ekološki leksikon)

8. Sažetak/Summary

After the Treaty of Karlowitz in 1699, the Habsburg Monarchy gained control over territories between the rivers Drava, Sava and Danube, that were split between civilian and military administration in the second half of the 18th century, known as Civil Slavonia (The Kingdom of Slavonia) under feudal rule and Military Slavonia (The Slavonian Military Frontier) under military and direct imperial rule. The Slavonian Military Frontier, which was situated in the Posavina region along the river Sava, bordering the Ottoman Empire to the south, was very rich in alluvial, floodplain forests, which were put under imperial protection and strict communal use with various regulations, that lasted until the industrialization and dissolving of the Military Frontier system in the second half of the 19th century. This research focuses on the impact of these regulations on the relationship between the military authorities, local population and their environment in the part of the Slavonian Military Frontier which was under the administration of the 7th Brod Grenzer Regiment. Besides the relationship, it gives also an analysis of the many environmental and social changes and their stages that were described through various sources in the period between the mid-18th and mid-19th century. The research is based upon an environmental approach to early modern history and the history of forestry, that gives also a short theoretical summary on the field of environmental history and a comparisson between different forestry models in early modern societies around the world (French, German and Japanese models) with environmental and historical phenomenons that concern the forests and population of the Slavonian Military Frontier in the 18th and 19th century.

Key words: forests, early modern history, Slavonian Military Frontier, environmental changes

9. Bibliografija

Neobjavljeni izvori

HR-HDA-Fond 430 (Slavonska Generalkomanda). Protocolum in Oeconomicis, knj. 64

HR-HDA-Fond 430 (Slavonska Generalkomanda). Protocolum in Oeconomicis, knj. 70

HR-HDA-Fond 430 (Slavonska Generalkomanda). Protocolum in Oeconomicis, knj. 105

HR-HDA-Fond 430 (Slavonska Generalkomanda), kut. 48, 1809-R-4/1. (*Izvještaj nadvojvode Ludwiga o stanju u Slavonskoj vojnoj krajini nakon proputovanja*)

HR-HDA-Fond 445 (Brodsko graničarska pukovnija), Odjel graničarske uprave, Upravni odsjek, Šumarski ured, kut. 206 (1813.-1821.) b.b (*Mastungs-beaugenscheinigung pro anno 1820*)

Objavljeni izvori

Buczynski, Alexander. *Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne Krajine 1787. Godine*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011.

Csaplovics, Johann. *Slavonien und zum Theil Croatien*, 1., Harthleben Verlag, Pesth, 1819.

Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen: Theil 4 - Militärgrenze in Slavonien und Ungarn. Johann Andreas Demian. Beč, 1804.-1807.

Erläuterungen der Grundgesetze für die Carlstädter, Warasdiner, Banal-, Slavonische und Banatische Militär-Grenze. Mathias Stopfer (k.k. Grenz-Verwaltungs-Oberlieutenant), Carl Gerold Verlag, Wien, 1831.

Historische und geographische Beschreibung des Koenigreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien. Friedrich Wilhelm von Taube. Leipzig, 1777.

Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća. [glavni urednik Mirko Valentić] Svezak 2 : *Brodsko pukovnija*. Pripremili Alexander Buczynski, Milan Kruhek, Mirko ; transliterirala i prevela Mica Orban Kljaić]. Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 1999.

Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi, sv. I i sv. II. Uredio E. S. Biber, preveo J. Barbarić. Slavonski Brod: Matica hrvatska, Slavonski Brod, 1995-1997.

- Kućnik*. Josip Stjepan Relković (Osijek, 1796). Priredio Josip Bratulić, Naklada „Privlačica“, Vinkovci, 1994.
- Mažuran, Ive. *Izveštaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. I 1702. godine*. Građa za historiju Osijeka i Slavonije (knjiga 7), Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1989.
- Mažuran, Ive. *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*. Radovi HAZU-a 6, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1993.
- Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema* (Svezak II). Franz Štefan Engel. Prevela i objavila: Vera Stojić. Objavljeno u: *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* (Knjiga XIX. Svezak 1). Matica srpska, Novi Sad, 1971., str. 508-566
- Priručna knjiga za slavonsku seljansku mladex ucsitti u dobro naredjenom poljskomu radjenju...* Ignatio Jablanczy. Tiskano u Beču kod Josipa Kürtzbocka, Cesarsko-Kraljevskoga Dvora Iliriskog i Istocnog' Shtampara, 1772.
- Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780., die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz besten, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch* (III. Svezak). Izdao J. Georg Mötzle, Beč, 1786.
- Sammlung der wichtigeren oesterreichischen Gesetze, Verordnungen und Erlässe in Forstwesen*. Ernst Exterde. Carl Gerold's Sohn Verlag, Wien, 1875.
- Satir iliti divji čovik*. Matija Antun Relković (2. Izdanje, 1778.). Priredio Ivo Bogner. „Glas Slavonije“ Osijek ; Biblioteka „Vez“, Osijek, 1974.
- Stojanović, Mijat. *Slike iz života hrvatskoga naroda po Slavoniji i Srijemu*. Vlastita naklada pisca, Zagreb, 1881.
- Šumske Uredbe (1787.)*. Objavio i preveo Nikola Cik u: *Ekohistorija Đurđevca i Virja u drugoj polovici 18. stoljeća*. Diplomski Rad, Filozofski Fakultet u Zagreb, 2015.
- Versuch einer Statistik der k. K. Militärgrenze des österreichischen Kaiserstaates* (3 Bände). Carl Benhard Hietzinger, Wien 1817.–1823.

Wrede, Alphons. *Geschichte der K.u.K. Wehrmacht: Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts* (Band 5). Ausgegeben als Supplement zu den „Mittheilungen des k. und k. Kriegs-Archivs“, Verlag Seidel & Sohn, Wien, 1903.

Zapovidi Babogredske kompanije 1823.-1824. godine. Urednici Drago Roksandić i Luka Jakopčić. Zavičajni muzej „Stjepan Gruber“ Županja, Općina Babina Greda, FF Press, Zagreb-Babina Greda, Županja, 2017.

Literatura

Anić, Igor. Poglavlje „Croatia“. U: „*Floodplain forests of the temperate zone of Europe*“. ur. Emil Klimo, Herbert Hager, Slavko Matić, Igor Anić, Jiří Kulhavý. Lesnická práce, Kostelec nad Černými lesy, 2008., str. 369-380

Babić, Marko. „Krajiški čardaci“. Objavljeno u: *Županjski zbornik*(br. 7). Matica Hrvatska, Županja, 1981., str. 104-115

Bićanić, Rudolf. *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750–1860*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1951.

Braun, Annette. *Wahrnehmung von Wald und Natur*. Forschung Soziologie (58), Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2000.

Beales, Derek. *Enlightenment and Reform in Eighteenth-Century Europe*. „I.B. Tauris“, London-New York, 2005.

Bodenstein, Gustav. „Povijest naselja u Posavini 1718.-1739.“ Objavljeno u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* (br. 24). Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912., str. 555-581

Cifrić, Ivan. *Leksikon socijalne ekologije: kritičko promišljanje*. Školska knjiga, Zagreb, 2012.

Cronon, William. „A Place for Stories: Nature, History and Narrative“. Objavljeno u: *The Journal of American History*, No. 4 Mar. Oxford University Press, 1992., str. 1347-1376

- Cronon, William. „The Uses of Environmental History“. Objavljeno u: *Environmental History Review* Vol. 17, No. 3. Oxford University Press, 1993., str. 1-22
- Ciancio, Orazio, Susanna Nocentini. „Forest Management from Positivism to the Culture of Complexity“. Objavljeno u: *Methods and Approaches in Forest History*. Editors: Mauro Agnoletti, Steven Anderson. (IUFRO Research Series, Volume 3), CABI, 2000., str. 47-58
- Đikić, Domagoj, Hrvoje Glavač, Vjekoslav Glavač, Vladimir Hršak, Vladimir Jelavić, Dražen Njegač, Viktor Simončić, Oskar P. Springer, Ivna Tomašković, Vjeročka Vojvodić. *Ekološki leksikon*. Tisak pod pokroviteljstvom Ministarstva zaštite okoliša i prostornog uređenja, Barbat, Zagreb, 2001.
- Forest history: International studies on socio-economic and forest ecosystem change (Report No.2 of the IUFRO Task Force on Environmental Change)*. Zbornik radova, ur. Mauro Agnoletti, Steven Anderson. The International Union of Forestry Research Organizations (IUFRO)& CABI, 2000.
- Gašparović, Marija. *Organizacija Brodske pukovnije s posebnim osvrtom na Babogredsku i Drenovačku satniju*. Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek, 2013.
- Golec, Ivica, Matanović, Damir. „Problem ukidanja vojnih komuniteta u Vojnoj krajini na primjerima Broda na Savi i Petrinje“. Objavljeno u: *Povijesni prilozi* (br. 31) Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, 2006., str. 183-192
- Holjevac, Željko. *Brinjsko-lički ustanak 1746. godine*. Meridijani, Samobor, 2004.
- Holjevac, Željko. „Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku“. U: Željko Holjevac, Nenad Moačanin. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati po vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*. Svezak II., Leykam International, Zagreb, 2007.
- Jakopčić, Luka. *Rijeka Sava i proturječja habsburške imperijalne periferije u 18. stoljeću*. Diplomski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu, FFZG Press, Zagreb, 2014.
- Kaser, Karl. *Slobodan seljak i vojnik: militarizirano društvo 1747.-1881. (II)*. Naklada Naprijed, Zagreb, 1997.

- Knoll, Martin, Reinhold Reith. *An Environmental History of the Early Modern Period*. LIT Verlag, Wien-Berlin, 2014. Poglavlje „Early Modern Forests“ (str. 33-44)
- Kljajić, Josip. „Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću“. Objavljeno u: *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*(br. 6). Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, Osijek, 2006., str.193-222
- Kljajić, Josip. „Zapovjednici brodske tvrđave i načelnici grada Broda u 18. i 19. stoljeću“. Objavljeno u: *Scrinia Slavonica* (br. 2). Hrvatski institut za povijest: podružnica za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 2002., str. 16-45
- Kljajić, Josip. „Vojnokrajiški čardaci u Slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. stoljeću“. Objavljeno u: *Povijesni prilozi* (br. 22). Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, 2002., str. 130-158
- Lazanin, Sanja. *Vinkovci i Vukovar na prijelazu 18. u 19. stoljeće: komparativna urbana historija*. doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagreb, Zagreb, 2006.
- Marković, Mirko. *Brod: kulturno-povijesna monografija*. Matica Hrvatska, Slavonski Brod, 1994.
- Marković, Ivančica. „Razvoj pučkih škola u Slavonskoj Vojnoj Krajini tijekom 18. i 19. stoljeća“. Objavljeno u: *Scrinia Slavonica* (br. 11), Hrvatski institut za povijest: podružnica za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 2011., str. 79-96
- Matanović, Damir. „Legalitet i legitimitet – suprotstavljene koncepcije pri iskorištavanju šuma Slavonske vojne krajine“. Objavljeno u : *Časopis za suvremenu povijest* (br. 35). Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2003., str. 961-970
- Matanović, Damir. „Svakodnevnica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva: Mikrokozmos Brodske pukovnije i Gradačke nahije od kraja 18. do sredine 19. stoljeća“. Objavljeno u: *Prilozi/Contributions Instituta za istoriju u Sarajevu* (br. 31). Institut za istoriju, Sarajevo, 2002. str. 95-111
- Matteson, Kieko. *Forests in Revolutionary France: Conservation, Community, and Conflict, 1669-1848*. Cambridge University Press, 2015.

- Orban Kljajić, Mica, Josip Kljajić. „Statistički opis Brodske pukovnije iz trećeg desetljeća 19. stoljeća“. Objavljeno u: *Scrinia Slavonica*(br. 3). Hrvatski Institut za povijest-Podružnica za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 2003., str. 567-635
- Pavičić, Stjepan. „Brodsko krajina, Brodska granica“. Objavljeno u: *Godišnjak Matice Hrvatske*(broj 6). Matica Hrvatska, Vinkovci, 1968., str. 101-114
- Pavličević, Dragutin. *Hrvatske kućne zadruge I. Golden marketing – Tehnička knjiga*, Zagreb, 2010.
- Petrić, Hrvoje. „Environmental History in Croatian Historiography“. Objavljeno u: *Environment and History* 18; br. 4. The White Horse Press, 2012., str. 623-627
- Petrić, Hrvoje. „»Neodrživi razvoj« ili kako je krčenje šuma u ranome novome vijeku omogućilo širenje Đurđevačkih pijesaka?“ u: *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* (br. 4). Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju/Meridijani, Zagreb, 2008., str. 5-27
- Petrić, Hrvoje. „O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća“. Objavljeno u: *Rijeka Sava u povijesti*, zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18.-19. listopada 2013. Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2015., str. 261-279
- Prpić, Branimir, Ivica Milković. „Rasprostranjenost poplavnih šuma u prošlosti i danas“. Objavljeno u: *Poplavne šume u Hrvatskoj*, ur. Josko Vukelić. Akademija Šumarskih znanosti, Hrvatske šume i Grad Zagreb, Zagreb, 2005., str. 23-40
- Prpić, Branimir, Slavko Matić, Petar Jurjević, Hranislav Jakovac, Ivica Milković. „Općekorisno i gospodarsko značenje poplavnih šuma“. Objavljeno u: *Poplavne šume u Hrvatskoj*, ur. Josko Vukelić. Akademija Šumarskih znanosti, Hrvatske šume i Grad Zagreb, Zagreb, 2005., str. 50-71Radkau, Joachim. *Wood: A History*. Na engleski preveo Patrick Camiller. Polity Press, Cambridge (UK), 2012.
- Roksandić, Drago. *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu [Ekohistorijski ogledi]*. Meridijani, Društvo za hrvatsku povijesnicu i Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2018.

- Roksandić, Drago. „Drava u očima jozefinista“. Objavljeno u: *Ekohistorija rijeke Drave: Zbornik sa međunarodnog znanstvenog skupa*. Meridijani/Povijesno društvo Koprivnica/Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Koprivnica, 2011., str. 18-37
- Roksandić, Drago. „Posavska Krajina/Granica od 1718.-1739. Godine“. Objavljeno u: *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* (br. 3). Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju/Meridijani, Zagreb, 2007., str. 62-82
- Rothenberg, Gunther Erich. *The Military Border in Croatia 1741-1881: A study of an Imperial Institution*. The University of Chicago Press, Chicago-London, 1966.
- Schenk, Winfried. „Preindustrial Forests in Central Europe as Objects of Historical-Geographical Research“. Objavljeno u: *Methods and Approaches in Forest History*. Urednici: Mauro Agnoletti, Steven Anderson. IUFRO Research Series, Volume 3, CABI, 2000., str. 129-139
- Selanec, Ivana. *Analiza staništa čaglja (Canis aureus Linnaeus 1758) u Hrvatskoj*. Diplomski rad, Biološki odsjek Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012.
- Selter, Bernward. „Economic Areas and Forest Nature: the Search for Forest Images and the Understanding of Nature in the Past“. Objavljeno u: *Methods and Approaches in Forest History*. Editors: Mauro Agnoletti, Steven Anderson. (IUFRO Research Series, Volume 3), CABI, 2000., str. 59-66
- Totman, Conrad. *The Green Archipelago: forestry in preindustrial Japan*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 1989.
- Triplex Confinium (1500-1800) – Ekohistorija*. Zbornik radova, ur. Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec, Vinka Glunčić-Bužančić. Književni Krug i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb/Split, 2003.
- Ugrenović, Aleksandar. Prikaz i sažetak članka A. Vrgoča: „*Monopol potaše u bivšoj hrvatskoj vojnoj krajini*“. Objavljeno u: *Šumarski list* (br. 6), Hrvatsko šumarsko društvo, Zagreb, 1940. Str. 332-334

- Vaniček, Franz. *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*(Band II, Band III i Band IV). Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1875.
- Vlašić, Anđelko. „Iskorištavanje šuma u Slavoniji u osmanskome razdoblju (1526.-1691.)“. Objavljeno u : *Scrinia Slavonica*(br. 16). Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 2016., str. 71-90
- Vrbanić, Fran. *Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. Vijeku*. Rad 54, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1900.
- Warren, Lous. „Owning Nature: Toward an Environmental History of Private Property“. Objavljeno u: *The Oxford Handbook of Environmental History*, ur. Andrew C. Isenberg. Oxford University Press, 2014., str. 398-424
- Warde, Paul. *Ecology, Economy and State Formation in Early Modern Germany*. Cambridge University Press, 2006.
- Winiwarter, Verena, Knoll, Martin. *Umweltgeschichte: Eine Einführung*. Böhlau Verlag, Köln, 2007.
- Worster, Donald. „Appendix: Doing Environmental History“. Objavljeno u: *The Ends of Earth: Perspectives on Modern Environmental History*. Ur. Worster, Crosby. Cambridge University Press, Cambridge, 1988., str. 289-308

Web stranice

<https://mapire.eu/en/> - *Jozefinski vojni zemljovid Slavonske vojne krajine iz 1780. i katastarske karte iz 1850-ih*

Fromme's Oesterreichischer Feuerwehr-Kalender, Jahrgang 1877, IV. Jahrgang, S. 33–36 (Münzen, Maß, Gewicht) – Dostupno na <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?apm=0&aid=fwk&datum=18770000&page=163>

<http://eseh.org/about-eseh/mission/> - Službena internetska stranica Europskog udruženja za povijest okoliša (ESEH)

http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8601 – Hrvatski Državni Arhiv u Zagrebu - *Inventarni popis fonda Slavonske Generalkomande*

http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=elluUBE%3D – Hrvatski jezični portal - *Definicija pojma „Krajina“*

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=66656> – *Definicija pojma „Zadruga“*

Uniforme u 18. stoljeću - „*Grenzer uniforms*“ - https://www.napoleon-series.org/military/organization/Austria/ArmyStudy/c_AustrianArmyGrenz.html

-, „*Austrian infantry uniforms*“ -

http://napoleonistyka.atspace.com/Austrian_infantry.htm#grenzers ;

-, „*Brooder Grenz Regiment Uniform in 1756*“ -

http://www.kronoskaf.com/syw/index.php?title=Slavonisch-Brooder_Grenzer